સોરઠી

ગીત-કથાઓ

: ઝુમખું પહેલું :

સારા ચારસો દુહાનો
સંગ્રહ

ખુલાસો

અત્યાર સુધી 'સૌરાષ્ટ્ર'ની ભેટ તરીકે અપાતાં પુસ્તકોથી આ પુસ્તક એક રીતે જુદું પડી જાય છે. છે તો સોરઠી કથા-સાહિત્યનું પુસ્તક, પણ એમાં રસધારો અને બહારવટીઆઓની માફક વાર્તાઓને માંડીને, ખિલાવીને, લડાવીને નથી લખેલી. કેમકે લેખકનો ઇરાદો આને ભેટની ચોપડી બનાવવાનો ન હતો, પણ અભ્યાસીઓની સામે મૂળ દુહાસાહિત્ય એના અસલી સ્વરૂપમાં જ રજુ કરવાનો હતો. લેખક એ દુહાસાહિત્ય તથા અભ્યાસી વાંચનારની વચ્ચેથી પોતાની જાતને બને તેટલી છેટી રાખવા માગતા હતા. ને આ પુસ્તક તો વર્ષ દોઢ વર્ષ પહેલાંથી છપાતું હતું.

પણ અમારા છેલ્લા સાડા દસ માસ જેલજાત્રામાં વીત્યા. અમે ઓચીંતા જ બહાર નીકળ્યા. ભાઇ મેઘાણીની પાસે ભેટના પુસ્તક માટે આ સિવાય બીજું કશું લખાણ તૈયાર નહોતું. ભેટ આપવાની તો તાકીદ હતી. પરિણામે આ જે હતું તે હાજર કરું છું.

સોરઠીસાહિત્ય જ પિરસવાની છેલ્લાં સાત વર્ષોની અમારી પ્રણાલિકા એ રીતે સચવાય છે. સાડા ચારસો દુહાની સમૃદ્ધિ ધરી શકાય છે. દર વર્ષે ૨૦૦ જેટલાં પાના અપાતાં; આ વર્ષે ૧૭૫ જેટલાં આપીએ છીએ; મૂળ લખાણ તો ૨૦૦થી વધુ પાનાં ઉતરે તેટલું વિપુલ છે, પણ એ નાનાં બીબાંમાં પડી ગયું હોવાથી ઓછું દેખાય છે.

પ્રણાલિકા મુજબ લાંબી ખિલાવેલી વાર્તાઓ આપી શકાઇ હોત તો સારૂં થાત. એથી યે સારૂં તો સાવ જૂની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરીને નવું, યુગને અનુરૂપ, કોઇ રીતું પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય આપવાની નવી પ્રણાલિકા શરૂ કરવાથી થાત. આ વર્ષે તો અમારી સંક્રામણ વિચારી ગ્રાહક બંધુઓ દરગુજર કરશે એટલું માગી લઉછું.

રાણપુર
૨૦ : ૪ : '૩૧

અમૃતલાલ દ. શેઠ

મુદ્રક
અમૃતલાલ અંબાશંકર દવે
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર

આવૃત્તિ પહેલી
ઈ. સ. ૧૯૩૧ : એપ્રીલ
પ્રત દસ હજાર

મૂલ્ય
કાચું પૂઠું : એક રૂપયો
પાકું પૂઠું : સવા રૂપિયો

પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

ખુલાસો

અત્યાર સુધી 'સૌરાષ્ટ્ર'ની ભેટ તરીકે અપાતાં પુસ્તકોથી આ પુસ્તક એક રીતે જુદું પડી જાય છે. છે તો સોરઠી કથા-સાહિત્યનું પુસ્તક, પણ એમાં રસધારો અને બહારવટીઆઓની માફક વાર્તાઓને માંડીને, ખિલાવીને, લડાવીને નથી લખેલી. કેમકે લેખકનો ધારો આને ભેટની ચોપડી બનાવવાનો ન હતો, પણ અભ્યાસીઓની સામે મૂળ દુહાસાહિત્ય એના અસલી સ્વરૂપમાં જ રજુ કરવાનો હતો. લેખક એ દુહાસાહિત્ય તથા અભ્યાસી વાંચનારની વચ્ચેથી પોતાની જાતને બને તેટલી છેટી રાખવા માગતા હતા. ને આ પુસ્તક તો વર્ષ દોઢ વર્ષ પહેલાંથી છપાતું હતું.

પણ અમારા છેલ્લા સાડા દસ માસ જેલખાનામાં વીત્યા. અમે ઓચીંતા જ બહાર નીકળ્યા. ભાઇ મેઘાણીની પાસે ભેટના પુસ્તક માટે આ સિવાય બીજું કશું લખાણ તૈયાર નહોતું. ભેટ આપવાની તો તાકીદ હતી. પરિણામે આ જે હતું તે હાજર કરું છું.

સોરઠીસાહિત્ય જ પિરસવાની છેલ્લાં સાત વર્ષોની અમારી પ્રણાલિકા એ રીતે સચવાય છે. સાડા ચારસો દુહાની સમૃદ્ધિ ધરી શકાય છે. દર વર્ષે ૨૦૦ જેટલાં પાના અપાતાં; આ વર્ષે ૧૭૫ જેટલાં આપીએ છીએ; મૂળ લખાણ તો ૨૦૦થી વધુ પાનાં ઉતરે તેટલું વિપુલ છે, પણ એ નાનાં બીબાંમાં પડી ગયું હોવાથી ઓછું દેખાય છે.

પ્રણાલિકા મુજબ લાંબી ખિલાવેલી વાર્તાઓ આપી શકાઇ હોત તો સારું થાત. એથી યે સારું તો સાવ જુની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરીને નવું, યુગને અનુરૂપ, કોઇ સીધું પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય આપવાની નવી પ્રણાલિકા શરૂ કરવાથી થાત. આ વર્ષે તો અમારી સંકડામણ વિચારી ગ્રાહક બંધુઓ દરગુજર કરશે એટલું માગી લઉછું.

રાણપુર
૨૦ : ૪ : '૩૧ — અમૃતલાલ દ. શેઠ

સાંકળિયું

---

* કમો–વીકોઇ : પા. ૬૬ : નીચેનો ફકરો પિઠિકામાંથી પડ્યો રહ્યો છે:

“ આખરે એક દિવસ કમાને હૈયે પશ્ચાત્તાપ ઉપડ્યો. વીકોઇનું નિર્દોષ સ્વરૂપ એની નજર સામે ખડું થયું. પોતે બેહાલ થઇ ગયો. ટળવળતો, સળગતો, શરમીંદો, અહંકાર મૂકીને વીકોઇ પાસે માફી માગવા નીકળ્યો. કાળા ઝાલને ગામડે ગયો. સંધ્યાસમે વીકોઇ નદીમાં ઉજળું લૂગડું ધોતી હતી તેની પીઠ દીઠી. વીકોઇ ગામ ભણી ચાલી નીકળી, પણ કમાએ નદીકાંઠે જઇ, જે છીપર પર વીકોઇએ લૂગડું ધોયું તે છીપર ઉપર પ્રેમ ઢાળ્યો. પછી કમો લપતો છપતો કાળા ઝાલ પાસે આવી પગમાં પડ્યો. કમસાચ્ચે કાળા ઝાળને એક વિનોદ સૂઝ્યો: કમો ને વીકોઇ એક બીજાને અદ્ભુત હર્ષથી ભેટે, એવી સ્થિતિ કરવા માટે કાળા ઝાલે જઇ વીકોઇને કહ્યું કે “વીકી બેન ! કમો તો ગુજરી ગયો.”

કાળને તો વીકોઇના જીવતરમાં પૂરેપૂરું અંધારું કરીને સૂરજ પ્રકટવો હતો. પણ વીકોઇનું હૈયું કમાનું મોત ખમી શક્યું નહિ. ફાટ ખાઇને એનું હૃદય બંધ પડી ગયું.

કમો–વીકોઇની કથાનો અંત આવો આવે છે.

પહાડોની ગોદમાં

૧ સંગ્રામ : સમશેરોના નહિ—

“કેટલા દિવસ સુધી?”

“બન્નેને ગયે હોય : ત્રણ દિ' ને ત્રણ રાતના અખંડ ઉજાગરા એમ વેઠેલા છે. સેંકડો લોકોએ પાંપણોને પોરો નથી આપ્યો. ગિરનારની શિવરાતનો તો મૂળ મેળોજ ગાંડોતૂર, તેમાં વધુ ગાંડાં કરી મૂકનાર તો એ બે જણાં: એક કોર આપણા બગસરા ગામનો ગુરુમાનબાપ વેરો અને બીજી કોર બરડાના બખરલા ગામની આડી-ખમ મેરામણ : મેળાને પહેલેજ દિવસે ઉઘડતા પ્રભાતથી એ બે જણાંને સામસામા કવિતાના સંગ્રામ મચાય. એકને વીંટળાઇ વળીને સેંકડો સોરઠવાસીઓ સામસામા જાણે ગઢકિલ્લાના મોરચા માંડ્યા હોય તેવાં ગોઠવાઇ જાય. એમાં જુવાનો જ નહિ, બુઢિયાઓના પણ મોઢેમોઢ જોઇ લ્યો. સોય પડે તોય સંભળાય એવા સૂનાં, એકધ્યાન, વેણેવેણને ઝીલીઝીલી રસના ઘૂંટડા પીતાં એ માનવીઓના મેળા : અને એની વચ્ચે આ વેરો ને આ મેરામણ ત્રણત્રણ દિવસ સુધી સામસામા દુહાઓ રદા લલકારે. કેડને પીંગાણીઆ ચાપડા જેવી ડાંગોને ટેકણે ટેકવ્યા હોય : એક કાનમાં ડાબા હાથની આંગળી દીધી હોય : જમણા હાથમાં ફૂલનાં ફૂમતાં ઝુલાવતી આંકડી છોડી લીધી હોય. અને જેમ જેમ દુહો બોલાતો જાય તેમ તેમ જનપ્પાના માથા ઉપર એ ફુમતાં ફેરવતા ફેરવતા આ બેય દુહાગીરો છટાળું ઝૂમી રહ્યા હોય.

પાંચાળનું ધાવણ તો હું ભેવા જ મહિનો પી શક્યો. પિતાની બદલી થઇ ગઇ; ને તે પછી તો પાંચાળને મેં ત્રીશ વર્ષે દીઠી. ત્રીસ વર્ષે સંધ્યાની ઝંખાશમાં ભાઇ અમૃતલાલ શેઠે મને દોટ કઢાવીને ચોટીલે ડુંગરે ચડાવી, એ ડુંગર છલકતી પાંચાલનું પ્રિય દર્શન કરાવ્યું છે. પરંતુ પહાડના સંસ્કાર મારા થોડા થોડા તો યે સતત પોષાતા રહ્યા તેનું કારણ એ હતું કે મારા પિતા કાઠિયાવાડ એજન્સી પોલીસના એક નાના દરજ્જાના અમલદાર, એટલે થાણે થાણે એની બદલીઓ થતી, ને લગભગ એ તમામ થાણાં—એ ચોક ને દાઠા, ચમારડી ને લાખાપાદર—કાં કોઇ ગિરમાં, કાં પહાડમાં, ભયંકર નદીનેરાં વાળી, વંકી ને વિકરાળ જગ્યાઓ ઉપર સ્થપાએલાં. એ પહાડ એન્દ્રી નદીઓના ઉંડા ધરા ને એ ડુંગરાની એકાન્ત ઓપો મારાં બાળપણનાં સંગી હતાં. નદીની ભેખડ પરના અમારા નિવાસોની નાની બારીઓમાં થઇને હૂ હૂ! હૂ હૂ! ભૂતનાદ કરતા પવન-સુસવાટાએ મારી નીંદર ઉડાડી દઇને પહાડોનાં હૈયાંના સંદેશા મને સંભળાવ્યા છે. ફાગણી પૂનેમની હુતાશણીના ભડકા ફરતા વીંટળાઇને ગોવાળીડા જુવાનો—અરે ઘરડાખખ બેડુ દુહાગીરો પણ સામસામા દુહા—સંગ્રામ માંડતા તેનો પણ હું બાલ ભોક્તા હતો. પહાડનો બાળજીવડો, પહાડનાં ટેટાટીંબરું અને ગુંદાં વગેરે ગળચટા મેવાની માફક જ પહાડની પેદાશરૂપ આ દુહાસોરઠાવાળી કવિતાનો પણ રસિયો હતો.

તે પછી તો ઘણાં વર્ષોનો ગાળો પડ્યો. ભિન્ન ભિન્ન જાતના સાહિત્યના સંસ્કાર પડ્યા—અને ભીતરની ભોંયમાં જૂના રસનાં ઝરણાં વહ્યા કરતા હશે તેની જાણ પણ ક્યાં હતી! એ પ્રવાહોને કળનાર પાણીકળો સને ૧૯૨૨માં ભેટી ગયો. એ એક મિત્ર હતા. એને ઘડપણ ઘેરી રહ્યું છે: એની દૃષ્ટિ "ગત સમયના ગાઢ કિલ્લા ઉખેળે" છે: દિલસુદીનું ઉંડું અવગાહન કરનાર એ જીવને, "માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લ્હાવ" એ સ્મરણોની સરણીઓ ફુટી રહી છે: સામસામાં બાસોદીઆં મારીને મસ્તી કરવા જેટલો જેની સાથે પોતાને ગાઢો

રાઓ ઉપર પથરાયેલા પડ્યા હશે: પરંતુ દુહાની દુનિયા તો ઘણી મોટી, ઘણી પહોળી હતી. અત્યાર સુધીની કથાઓ ભજવવામાં મારું મુખ્ય નિશાન દુહાનો સાહિત્યરસ રેલાવવાનું નહોતું. એમાં તો ઘટનાના પ્રસંગોનાં પાણીદાર તત્ત્વો હું ભેળાં કરતો ગયો છું. એ પહાડવાસીઓનાં જુનાં જીવનમાં વેર અને પ્રેમની, અમુક શિકારની, દગા અને દિલાવરીની, યુદ્ધની ને દોસ્તીની જે દારુણ, કરુણ, ભીષણ અને કોમળ મસ્તીઓ ખેલાઇ ગઇ છે, તેને મેં મારા હૈયાના દુલાર આપી, લાડ લડાવી, મારાં નિરીક્ષણોની રંગપૂરણી પૂરી, સ્પષ્ટ જીવન-આલેખન કરવા મથનો હતો. તેમાં દુહા તો હું એટલાજ ટાંકતો, જેટલા એ ઘટનાના ઇતિહાસ સાથે મને મળી રહેતા ને જેટલા એ પ્રસંગોને આધાર આપતા.

પણ અખંડ વહેતાં કવિતા-ઝરણાંની આ દુહે સોરઠે સાંકળેલી સળંગ ધારાવાહી ગીતકથાઓ તો આજ સુધી અલાયદી જ સંઘરાયે જતી હતી. મારે દુહા આપવા જ હતા. પણ જેમ હાથમાં આવે તેમ આડેડ ફેંદાફેંદી કરીને નહિ: ધડાબંધી વાર્તાની સાંકળના પદ્ધતિસર સાંકળેલા અંકોડાને રૂપે. ને એ કામ દોયલું હતું. લોકોની યાદદાસ્ત નબળી પડી છે. જૂના પાવરધા દુહાગીરો મરી ખૂટ્યા છે. અત્યારે લોકોમાં જઇ પૂછશો તો કેટલાયે જણ દુહા ગાઇ દેખાડશે ખરા, પણ એક ચરણ ક્યાંનું, ને ક્યાં બીજું કોઇ બીજા જ દુહામાંથી તફડાવેલું બીજું ચરણ: બન્નેને મારી મચરડીને બેસતાં કરેલાં થીંગડાં: અર્થનો અનર્થ: સાચા અસલી શબ્દોનું જોર ન જડે: ન જડે મૂળ કલ્પના કે વિચારની જુક્તિ: જૂનામાં નવું થીગડું દીધેલું હોય: એક વાર્તાનો દુહો ઉઠાવી લઇ, કેવળ એકાદ શબ્દફેરને લીધે બીજી કોઇ વાતમાં ઠોકી બેસાર્યો હોય: શબ્દોનાં માપ કે પંક્તિનાં પ્રમાણ ન જળવાયા હોય: એવી ગજબ વિકૃતિ! એને હું દુહાસાહિત્યની સુંદર સૃષ્ટિમાં ખપાવું તો ખપી શકે છે ખરું, પણ એ વેપાર કૂડનાં કાટલાંવાળો. એથી હું નથી ઇતિહાસને ન્યાય આપતો, ન સંશોધનને, કે ન સાહિત્યને.

માટે જ મેં રાહ જોઇ છે. ભમી ભમીને, સાચા પાઠ શોધવા માટે કૈંક વાતડાહ્યાઓને પપાળ્યા છે. ઉંધું ઘાલીને નોટો

સંબંધ હતો તે સુહૃદ કલાપી-(લાઠીઠાકોર સુરસિંહજી)ની ઘણી ઘણી અપ્રકટ ઘટનાઓને એ સંભારે : પોતાના એ કાળના આખા મંડળને યાદ કરે : એમાં યે ખાસ તો સાંભરે એને શ્રામતભાઈ ગઢવી. હાથમાં ટપ ટપ મણકા ટપકાવતી હરિજપની માળા, મીંચેલી આંખો, થોડાથોડા હાવભાવ સાથે, ઠાવકી રીતે ધીરા ને ચોકખા નિર્ગળતા મીઠા કંઠના વાર્તાબોલ : ને એ વાર્તાનો પ્રવાહ પૂરો થતાં સુધી કોઈથી ન હોકો પીવાય કે ન વાત સરખી યે કરાય એવી કડકાઈ : ઓહોહો ! શી સામતભાઈ ગઢવીની કહેણી ! મારા એ વૃદ્ધ મિત્ર એ કથાવાર્તાના કોઠાર ગઢવી સામતભાઈને યાદ કરીકરી મને પોતાની શાંત શૈલીએ માંગડા ભૂતની, પીઠાત હાટી ને વેજીની, એભલવાળા ને સાંઈ નેહડીની, ચાંપરાજની, એવી કૈંકૈં વાર્તાઓ કહે, દુહા ટાંકતા જાય, વિસરાયલા કોઈ ચરણને ઝાલવા સારૂ જીર્ણ સ્મૃતિનાં ગીચ જંગલો શોધવા લાગે : અકેક દુહા ઉપર એની રસના ને કલ્પના ક્યાં ક્યાં લગી વણુંભી રહે !

મારા પહાડસંગી પ્રાણને-ઘણો કાળ બીજે ભમેલાને-એ રીતે ફરીવાર પહાડી જીવનની વાટ સૂઝી ગઈ. તે દિવસથી હુ ડુંગરાનાં સાહિત્ય અને તવારીખ શોધી રહ્યો છું. જૂના યુગને પાછો આવતો જોવાની નાદાન અને વિનાશક ખ્વાયેશ નહિ-જરીકે નહિ-પણ જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા ઓળખવાની પ્યાસ મને છેલ્લાં નવેક વર્ષથી એક વળગાડ જેવી સતાવી રહી છે. હું હજુ યે એથી લજવાતો નથી. એના મર્મો મણીમણી ઉકેલવા મથું છું. એમાં ભયંકર મીઠાશ અનુભવું છું. જીહેરા જીવનસંજોગોમાં બંદીવાન પડેલ આ દેહને છોડી મારી કલ્પના કેટલી મમતાભરી કૈંકૈં ખાંભીઓ ને કથાઓ, ડુંગરમાળો ને દુહા-સોરઠાઓ શોધે છે !

૪. દુહાઓની શોધમાં

"દુહા લાવો : અમને દુહા લાવી આપો તેના મર્મો દેખાડો !" આવો અનેક મિત્રોનો પુકાર હતો. દુહા તો નહિ નહિ તોય બસો ત્રણસો જેટલા મે લખેલી રસધારો ને બહારવટીયાની

રાઓ ઉપર પથરાયલા પડ્યા હશે; પરંતુ દુહાની દુનિયા તો ઘણી બહોળી, ઘણી પહોળી રહી. અત્યાર સુધીની કથાઓ લખવામાં મારું મુખ્ય નિશાન દુહાનો સાહિત્યરસ રેલાવવાનું નહોતું. એમાં તો ઘટનાના પ્રસંગોનાં પાણીદાર તત્ત્વો હું ભેળાં કરતો ગયો છું. એ પહાડવાસીઓનાં જૂનાં જીવનમાં વેર અને પ્રેમની, બંધુતા ને ધિક્કારની, દગા અને દિલાવરીની, યુદ્ધની ને દોસ્તીની જે દારુણ, કરુણ, ભીષણ અને કોમળ મસ્તીઓ ખેલાઇ ગઇ છે, તેને હું મારા હૈયાના દુલાવ આપી, લાડ લડાવી, મારાં નિરીક્ષણોની રંગપૂરણી પૂરી, હૂબહૂ જીવન-આલેખન કરવા મથનો હતો. તેમાં દુહા તો હું એટલાજ ટાંકતો, જેટલા એ ઘટનાના ઇતિહાસ સાથે અને મળી રહેતા ને જેટલા એ પ્રસંગોને આધાર આપતા.

પણ અખંડ વહેતાં કવિતા—ઝરણની આ દુહે સોરઠે સાંકળેલી સળંગ ધારાવાહી ગીતકથાઓ તો આજ સુધી અલાયદી જ સંઘરાયે જતી હતી. મારે દુહા આપવા જ હતા. પણ જેમ હાથમાં આવે તેમ આડેધડ ફેંકાફેંકી કરીને નહિ: ઘડાબંધી વાર્તાની સાંકળના પદ્ધતિસર સાંકળેલા અંકોડાને રૂપે. ને એ કામ દોયલું હતું. લોકોની યાદદાસ્ત નબળી પડી છે. જૂના પાવરધા દુહાગીરો મરી ખૂટ્યા છે. અત્યારે લોકોમાં જઇ પૂછશો તો કેટલાયે જણ દુહા આપ દેખાડશે ખરા, પણ એક ચરણ ક્યાંનું, ને ક્યાં નનું કોઇ બીજા જ દુહામાંથી તફડાવેલું બીજું ચરણ: બન્નેને મારી મચરડીને બેસનાં કરેલાં પાંખીઆં : અર્થનો અનર્થ: સાચા અસલી શબ્દોનું જોર ન જડે: ન જડે મૂળ કલ્પના કે વિચારની જુક્તિ: જૂનામાં નવું થીગડું દીધેલું હોય : એક વાર્તાનો દુહો ઉઠાવી લઇ, કેવળ એકાદ શબ્દફેરને લીધે બીજી કોઇ વાનમાં ઠોકી બેસાર્યો હોય : શબ્દોનાં માપ કે પંક્તિનાં પ્રમાણ ન જળવાયાં હોય: એવી ગજબ વિકૃતિ ! એને હું દુહાસાહિત્યની સુંદર સૃષ્ટિમાં ખપાવુ તો ખપી શકે છે ખરું, પણ એ વેપાર કૂડનાં કાટલાંવાળો. એથી હું નથી ઇતિહાસને ન્યાય આપતો, ન સંશોધનને, કે ન સાહિત્યને.

માટે જ મેં રાહ જોઇ છે. ભમી ભમીને, સાચા પાઠ શોધવા માટે મેં વાતડાઓને પજાવ્યા છે. ઉખું ધાવીને નોરા

તો નહિ નહિ ને મેં દુહા કલાણા ગામના કલાણા ગણીને આગળ કે: અરે, વળાના થડમાં કલાણા ગામનો કણબો આરપુ ગામેની તો નમારે દુહાનો બંડાર. જાણે મેં માંડવા-નમારી પોંસ આપ-દીધું બરાબ!—આવા અનેક લાલચોથી લલચાય, ખરે દેનાર નરસે તલખતા કરણ જેવો હું, વાદન મેં નો મેલ્યો, નહિ નો પગ-પાળો, બનાવેલા ગામડે પહોંચ્યું. ત્યાં કોલેકમતા કરવાના રોવ, ત્યાં ચપટી પણ ન જડે. સાગેથી આપણે ગાવાનું આદરીએ ત્યારે એ અડબંગની સ્મૃતિને પાનો ચડે. ઉલ્ટેની કમઠમ માટી-માંથી એકાદ સરસ પંક્તિ, એકાદ સાચો બોલ, મળ દુહાના વિકૃત સ્વરૂપને મટાડી અસલનો રમ્ય આકાર પ્રગટાવનાર એકાદ શુદ્ધિ તો જરૂર નીકળી જ આવે: કોઇ કોઇ વેળા તો એવા એકાદ નાનકડા સુધારાની પે કેટલી મોજ આવે!

સો શેતો સંસાર. સો સૌને સ્વારથે
ભૂત રુવે ભેંકાર લોચનાએ લોહી ઝરે!

આ માંગણ જનની કથાનો દોહો : તદ્દન અર્થહીન ને ભાવહીન, કારણ કે વિકૃત : એમાં એક જ ભૂલ સુધરાઇ ગઇ:

સૌ રોતા સંસાર, (અને) પાંપણીએ પાણી પડે.
(પણ) ભૂત રુવે ભેંકાર, (અને) લોચનીએ લોહી ઝરે!

ઓહો! આ તો પાણી ટપકાવતા માનવ-રુદન અને ભૂતના ભયંકર લોહીઝરતા રુદનનો મુકાબલો : આંધળાને આંખો આવે, તેમ દોહામાં અર્થની સગતિ આવી; વિરોધમાંથી નિષ્પન્ન થતી વેદના, રચનાનો મરોડ વગેરે આવી ગયાં. આવાં દષ્ટાંતોનો પાર નથી એ બધી સ્વચ્છતા, સુડોલતા અને અસલ સ્વરૂપની નમણાઇ આણવાનું કામ કેટલી કેટલી સબૂરી, કેટલાં ઉદ્યમ, રઝળપાટ અને કળવકળ માગી લ્યે છે।

૫. ગાંડોતુર પ્રેમ

આ ગીતકથાઓને હું કથા તરીકેના રસ માટે ન સંઘરું. કથા તરીકે વિધવિધ પ્રસગોની ખીલાવટ કરનાર વસ્તુ તો એમાંની કોઇકમાં જ હશે. કેટલીક તો એકજ તરેહનું વસ્તુ રજુ કરે

છે. વળી આંહી સંઘરેલી તમામ વાતો માત્ર પ્રેમની, કરૂણતામાં સમાપ્ત થતા પ્રેમની જ વાતો છે. (વીરતા વગેરેની વાતો બીજા ભાગમાં સંઘરીશ.) વાતને અંતે પ્રેમીજન એના મૃત પ્રેમપાત્રની ચિતા પર ચડીને બળી મુવું કહેવાય છે તે હકીકતના સાચ-જૂઠની ય મને કશી ખેવના નથી. હું તો મૂલવી રહ્યો છું એનાં દુહામાં સંઘરાએલી ઉર્મિઓનાં મૂલ અને એ ઉર્મિઓની આલેખનકલાનાં મૂલ. આહિર, ચારણ, કાઠી, હાટી, ભરવાડ, રબારી વગેરે ભમન્તી (Nomadic) જાત્યોનાં પ્રેમી જોડલાંને અમર કરતી આ કથાઓ છેઃ એ જાત્યોની જ જીભે રામાયણ જેટલા રસથી ગવાતા, જીગર વીંધતા, અંતરની સુવાસ ફોરાવતા, પ્રેમીઓની છાની પ્રીત્યું પોષતા, ઘાયલોની પ્રણય–વેદનાને અવાજ દેતા આ દુહાઓ છે. આ આહિર વગેરે વર્ણો કોણ છે? નાતરિયાં વર્ણો છે; એક નહિ પણ અનેક વાર પરણી પરણી છુટા-છેડા કરવાનો હક્ક ભોગવનાર જાતિઓ છે. ધર્મ લોપાવાનો, સતીત્વ જવાનો, ભ્રષ્ટ થવાનો એને ડર નથી. એ તો પહાડનાં સંતાનઃ પહાડને ખોળે ઉછરે, લગ્નની છુટછાટ માણે. તે છતાં આ કથા-ઓનો મુખ્ય સૂર કયો છે? પ્રેમની વફાદારીનોઃ પોતાના પ્રેમી ભાગીદાર ઉપર મરી ફીટવાનો: સ્વજનના પાળિયા પર લોહીના સીંદૂર ચડા-વવાનોઃ અંતર જેને માથે એકવાર ઢળ્યું તેના ઉપર ઓળઘોળ થઇ જવાનો. શાસ્ત્રભાખ્યુ સતીત્વ નહિ, સ્વતંત્ર લાગણી.

એ પ્યાર ગાંડોતૂર હશે. પ્રથમ દૃષ્ટિની એ પ્રીતિ હશે. નેસ-ડાંની રહેનારી આયર–કન્યા નાગમદે, સવીઆણા શહેરની બજારે પોતાના ઘરની તાવણનું ઘી વેચવા આવેઃ વાણીઆને હાટડે નેસ-વાસી સુંદરીઓનું આખું જૂથ બેઠું બેઠું પોતપોતાની તાવણનાં તોલ કરાવેઃ એકાએક વીરનર નાગવાળો ઘોડે ચડી બજારે નીકળેઃ સહુની સાથે નાગમદેનાં યે બે નયણાં એ બહુ સાંભળેલા શુરવીરને નિહાળવા લાગેઃ વેપારી વાણીઓ ટિખળ કરે કે "એ બાઇ, આમ ધ્યાન તો રાખ્ય, તારા ઘીની ધાર હેઠે ઢોળાય છે; તાંબ-ડીમાં પડતી નથી!" ત્યારે એ પ્રથમ દૃષ્ટિની પ્રીતડી કેટલી ગાંડી-તૂર બનીને ખોલી ઉઠી હશે કે

હૈયામાં જાય રે ઘી, આન્તર ઉતારનાં
ધન્ય વારો, ધન્ય દિ', નિરખેલા નાના નામને!

ઘી ઢોળાય છે: રૂપ ઢોળાય છે: વિવેક ઢોળાય છે: પહાડ-પુત્રીનું છલકાતું અંતર પહેલી જ વાર ઉછળીને ઢોળાય છે ત્યારે આખી બજાર દેખે તેમ એની આંખો ફાટી રહે છે: અરે ઓ નાગ! મોઢા આરેથી તારી હાથ તો બેસવી લે!

આખી જોવે બજાર પ્રીતમ તમારી પાઘને
અમણી હીં અભાગ! ધમળના, હાથું દિયો!

અમારો સ્ત્રીઓનો ઘેરો બેઠેલ દેખીને તેં ઓ ધમળના પુત્ર! પાપમાંથી ઉગરવા સારૂ મુખ આડે હાથનો પડદો કર્યો: અરે એવી તે શી અમારી કમનસીબી કે આખી બજાર તારી પાઘડી નિરખે અને અમે જ બાતલ રહ્યાં! બેસવી લે! બેસવી લે! અને હું શી રીતે મારાં નેણાંને રોકું? નજરને રોકવાની બેડી ક્યાંથી લાવું!

પાગે બેડી પેરીએ, હાથે હથકડાં હોય,
(પણ) નાગરા, નેણાં નોય, આંખ્યું કેરે આંકડે!

પગને બેડી પહેરાવી શકાય: હાથનેય હાથકડી જડીને રોકી રખાય: પણ આંખોને ન ચડે બેડી, કે ન બંધાય કડી: આવો પાગલ એ પહાડી પ્રેમ, પ્રથમ દૃષ્ટિનો પ્રેમ લગભગ તમામ વાતોમાં પડયો છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં એથી વધુ પ્રમાણમાં તો શરીરની જ સુંદરતા અવાચ્ય છે. પણ છતાં એ પ્રીતિ એક વાર જેને પોતાનું કહી સ્વીકારે છે, તેને ખાતર ડગલે ને પગલે બળવો ઉઠાવે છે. પરિણામની એને ગણતરી જ નથી. માબાપની જોહુકમી: ન્યાતજાતના ભેદની દિવાલો: રૂઢિની આડખીલીઓ: તમામની સામે કાં તો પ્રથમથી જ ઉઘાડો બળવો, ને કાં અંદરખાનેથી ધગધગતી આગ ઢલવતો ધરતીકમ્પ: શક્ય હોય તેટલી ખામોશ: ને આખરે એ મુંગી સબૂરી ખૂટી ગયે, કુળલાજના કહેવાતાં બંધનો બેદી, જે સાચું પોતાનું હોય તેની સાથે બાથ ભીડીને જીવનની સમાપ્તિ: એ છે આ વાર્તાઓનો ઝોક. પહાડીજનોની એ અંગારભરી પ્રેમસૃષ્ટિ.

૬ બળવાખોર સોનલ

પ્રથમથી જ લેતા આવો. મૂળુ રાઢિયાની બરડાઇ પુત્રી સોનલદે નથી માબાપને પૂછતી, નથી ઘરબાર કે કુળ-આબરૂ જોતીઃ હું તો એને જ વરૂં, જે ચતુરસુજાણ મારી સમસ્યાઓ પૂરી કરે; ભલે એ રંક હો કે રાજબીજ : સમસ્યાનો ભેદુ મળ્યો. પણ દગો નીવડ્યો. કોઇકની મહેનતે કોઇક મને પરણવા માગતો હતો ! દુહા પારખે હલામણ, અને સોન જાશે શું શિયાને ! એ દગાની રમત રમનાર ભલેને ખુદ ઘૂમલીનો રાજા શિયોજી હોય; અંગાર લાગો એ ચોરના સૂંડીભર્યા શણગારમાં. મને શું એ ગમાર ઘરેણાં–લૂગડાંની લાલચુ લેખે છે ! ના, ના,

સૂંડીભર્યો શણગાર, શિયાનો શોભે નહિ,
હલામણ ભરથાર, શિયો અમારો સાસરો.

અને શિયા ! તને હું પરણું, તે કરતાં તો તને કાળો સાપ ન કરડે ! વહાલા હલામણ, આંહીથી તારો વડીલ તને દેશવટો દિયે છે, રાજવારસો આંચકી લ્યે છે, તો ય ફિકર નહિ; તને વરવા આવેલી સોન પાછી નહિ જાય; હાલો હલામણ, મારા બરડાદેશમાં; હું મારા મોરાણે ગામે માંડવો નાખીશ. ત્યાં જુગતે કંસાર જમીને ગળામાં વરમાળ પહેરશું, પંડ પીઠીઆળાં કરશુંઃ પણ હલામણ તો બિચારો આપણા નવા યુગના સરસ્વતીચંદ્ર જેવો. વડીલની આજ્ઞા શિર પર ચડાવી ચુપચાપ દેશવટે ચાલી નીકળ્યો. અને કાવ્યરસિક ખરો ને, એટલે માર્ગે વિલાપની સુંદર, કલ્પનામય કવિતાઓ બેશક ગાતો ગયો. હતો તો ઘણો યે વીરનર; એના પ્રતાપે તો બરડા ડુંગરમાંથી વાંસની એક કાતળી યે કોઇથી કપાતી નહિ. એવો જ ટેકીલો એ પ્રેમી હતો–સોનવિજોગે સુંવાળી સેજમાં નથી સૂતો; સાથરે જ પથારી કરી, એક સોન ઉપર સિંધની સોળસેં સુમરીઓ પણ ઓળી કરી. છતાં વડીલની મરજાદ લોપવાની છાતી એને નહોતી. સાચી બળવાખોર તો સોનલદેઃ નીકળી પડી હલામણને શોધવા. ક્યાં ક્યાં સુધી ભટકી ! ઠેક હાળા ડુંગર સુધી.

પણ થોડું મોડું થઈ ગયું. એ બન્નેનાં લગ્ન તો અગ્નિ-શિખાઓના રંગીન કાળ મંડપમાં જ ઉજવાયાં.

૭. વિશ્વાસઘાતી રાજપ્રેમ

એ તે શું હશે! વાર્તાએ વાર્તાએ નર નજરો અને નારી સજળ: પુરુષ ખરું ટાણું આવ્યે લથડી પડે અને સ્ત્રીના તેજપુંજ ઝળહળી ઉઠે: પુરુષ કરિનો ગુલામ બની જાય અને સ્ત્રી એકલે હાથે એ તમામ બંધનો સામે બંડ ગજાવે: દુહાના રચનાર, વાર્તાકારોએ કેટલું જોરાવર તત્ત્વ પકડી લીધું છે! મેહ-ઉજળીની કથા તો એક દારુણ ખૂટામણની કથા–Story of a terrible betrayal–છે. મુશળધાર વરસાદની એક મેઘલી રાત્રિએ, બીનાઇને મૃદુ બની ગયેલા એક માર્ગભૂલ્યા ઘોડેસ્વારને, પહાડની પુત્રીએ પહાડવાસીઓની પુરાતન પરિત્રાણ–રીતિ મુજબ પોતાના "પંડના પલંગ કરી, ધાનો દોણીઓ દાઝી, ઉરને ઓશીકે પોઢાડી." રૂધિર-કલકતા પહાડી દેહની ગોદમાંથી હૂંફ આપી જીવાડ્યો. અને અજાણી હતી, તોયે એકવાર અભડાએલો દેહ હવે અન્યને ન અપાય તેમ વિચારીને એ ભોળી પહાડ–કન્યા એ અસ્વારને જીવન અર્પણ કરી ચૂકી. ધીરે ધીરે ખબર પડી કે અસ્વાર તો ઘુમલીનો રાજકુંવર મેહ જેઠવો છે: અરર, આપણે ચારણ ને એ રાજપુત: ન્યાત જુદી: ને ચારણ–ક્ષત્રીનો તો આદુની રૂઢી અનુસાર બાઇબ્હેનનો સંબંધ; વળી આપણે ગરીબ ગિરિવાસી, ને એ તો રાજા; એ તો રઝળાવી મૂકે. ઉજળી! આ વિવાહ ન થાય. આ તો મોતનો મારગ: પણ દીકરીએ ન માન્યું. એકવાર કાયા અભડાણી તે સદાની અભડાણી: ને ન્યાતજાત કોણે કરી છે! માનવીએ ચણેલી એ ભીંતો, એ વાડા ને એ સીમાડા; પ્રીતિ તો પૃથ્વી આકાશ ને પાતાળ જેટલી વિશાલ; સીમાડે ને દિવાલે શે સમાય! બલે તમે સર્વ તરછોડો. હું સહી લઈશ.

પહાડની પુત્રી નગરના સંતાન સાથે ફસાઇ પડી. વિશ્વાસને દરિયે વહાણ વહેતું મૂક્યું. જેઠવો રાજપુત્ર રોજ જંગલમાં જાય, પહાડની ગોદમાં બન્ને વચ્ચેની પ્રીત પોષાય. રાજકુળનો ભોળો

ઓટલાની ગરદે [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible]
મારું મન તો ન [illegible] !

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, તે [illegible], તું તો ન [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible] હતી.* [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી. આ તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઈ. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] તો [illegible] ! હું [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] છું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! શું [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતાં ! [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, પણ [illegible] નહિ.

> ઘણુ ઘણો ઘણુ માનજે, ઘણુ ન્યાતીલે નેહ:
> ઘણુ આવતરે છૂટીએ, (મેહ) તું ઘણુ મરીએ' શેહ!

એ બધાના સ્નેહ વિના હું જીવી શકીશ. માત્ર તારા વિના હું મરી જઈશ. અરે જોઉં તો ખરાય. હું આંહી ઉર્નતની બેઠી પડું છું. એક જ નજરની દ્રષ્ટિ કરીને મારી દુઃખની દાઝેલ દેહને જરી બીજવ. તારા વિના હું દયાનો અગ્નિ અાં જઈને ઓલવું!

સાત્ત્વર્ષશીએ એનું કાંઈ મોટું ન જ બનાવ્યું. જવાબ કહેવરાવ્યો : પરણી તો નહિ શકાય. ન્યાતજાતની રૂઢિ નડે છે :

---

*એ વાતને આધાર દેતું એક દુહા-ચરણ જડે છે :

"મેહમાં આવતરે, સાસરિયે ય સમાણાં નહિ."

બીજો દુહો પણ કથામાં આવે છે. (સં. ૨૭)

પણ તું ખુશીથી તારો પેટગુજારો કરવા જરૂર હોય તેટલા દાણા મારા રાજભંડારેથી ભરી જા: ખુશી હોય તો બીજા કોઇ નગરના રાજા સાથે જઇને સ્નેહ કર. હું તને મોકળી કરૂં છું.

હાય! આજ લગી સાકરિયે સાદે બોલાવનાર બરડાધણીએ આજ મ્હોંમાંથી ફૂચા કાઢ્યા. મને પેટભરૂ ગણી મારી ઠેકડી કરી! પહાડ-કન્યાને રૂંવેરૂંવે ઝાળો લાગી. સોરઠિયાણી એના સાચા સ્વરૂપે શોભી ઉઠી. કાલાવાલાની, શરણાગતિની, આધીનતાની ભાષા પલટી ગઇ. વજ્ર ખણખણ્યું. વિશ્વાસઘાતી! તેં મને છેતરી. ફસાવી-ને હીણપ દીધી. મારી લાજું લઇને જાકારો દીધો. મુજ પર-દેશીની પીડ તેં જાણી નહિ. મને તારા ઘરના ટોડલા ઝલાવીને ઓશિયાળી બનાવી! સદાની મોણીઆત કરી મૂકી! ઠગાઇને મેં અજાણીએ કુંભારને ઘેરથી કાચો ઘડો ઉપાડી લીધો, ને એ ઘડે હું જીવન-સાગર પાર ઉતરવા ચાલી. હું અભડાણી. મને તેં પહેલેથી કેમ ના ન પાડી? ઓ મેહ! તું મરી ગયો હોત તો જ ભલું હતું. તેં મને દગો દીધો. પણ મારાં વેર હું વાળ્યે જ રહીશ. જળનાં ડેડાં જેવાં નહિ પણ મહા વિષધર જેવાં ઝેર તું મારાં સમજજે. હું તને શરાપું છું: જા, કુટિલતા અને પ્રપંચે ભર્યું તારૂં રાજ સળગી ઉઠજો! ઘૂમલીના ઘુમ્મટો તૂટી પડજો! આ નગરીનાં નિર્જન ખંડિયેર પર કાળા કાગડા કળેળજો!

—ને ઘૂમલીનું રાજ રસાતલ જાય છે. વિશ્વાસઘાતી મેહ ગળત-કોઢે ગળી ભુંડે મોતે મરે છે. પહાડોમાં બાળકુંવારી ભમતી, પશુઓ ચારતી ઉજળી, પરલોકમાં પણ વરવું તો છે મેહને જ એવા સંકલ્પો સંઘરતી, મેહની એ વલે સાંભળી પાછી વળી. કોઢિયા પિયુના શબની ઝુંપીમાં જ બેસી જીવતી સળગી ગઇ.

ટકીલો પ્રેમ, પ્રેમ ઉપર બીજા બધા સંસારી હિતની આહુતિ, સમાજના બનાવટી વિધિનિષેધનો ઉઘાડેછોગ લોપ, અંતર આપ્યું તેને અંધ વિશ્વાસે આત્મ-સમર્પણ; પણ વિશ્વાસઘાત અને સ્વમાનહાનિની સામે ઉંડો હુંકાર: પહાડનાં ભોળાં વસનારાંઓ જીવતરમાં આવી ઉર્મિઓ સંઘરતાં હતાં અને લાખો સોરઠવાસીઓ શિવરાતને ગિરનારી મેળે મારા લુકમાનભાઇ મલ્લાં તથા

બબરચાની બરડાઇ મેરાણી બ્હેનને કહેવી આવાં જલદ રસનાં પાન મેહ–ઉજળીના ૬૦–૭૦ સોરઠા વાટે કરતાં હતાં. દ્વારિકાથી મહુવા સુધીની અને વઢવાણથી પોરબંદર સુધીની સીમો આવાં દુહાઓને ગાને રેલતી હતી. મેહ–ઉજળીના દુહા ને કથા કંઠે ન હોય એવો માલધારી તમને વીસ વર્ષ ઉપર ભાગ્યે જ ક્યાંયે કાઠીઆવાડમાંથી હાથ આવત.

૮. સાબરમતી જેલમાં

અમે સાબરમતીની જેલમાં હતા. અમારા ૨૦ જણના નિરાળા જૂથમાંથી જ્યારે કોઇનો છુટકારો થતો ત્યારે આગલી સાંજનો એક પહોર એ કારાવાસમાં શિવરાતનો મેળો રચાતો. ગુજરાતના વીશેક કાવ્યરસિયા, સાહિત્યપ્રેમી ને સંસ્કારશીલ પુરુષો વચ્ચે કેટલીએક ગીતકથાઓ મેં ગાઇ સંભળાવેલી તેમાં શેણી-વિજાણંદનો કિસ્સો તો કયો જુવાન વિસરેશે ? કારાવાસના મારા રસગુરુ શ્રી મહાદેવ દેસાઇ અને ઉચ્ચ ઉર્દુ તેમજ સંસ્કૃત રસ-સાહિત્યના મસ્ત અનુરાગી શ્રી. દેવદાસ ગાંધી–બેએ પહેલી જ વાર મોરલી ગીતકથાનું શ્રવણ કર્યું. શેણીવિજાણંદે તો એમને ચકચૂર બનાવ્યા. મેલાઘેલા ને માવતરવિહોણા કંગાલ ચારણબાળની બીન બજાવવાની સિદ્ધ ઉપર વનવાસિની કુમારી શેણી મોહિત થઇ. વનરાઇનાં બન્ને બાળ એકપ્રાણ બની ગયાં. પણ પોતાની કુળ–મોટપમાં છકેલો બાપ એકની એક લાડકવાઇ કન્યાને ભિખારી જંતરવાળા વેરે કેમ પરણાવે ? એક સો ને એક નવચંદ્રી ભેંસો આણવાનાં દોહ્યલાં વ્રત દઇ જુવાનને વિદાય કરનાર બાપ ભૂલ્યો હતો. બેટડીનું અંતર પણ એ જુવાનની પછવાડે જતું રહ્યું હતું. બાપના કુલગૌરવની શી ત્રેવડ હતી એ બે જુવાનોના અમલખ પ્રેમની પાસે ! એક વિજાણંદની જ વરમાળ–બીજાની ન બાંધું : ચાર લાખ ચારણ મને પરણવા તૈયાર હોય, તો યે એને બાંધવ કહી બોલાવું : અરે ઓ તેતર ! વનરાઇમાં મારા પિયુની આડે ડાબી બાજુ ઉતરીને અપશુકન દે, જેથી પોઢેરે પલાણેલો પ્રીતમ પાછો વળે : રે ઓઝત નદી ! ઉંચે ટીંબે ચડીને ઉછાળા

લે, આડી ફરી વળ્ય, તો પિયુ પાછો વળે : એમ વર્ષ વીત્યું, આષાઢ આવ્યો : વાદળ વળ્યાં : ધરતી લીલુડી બની : [illegible] તો મેહુલો મળ્યો, પણ શેણીને વીજાણંદ ન સાંપડ્યો : સુકાણી. બાપને ત્યજી, સગાંસ્નેહીનાં સગપણ સળગાવી નીકળી પડેલી વન-કન્યા, વિજાણંદના વાવડ મેળવતી, સગડે શોધ કરે છે : અરે, અંગે ઓઢેલી કામળી ઉતારી, ધજા કરી, ચારે સીમાડા ઉપર ફરફરાવે છે, જેથી જંતરવા[illegible] જુવાન ક્યાંયે હોય તો એ પ્રેમ-ધ્વજ દેખી પાછો વળે. પણ ન લાધ્યો. કંકુવરણી ને કોમલાંગી વન-કન્યાએ હેમાળો [illegible] એનાં ગાત્ર ગળતાં હતાં ત્યાં વિજાણંદ આવી પહોંચ્યો : શેણી પાછી વળ : તું ભલે પાંગળી થઇ ગઇ, હું ખભે કાવડ ઉપાડી તને તેમાં ફેરવીશ : પણ શેણીને બન્ને ભવ બગાડવા નહોતા. વિજાણંદ! છેલ્લી વારનું જંતર બજાવી લે; સાંભળતી સાંભળતી હું શાતા પામતી મરું : એવી મધુર મધુર બરફ-ચિતા ઉપર પુરુષ ભાગીદાર ન બની શક્યો. પુરુષ તે તો આખરે પુરુષ જ. જીવવું એને ગમે છે. એ જીવ્યો. પણ જેને કાજ જીવતો હતો તે બે —એક શેણી અને બીજું બીન જંતર)—એ બે તો ફુટી ગયાં હતાં. પુરુષ જીવ્યો, પણ પામર જેવો : પેટભરુ થઇને : ભૂખે માગ્યાં ભાત ખાતો : તેજહીણો ને તલખતો.

પચીસ સોરઠામાં સંઘરાએલી એ કથા સોરઠવાસીઓને સ્નેહના, સમર્પણના, અંકના, સહૃદયિના ને કરુણ દર્દદિલીના આંસુ સેવરાવતી હતી. મેં એ વાત એક ઠેકાણે માંડી છે : [illegible] જેસંગીર ડાયરામાં એ દુહાના [illegible] બે વાર સંભળાવ્યા છે. [illegible] સંસ્કારી શ્રીપુરુષોએ એના [illegible] જીવનની Romance-ભરી અનુભવી છે, [illegible] પણ [illegible] દેખાવ્યાં છે. એ કથાના પચીસ-ત્રીસ [illegible] faultless, [illegible] કહું છું. [illegible] વિલસે છે.

[illegible]

[illegible]

રૂંધી હતી. રાણો રબો રબારી અને કુંવર રહી આહિર, એટલા સારુ કુંવરનાં દેહ–દાન કોઇક નાતીલાને કીધાં–પણ એ બનાવટી પરણેતર ક્યાંથી ટકે? રાણક અને ખેંગારનાં પ્રેમલગ્ન તો બે લાડીલાં બાલકોનાં રૂધિરે સીંચાયાં. રૂદિના સગપણને દાવે રાણકનું કાંડું માગવા આવનારો ગુર્જરેનાથ હાથ મસળતો. રબો ને રાણક પ્રેમલગ્નના પ્રીતમની ચેહ પર ચડી. આ એક ચાવી લઇને તમે એક પછી એક વાર્તાનાં તાળાં ઉઘાડશો, તો સોરઠી ગીતકથાઓનો સાચો સંદેશ જડશે.

૯. બીહામણું સ્ત્રીત્વ

એક જલદ અને જાજરમાન: બીજી કોમલ અને કરુણ: એ બે રીતે આપણે સોરઠી ગીતકથાઓ માયલી સુંદરીઓનું સ્વરૂપ ઓળખાવી શકીએ. એનો અડીખમ પ્રાણ પોતાના પવિત્ર શીલ વિષેની, સગા ધણીએ સેવેલી આશંકાને પણ સાંખી શકયો નથી. વેજી અને વીકી: બેય જણીઓ સોણલામાં પોતાના ધણીના શૂરા ભાઇબંધોનાં નામ લવી પડી: ધણીઓએ લીધા અવળા અર્થ: અમારી પરણેલી પરપુરુષને વખાણે કેમ? સ્વપ્નમાં એનાં નામ કેમ ઝંખે? કોમળ નારી વીકી તો બાપડી–અરીબડી–થઇને સમજાવે છે: વખાણ્યો તે તો કોઇ મેલી મનવાંચ્છનાએ નહિ, પણ વીરપૂજનની ભાવના થકી. પેટમાં પાપ હોય તો ઓ સગા! ખદખદતા તેલમાં અમારા હાથ બોળી સાચ લે: અમને ઘરમાંથી હડેડુ કરીને ન કાઢી મૂક: પણ પુરુષ પલળે નહિ: નહિ પલળ, એમ ને? સારું, જાઉં છું: પણ કમાએ કાઢેલી વીકી તો પોતાની પતિભક્તિને અખંડ રાખી, ઉંડાં દુઃખને અંતરમાં સંઘરી એવી ને એવી સૌમ્ય રહી રઝળી; જ્યારે ભોજ હામળીઆની વેજી તો ઉપડી પોતાના સ્વમાન–તેજમાં પતિને સળગાવવાનો નિશ્ચય કરીને. આહિરાણી બેડું ભરીને ચાલી નીકળી. જેનું નામ લવી હતી તે બહાદુર પીઠાત હાટીને જ ઘેર જઇ ઉભી રહી: હાટી! હેત્યને હાથ દે!.અને તારી કરી લે. પણ શરમાતો નહિ હો! એમ ન માનતો કે આપણે મોટો સંસાર

જુવાન જીવનમાં ચાલી રહેલી બાફ્ણુક્રિયામાં, મસ્ત પ્રેમની થોડીક મુક્ત લહરીઓ લહેરાવવા જેટલી તો અવસ્ય થવાની. માટે તારવી તારવીને એમાંથી નોખનોખા સારસિદ્ધાંતો કે તારતમ્યો કાઢવા બેસવાની જરૂર નથી. એનું તો ચિત્રદર્શન જ બસ થશે.

"તમે પાણી ને અમે પાળ્ય : આપણે એકબીજાંને આઠે પહોર અફળાતાં : પ્રીતિની એવી સદાની ટાઢાળ્ય : તમે સાપ અને અમે ગારૂડી : તમારા જીવતરમાં અમારે મનડે માળો ઘાલ્યો : સાચી પ્રીતિના ઘોડલા ખાડે ને ખાબોચીએ ન પીવે, એને તો ગંભીર ઉંડા ધરા જોઇએ : અરે, દુશ્મનો કુડું બોલે એ શીદ સાંભળીએ। વજનવાળાં માનવી જં ભાર ઝીલે છે, હળવાં જ લોકાપવાદની વાવાઝડીમાં હલી જાય છે : અને જ્યાં સુધી મોંઘાં પ્રેમપાત્રો મળે ત્યાં સુધી સોંઘાં શીદ સાટવીએ? લાખ ખરચીને—ચાહે તે ભોગ આપીને પણ—એ પડખાં જેનાં સરખાં હોય તેને જ લઇએ ના! ને શું બસ, બે દિ'ની વાતુંમાં જ તું બીજો થયો—બદલી ગયો? તું બદલ્યો, પણ અમે? અમે તો તેં બેસારી મૂક્યાં છે ત્યાં જ બેઠાં છીએ. અમારાથી આંબેથી ઉડી બાવળ પર બેસાય નહિ; ચંદનવૃક્ષથી ચૂકેલ પંખીને વનમાં ક્યાંયે વિસામો ન્હોય. ને હવે અમારે જીવતરમાં સાંધા શા કરવા? હીરાગળ ફાટયું હોય તેને તો તાણો લઇને તૂંની શકાય, પણ કાળજું ફાટયું તેને સાંધો ક્યાંથી મળે? મોટી આગ લાગી હોય તો આડાં ફરીને ઓલવત, પણ આ તો હૈયાનો ડુંગર હડેક્યો : અમારી તો હવે 'બામણ્ય રાંડી' એ દશા : અખંડ એકલજીવન : તું જીવતે જ અમારો અનંત રંડાપો : ફિકર નહિ, અમે એ પાળશું. ભગવાં પહેરીને દુનિયાને શીદ દેખાડીએ? આત્મા અમારો સંન્યાસી થઇ ચુક્યો છે. માટે હવે તો તારા નામનું તાવીજ—માદળડી મઢાવીને હાથે બાંધીશ : એથી યે અધિક, આખી ગીરમાંથી લીલા રંગનો ઉત્તમ બીયો ખોળાવીને મારા 'હૈયા વચાળે' તારી આકૃતિનાં ત્રાજવડાં ત્રોફાવીશ."

પ્રીતિના કોમલ ભાવો, આવાં લોકગમ્ય સરલ રૂપકોમાં દૂહાઓએ સંઘરેલા છે : અને એમાં પહાડી કવિતાનો સંસ્કાર મ્હેકે છે. એ કવિતા અભણોને પણ અંતરે ઉતરી જાય છે કેમકે

એનાં રૂપકો, ઉપમાઓ વગેરે બધાં જીવનની રોજીંદી દુનિયામાંથી જ ધરેલાં છે. બીજું કેટલું ય ટાંપવું પણ હશે. બધા દુહા કાંઇ ચોટદાર હોઇ શકેજ નહિ. પણ એકંદર દુહાસાહિત્યનો એક ગ્રામજિશ જીવતરના મર્મોને લક્ષ્યવેધી વાક્યોથી આંટવાનો જ છે.

૧૧. આશય : આભાર

અહીં તો મેં આ કથાઓનું, દુહાઓનું હાર્દ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. પણ આ સાહિત્યની શાસ્ત્રીય સમાલોચના ને કડક તુલના તો બીજું ઘણુંય માગી લે છે. ગીતકથાઓનું ઘડતર, દુહાઓની ગોઠવણી, દુહાઓને બંધબેસતા કરવામાં આપણે લેવી જોઇતી સંભાળ, ખુદ દુહાસોરઠાઓના માપમેળ વિષેની સ્પષ્ટ સમજ : વગેરે ઘણા ઘણા મુદ્દાઓ છણતો એક પ્રવેશક હું લખી રહેલ છું. તે બીજા ઝુમખામાં રજુ કરીશ.

આ ગીતકથાઓ લખવામાં મેં કડકપણે મારૂં સંપાદક તરીકેનું જ પદ સાચવેલું છે. રસધાર વગેરે આગલાં પુસ્તકોમાં વાર્તાના વસ્તુનો મેં જે નાની નવલિકાની માફક ખિલાવ કર્યો છે, આખા પ્લૉટનું જે ઘડતર ઘડ્યું છે, તે લેખનકલા અંહી નથી વાપરી. દરેક કથાના પ્રારંભમાં મેં એક લાંબી પિઠિકા મૂકી છે. આ પિઠિકામાં તે તે કથા લોકોમાં કેવી રીતે પ્રચલિત છે તે બનાવતું બયાન આપ્યું છે. પછી મેં દુહા, દુહાના અર્થો, દુહા માંહેના શબ્દો વિષેની સમજાવટ કરતાં ટિપ્પણ વગેરે આપ્યાં છે; અને દરેક દુહો કથાના ક્યા ભાગ સાથે સંકળાયો છે તે સમજી લઇને જુદાં જુદાં ઝુમખાં પાડ્યાં છે, આમ કરવામાં મારો હેતુ જેમ બને તેમ મારી જાતને છેટી રાખી, દુહાઓને આવર્યા વિના, દુહાઓની ને વાંચનારાઓની વચ્ચે ગાઢ સમાગમ ઉભો કરવાનો છે. કેમકે મેં આ સંગ્રહ મુખ્યત્વે કાવ્યરસિકોને માટે તથા અભ્યાસીઓને માટે જ કર્યો છે. હું વચ્ચેથી ખસી જાઉં તો જ વાંચકો દુહાઓની કવિતાનાં અને દુહામાં ભરેલી લોકભાવનાઓનાં સાચાં મૂલ મૂલવી શકે. અભ્યાસીઓ મારી કલમની સૃષ્ટિને નહિ પણ જૂની લોકસાહિત્યની પુંજીને પિછાને તે

સોન–હલામણ

મેર જાતિના સોહામણા ધામ બરડામાં મોરાણુ નામે ગામ છે. જૂના કાળમાં ત્યાં મળુ રાઠિયો નામે ગામધણી રાજપૂત રહેતો. એને ઘેર 'ઢળકતી ઢેલ્ય' જેવી, 'લચી પડતા કોળેલ આંબા' જેવી, 'પ્રથમ રંગ પકડતી આંબા-શાખ' સરખી, સોનલદે નામે દીકરી હતી. સોનને જ્યારે જોબન બેઠું ત્યારે પરણવાનો સવાલ ઉઠ્યો. પણ સોન તો ચતુરસુજાન, પ્રવીણ, રસિકા હતી. એ તો કવિતા રચતી. એણે હઠ લીધું કે પરણવું તો પોતાનો ખરો જોડીદાર મેળવીને પરણવું; નહિ તો કુંવારા જન્મારો કાઢવો. એણે સમસ્યાઓ રચી. દેશમાં જે જે ચતુર પુરુષો હતા તેના પર બારોટ સાથે મોકલી. સમસ્યાની પૂર્તિ કરે તે નરને જ કંઠે વરમાળ રોપવી હતી. સમસ્યાઓ કાવ્યમાં રચાએલી હતી.

ભમીભમીને બારોટ આલપરા ડુંગરાની ખીણમાં જેઠવા રાજાઓના ઘુમલી નગર પર ગયો. ત્યાંના જેઠવારાજા શિયાજીની પાસે સમસ્યા ધરી. સોનના સૌંદર્યનો ભોગી થવા શિયાજીનું દિલ તરફડ્યું હતું. પણ પોતે બુદ્ધિનો ગમાર હતો. એનામાં સમસ્યાઓ પૂરવાની શક્તિ નહોતી. એણે કૂડ વાપર્યું. પોતાને હલામણ નામનો

[illegible] હતો. [illegible] અતિથિનો ગાદીવારસ હતો. રસનો, [illegible] ને [illegible]નો ભંડાર હતો; પણ કાકાને પિતાને [illegible] આશીર્વાદિત પુત્ર હતો. સોને [illegible] સમજ્યાની [illegible] આપી. કાકાએ પોતાને નામે એ શેર પર [illegible].

[illegible] પારણું કરવા સારુ [illegible] ન રહી. [illegible] બાળકને [illegible] કે "[illegible] ! [illegible] આવ્યો !"

[illegible] નામ [illegible] હતો. [illegible]

[illegible]

[illegible]

૯. સોનનું સૌંદર્ય

કોળ્યો આંબો ઢળ પડે, નીચી નમતી ડાળ,
પાડલ કેરી રંગ હવે, (એવી) સોનલ સુંદર નાર. ૧

[સોન કેવી સુંદર હતી ? ફોળીને ઢળતા આંબા જેવી : ઘરાને નીચી નમતી આંબાડાળીઓ જેવી : નવા રંગ ધારણ કરતી પાડલ કેરી જેવી.]

પગમાં ઠમૂકે કાંબીયું, હૈયે હલકે . હાર,
ગાળેલ હેમની ગૂજરી, (એવી) સોનલ સુંદર નાર. ૨

[એના પગમાં કાંબીઓ (એ નામનાં નૂપુર) ઠમૂકે છે. ગળામાં હાર ઝૂલે છે. હાથમાં ગાળીને શુદ્ધ કરેલા સુવર્ણની ગુજરી (હાથનું કંકણ)પહેરી છે: તેવી સુંદર સ્ત્રી સોન છે.]

*કાઠીઆણી કેડ પાતળી, હલકતી માથે હેલ્ય,
બરડાહંદી બજારમાં ઢળકતી જાણું ઢેલ્ય. ૩

[પાતળી કમ્મરવાળી એ કાઠીઆણીના માથા પર પાણીનું બેડું શોભતું આવે છે : જાણે બરડાની બજારમાં ઢળકતી ઢેલ ચાલી આવે છે. એવી એ સોન.]

---

*આંહીં કાઠીઆણી એટલે કાઠીની કન્યા નહિ, પણ કાઠીઆવાડની સ્ત્રી સમજવું જોઇએ. કેટલાક દોહાઓમાં સોનને 'રાઠિયાણી' કહી છે. સોન જાતે રજપૂતાણી હોવી જોઇએ. જ. ક૮. પાઠ એને બાગંબાના ઠાકોર રાધાસિંહની દીકરી કહે છે. પરંતુ બીજા એક જ દોહામાં એનું વતન બારા પ્રદેશનું મોરાણું ગામ જણાવેલ છે અને એનો પિતા મૂળ રાઠિયો નામે ઠાકોર કહેવાય છે.

૨. સમસ્યાઓ અને તેની પૂર્તિ

પોતે વ્રત લીધું છે કે નીચેની સમસ્યાની પાદપૂર્તિ કરનાર ચતુર-સુજાણ કાવ્યવિદ્‌ને જ વરવું. એ સમસ્યાને દુહાના એક ચરણમાં પોતે જ રચીને તૈયાર કરી :

ઘણ વણ ઘડિયાં, એરણ [1]આભડિયાં નહિ.
....

[હથોડા વગર ઘડેલા અને એરણને તો અડકયા પણ ન હોય તેવા અલંકાર કયા ?]

આ અર્ધો દુહો પૂરો કરવા માટે આપીને સોને પોતાના બારોટને ઘૂમલી નગરના જેઠવા રાણા પાસે મોકલ્યો :

બારોટ જા બરડે, (જ્યાં) વસે જેઠીરાણ,
અધૂરાં પૂરાં કરે, [2]વેણું-ધણી વખાણ. ૪

[હે બારોટ, બરડા પ્રદેશમાં જા, જ્યાં જેઠવો રાજા વસે છે. વેણું નદીનો એ સ્વામી તારી અધૂરી સમસ્યા પૂરી કરશે.]

બારોટ બરડા પહાડ પર આવેલા ઘૂમલી નગરમાં પહોંચ્યો. રાજા શિયાજી જેઠવા સમક્ષ સમસ્યા ધરી. શિયાજીએ થોડે દિવસે આ પ્રમાણે પાદપૂર્તિ બારોટના હાથમાં ધરી :

ઘણ વણ ઘડિયાં, એરણ આભડિયાં નહિ,
સરવડ સ્વાંત તણ , મળે તો મોતી નીપજે. ૫

[ઘણ વિના ઘડાય છે અને એરણને અડકયા વિના તૈયાર થાય છે, તે સ્વાતિ નક્ષત્રનાં સરવડાં (વૃષ્ટિ) થકી જ નીપજનારાં, સમુદ્રની છીપોનાં મોતી.]

માતા મેરામણ વસે, પતા વસે કૈલાસ,
જોવે તો જૂનાં મોકલું, નવાં તો આસો માસ. ૬

---

૧. કેટલાક ભાઇઓ 'અડિયાં' શબ્દ મૂકે છે તે બરાબર નથી. 'આભડિયાં' શબ્દ કાવ્યની દૃષ્ટિએ સૂચક ને લાક્ષણિક છે.

૨. 'વેણુ' નામે આભપરા ડુંગરનો એક વિભાગ છે. તેમજ વેણું નામની નદી પણ ત્યાં જ છે.

[હે સોન સુંદરી! હું આ મોતી મગાવું છું. પરંતુ એની માતા (છીપ) તો સમુદ્રમાં વસે છે, ને એનો પિતા (મેઘ) વસે છે આકાશ શિખર પર. એ બન્નેનું મિલન તો છેક આસો માસમાં સ્વાતિ નક્ષત્રે થાય. ત્યારે જ નવાં મોતી નીપજે. માટે અત્યારે એ ઝપતાં હોય તો તને જડતાં મોકલું.]

આ પાદપૂર્તિ બારોટે સોનને પહોંચાડી. સોનનું મન ઠર્યું. પોતાની સમસ્યા ઉકેલનાર એ રાજા સિધાઉજને પરખવા સોન આવી નીકળી.

ઘૂઘરીયાળો ઘાઘરો, ચડવા માફાળી વેલ્ય
ગઢ ઘૂમલીની બજારમાં હળકતી આવે હેલ્ય.

હળકતી આવે હેલ્ય તે વાટે,
બાઈ! તારો હલામણ ઉભો વાણીડાને હાટે.

લખી કંઠાળી હલામણ પર મેલ્ય,
ઘૂઘરીઆળો ઘાઘરો, ચડવા માફાળી વેલ્ય. ૭

એવા એના શણગાર હતા, કોઈએ એને ના પણ પાડેલી કે

*ખારાં પાણી ખટમડાં, દાઈવાળો દેશ,
સોનલ મ જાજે જેઠવે! બાળેલ બરડો દેશ. ૮

છતાં સોન તો આવી પહોંચી.

પાદર ડેરા તંબુ તાણીને ઉતારો કર્યો. ત્યાંથી પોતાના વર સિધાઉજની વધુ આકરી કસોટી કરવા માટે નવી સમસ્યાઓ મોકલી:

સમસ્યા : ૨

પ્રિયા! સરોવર દેખાડ, (જ્યાં) પાણી કે નવ પાળ,
તાસ તળે કેળાંબડે, પંખી વણુંવ્યાં ડાળ. ૯

---

*આ દોહો કહેનાર કોઈ સૂરસિંહ નામનો સોન સાથેના લગ્નનો ઉમેદવાર મનાય છે. કેટલાકનું માનવું છે કે પ્રથમ સોને એ સૂરસિંહ પર જ સમસ્યા પૂર્તિ થવા માટે મોકલી હતી. અને ઘણા દિવસ થઈ જવાથી એને બીજા દોહામાં ટપકો પણ કહેવરાવેલો કે

[હે પ્રિયાજી ! એવું સરોવર કયું ?—જેને પાણી નથી, પાળ નથી, છતાં જેના કિનારાનાં ઝાડની નમેલી ડાળીએ પક્ષીઓ બેઠાં છે !]

જવાબ આપ્યો : સરોવર તે કાન; અને પક્ષી તે કાનમાં પહેરવાની તોટી અથવા વાળી.

સમસ્યા : ૩

ચારપગો ને ચોસલો, નરને નામે નામ
અમે મગાવું જેઠવા ! હોય તમારે કામ. ૧૦

[હે જેઠવા ! ચાર પગ વાળો, ચોરસ આકારનો, પુરુષવાચક નામ વાળો—તે પદાર્થનું તમારે (લગ્નમાં) કામ પડશે. એ હું મગાવું છું.]

જવાબ [illegible]ો : બા–

[પાંખ વિનાનો છતાં ઘણું ઉડનારો: કોઈએ ચણેલો નહિ એવા વૃક્ષને ચણનારો: પોતે નિર્જીવ છતાં સજીવોનો હણનારો: ગુણ(દોરી)માં બાંધી રાખવાથી રમે છે: એ કોણ ?]

જવાબ આવ્યો : તીર.

સમસ્યા : ૬

માથાહીણો મરગલો, [1]શીંગડીયું બેચાર,
હેડમાં ઘાલ્યો હડહડે, નત્ય નવરાવે નાર. ૧૩

[માથા વિનાનો એક મૃગ: છતાં જેને બે ચાર શીંગડીઓ છે: કેદમાં નાખ્યા છતાં જે કોલાહલ કરે છે: જેને સ્ત્રીઓ નિત્ય નવરાવે છે: એ કોણ ?]

જવાબ આવ્યો : છાશ વલોવવાનો રવાયો.

સમસ્યા : ૭

અધ સૂકું અધ લીલડું, ત્રાંબાવરણું જેહ,
અમે મગાવું જેઠવા ! આણી આપો એહ. ૧૪

[જે અરધું સુકું ને અરધું લીલું છે: જે ત્રાંબા સરીખા રંગનું છે : તે અમને લાવી આપો હે જેઠવા !]

જવાબમાં મોકલ્યું : શ્રીફળ.

સમસ્યા : ૮

જે થડ પવન ન સંચરે, પંખી ન બેસે કોય;
તાસ તણાં ફળ મોકલો, સાચા સાજણ હોય. ૧૫

[જેના થડની અંદર કોઈ પવન પેસતો નથી, જેની ડાળે કદિ પક્ષી બેસતાં નથી, એવા ઝાડનાં ફળ મોકલો—જો મારા સાચા સ્વજન થયું હોય તો.]

જવાબ આવ્યો : દીપ રૂપી ઝાડનાં મોતી રૂપી ફળ.

1. રવાયાને શીંગડીઓ કહી નેતરાં બાંધવાનાં જે નાનાં લાકડાં હોય છે તે

[હે શિયાજી ! એવું સરોવર કયું ?—જેને પાણી નથી, પાળ નથી, છતાં જેના કિનારાનાં ઝાડની નમેલી ડાળીએ પક્ષીઓ બેઠાં છે !]

જવાબ આવ્યો : સરોવર તે કાન; અને પક્ષી તે કાનમાં પહેરવાની તોટી અથવા વાળી.

સમસ્યા : ૩

ચારપગો ને ચોસલો, નરને નામે નામ
અમે મગાવું જેઠવા ! હોય તમારે કામ. ૧૦

[હે જેઠવા ! ચાર પગ વાળો, ચોરસ આકારનો, પુરુષવાચક નામ વાળો—તે પદાર્થનું તમારે (લગ્નમાં) કામ પડશે. એ હું મગાવું છું.]

જવાબ આવ્યો : બાજઠ

સમસ્યા : ૪

પાંખાળો પરવત વસે, ગરમાં જેનાં ગામ
વર પહેલો તોરણ ચડે, કારીગરનાં કામ ૧૧

[પાંખવાળો છે : પર્વતમાં વસે છે. ગિરમાં એનું ગામ છે. લગ્નમાં હમેશાં એ વરના પહેલાં તોરણે ચડે છે : એ કોણ ? એની તમારે જરૂર પડશે.]

શિયાજીએ જવાબ મોકલ્યો: મોડ (મોર). [મોડ હમેશાં પરણતાં સ્ત્રી-પુરુષને મસ્તકે પહેરાવાય છે. એ ડુંગરાઉ વાંસની કાતળીઓનો બને છે.]

સમસ્યા : ૫

વણુપંખો ઘણુઉડણો, અણુચણીયાં જ ચણુન્ત,
નજીવો સજીવાને હણે, ગણુ બાંધ્યો જ રમન્ત. ૧૨

સૂરા ! સારસ જેમ, બગવારે બેસી રીયો;
હોય તો કહે ને હા, નહિ તો નાકારો ભલો.

સૂરા ભેદ સુજાણ ! અક્ષર કોઇ ઉકલ્યો નહિ,
અધૂરાં પૂરાં કરી સોનલનાં સરજ્યાં નહિ.

મને આ બન્ને દોહાઓના અનુમાસોમાં ત્રુટીઓ દેખાય છે: સં.

[પાંખ વિનાનો છતાં પણ ઊડનારો; કોઈએ કહેલાં નહિ એવા અક્ષરને ભણનારો; પોતે નિર્જીવ છતાં સર્વેનો દમનારો; શત્રુ(તીરી)માં ભાથી રાખવાથી રમે છે: એ કોણ ?]

જવાબ આવ્યો : તીર.

સમસ્યા : ૬

માથાહીણો મરગલો, ¹શીંગડિયું બેચાર,
પેટમાં ઘાલ્યો હડહડે, નત્ય નવરાવે નાર. ૧૩

[માથા વિનાનો એક મૃગ: છતાં જેને બે ચાર શીંગડીઓ છે: પેટમાં નાખ્યા છતાં જે કોલાહલ કરે છે: જેને સ્ત્રીઓ નિત્ય નવરાવે છે: એ કોણ ?]

જવાબ આવ્યો : છાશ વલોવવાનો રવાયો.

સમસ્યા : ૭

અધ સૂકું અધ લીલડું, ત્રાંબાવરણું જેહ,
અમે મંગાવું જેઠવા ! આણી આપો એહ. ૧૪

[જે અરધું સુકું ને અરધું લીલું છે: જે ત્રાંબા સરીખા રંગનું છે : તે અમને લાવી આપો હે જેઠવા !]

જવાબમાં મોકલાયું : શ્રીફળ.

સમસ્યા : ૮

જે ઘટ પવન ન સંચરે, પંખી ન બેસે કોય;
તાસ તણાં ફળ મોકલો, સાચા સાજણ હોય. ૧૫

[જેના ઘટની અંદર કોઈ પવન પેસતો નથી; જેની ડાળે કદિ પક્ષી બેસતાં નથી, એવા ઝાડનાં ફળ મોકલો—જો મારા સાચા સ્વજન થવું હોય તો.]

જવાબ આવ્યો : છીપ રૂપી ઝાડનાં મોતી રૂપી ફળ.

---

૧. રવાયાને શીંગડીઓ કઈ ? નેતરાં ઝાલવાનાં જે નાનાં લાકડાં હોય છે તે.

સમસ્યા : ૯

પીતળ પે'રી પદમણી, હાલે ઝાકઝમાળ;
(કાં) સોહે વીવા વધામણે, (કાં) સોહે રાજદુવાર. ૧૬

[એક એવી પદ્મિની છે, કે જે પીતળનાં આભૂષણો પહેરીને ઝળકતી ચાલે છે. એ કાં તો વિવાહ જેવે અવસરે શોભે છે, અથવા તો રાજદ્વારે દીપે છે. એ શું ?]

જવાબ આપ્યો : વેલ્ય (માફાવાળી બળદગાડી)

સમસ્યા : ૧૦

થડ થોડું ઉરે ઘણું, કેડે કેસરી લંક,
શિયા! સાવઝડું મોકલો! (જેના) લોહે જડિયા દંત. ૧૭

[હે શિયાજી રાજા ! જે થડે (પગની જગ્યાએ) નાનું છે, છાતીની જગ્યાએ જે લાંબું છે, જેની કમ્મર સિંહની કમર સમી છે, ને જેના દાંત લોઢે જડી રાખેલા છે, એવું સિંહનું બચ્ચું મોકલો !]

જવાબમાં મોકલાયું : સાંબેલું

સમસ્યા : ૧૧

માથું વાઢયે નો મરે, આંખ ફોડયે જીવ જાય;
અમે મગાવું જેઠવા! જળમાં પેદા થાય. ૧૮

[જેનું માથું કાપવાથી નહિ પણ આંખ ફોડવાથી મૃત્યુ થાય છે. (એટલે કે 'આંખ' નામે ઓળખાતો શેરડીનો એક ભાગ કાઢી નાખવાથી એ ફરી વાર ઉગતી નથી.) જે પાણીમાં પેદા થાય છે, તે મોકલો.

જવાબમાં મોકલાઈ : શેરડી

સમસ્યા : ૧૨

અગની કાંઠે ઉપજે, ગોરી રાતે દંત,
નારીએ નર બાંધીઓ, કર વમાસણ કંથ ! ૧૯

જવાબ : અકોટો. (સ્ત્રીઓનો કાનમાં પહેરવાનો રૂપાનો અલંકાર)

સમસ્યા : ૧૩

થડ થોડા પરગટ ઘણો, પાને પાંન હસંત,
સોનલ આવી સાટવે, કાઢો વસાણું કંથ! ૨૦

[જેનું થડ થોડુંક જ છે, પણ જે પ્રગટ સ્વરૂપમાં, એટલે કે સુગંધમાં બહુ મોટું લાગે છે, જેનાં પાને પાન હસે છે, તે વૃક્ષ તુલ્ય વસ્તુને ખરીદવા સોન આવી છે.]

જવાબમાં મોકલાયું : કપૂર

સમસ્યા : ૧૪

અણીયાળાં ને વાંકડાં, સૂડાવરણાં જેહ,
સમજીને [1]ગજકરણના! અમને એવું દેહ. ૨૧

જવાબમાં મોકલ્યું : નાગરવેલનાં પાંદ

સમસ્યા : ૧૫

*સો નર લીધા સામટા, નારી કહેવાય જેહ,
તુજ રક્ષાને કારણે, હાથ ધરી મેં તેહ. ૨૨

જવાબ : માળા

આવી સમસ્યાના સાચા ઉત્તરો મળવાથી સોનને શ્રદ્ધા બેઠી કે શિયાજી જેવો સાચો ગુણીજન છે. લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી. એવે એક દિવસ પ્રભાતે

ઉંચો ડુંગર આભપરો, નીચી જેતાવાવ,
પદમણીયું પાણી ભરે, હંસલી હારોહાર. ૨૩

---

૧. ગજકરણ જેઠવાનો પુત્ર (શિયાજી)

* આમ જોતાં તો મધ્યની એક સમસ્યા સિવાયની બીજી તમામ નિરર્થક લાગે છે. કેટલીક તો તદ્દન કલ્પિત અને આધુનિક લાગે છે. આ બધા દોહા પાછળથી ઉમેરાયેલા દોહાનો સંભવ છે. આમાંની ઘણી સમસ્યાઓ રાજ્ય કવિની કહેલી સમસ્યાઓને મળતી પણ છે. સં.

[ઉંચે આભપરાનો ડુંગર છે. તેની તળેટીમાં નીચે જેતાવાવ નામની વાવ છે. ત્યાં પદ્મિની જેવી રૂપવતી અને હંસી જેવી ચાલ્ય વાળી નારીઓ પંક્તિબંધ પાણી ભરે છે.]

એ પનઘટ પર સોનની દાસીઓ અને ગામના એક રાજકુંવર હલામણની દાસીઓ વચ્ચે ટંટો થયો. એટલે સોનની દાસી ગર્વથી બોલી :

અમે પરદેશી પાન, વા વંટોળે આવિયાં,
વરશું જેઠીરાણ, (તે દિ) મોંઘા થઇને મ્હાલશું. ૨૪

[હે બાઇઓ! અમે પરદેશનાં માનવી : વંટોળીઆમાં ઝાડનાં પાંદડાં ખેંચાઇ આવે તેવી રીતે અમે આંહી આવી પડયાં. આજે અમે રઝળતાં છીએ, પરંતુ જે દિવસ અમારી કુંવરી સોનને જેઠવો રાજા શિયોજી પરણશે તે દિવસ અમે સહુ માનપાન પામીને રહીશું. તે દિવસ તમે અમારાં અપમાન નહિ કરી શકો.]

કુંવર હલામણની દાસીઓએ આના જવાબમાં સાચી વાત જણાવી દીધી :

*બાંધી મૂઠી લાખની, ઉઘાડી વાસર ખાય,
હલામણ દુહા પારખે, (પણ) સોન શિયાને જાય.
સોન શિયાને જાય તે અડી,
બેટાની બેયર બાપસું જડી.
એવાં મેણાં બાઇ! મુંને બાની દીયે,
ને બાંધી મૂઠી લાખ જ લીયે. ૨૫

---

*સોન પોતે પાણી ભરવા નીકળી એ સૂચવતો એક દોઢીઓ ખંડિત સ્વરૂપમાં મળે છ :

સોન પાણી સાંચરી, એને ઘડૂલે ઘૂઘરમાળ.
રક્ષા કરે જળદેવતી, સોન છે નાનું બાળ.
છુટું માથું ને લાંબા સરપે વાળ
સોન પાણી સંચરી, એને ઘડૂલે ઘૂઘરમાળ. ૨૬

[હે બાઈ! તમારી ઉજ્જવળ મૂઠીમાં કોડી છે ત્યાં સુધી જ એને લાખ રૂપિયાની સમજજો. જો એ સાચી વાતનો ભેદ ઉઘડી જશે તો પવન સિવાય બીજું કંઈ નહિ રહે. તમે કોડીની કિંમતના થઈ જશો. કેમકે તમારા પ્રત્યેક દુહાની અમરતા પારખનાર સમાર શિયોજી નથી, પણ એનો ભત્રીજો હલામણ છે. છતાં સોન તો શિયાને પરણવા બેઠી છે. પેટાની (ભત્રીજાની) બાયડીને બાપ (કાકો) હાલી જશે.]

આવું સત્ય સાંભળીને દાસી ઝંખવાણી પડી સોન પાસે આવી : સોન પૂછે છે કે હે દાસી! આટલી નિસ્તેજ કાં બની ગઈ! દાસી જવાબ આપે છે :

*બાઈ! અમને બાની વઢી, નદીએ ભરતાં નીર,
એક વચનને કારણે શોષાણાં શરીર.
શોષાણાં શરીર તે ઘડો ફુટી ગયો
ટાલરિયો હલામણ દેશવટે ગયો.
(હવે) મગાવો હીર ને વેચાવો ચીર,
બાઈ અમને બાની વઢી, નદીએ ભરતાં નીર. ૨૭

સોન આખી હકીકતનો મર્મ જાણ્યો. ખબર પડી કે પોતાની પ્રત્યેક સમસ્યાના હલ મોકલનાર શિયોજી તો એ અથે પોતાના ભત્રીજા હલામણ પાસેથી જ કરાવતો. આવાં છલ કરીને મૂઢ શિયોજી એને પરણવા લોલુપ હતો. સોને હવે પોતાના સાચા વર હલામણને સમસ્યાયુક્ત લગ્નપ્રસ્તાવ પાઠવ્યો : હે હલામણ! અમને આ ચીજ મોકલો!

ધર પર ભરિયલ પ્રો, ગગનાસર બાંધલ ગળે,
પવને નવ પેખેલ, માછલ જળ માણેલ નહિ. ૨૮

[સપાટી (ધરતી) ઉપર પ્રો નામનું ઘાસ ઉગેલ છે, ગળામાં (અંદરના ભાગમાં) ગગન-સરોવર છે : જેને પવન સુદ્ધાંએ દીઠેલ નથી :

---

*આ દોઢીયો અથવા છકડીયો દોહો કહેવાય છે. એમાં છ પંક્તિઓ આવી અને છેલ્લે પહેલી પંક્તિની 'દોહ્ય' વળી.

જેનું પાણી માછલાંએ પણ માણ્યું નથી. એવું વિચિત્ર સરોવર અમને મોકલી આપો !]

જવાબમાં હલામણે 'શ્રીફળ' મોકલ્યું. સાચી સમશ્યા ઉકેલાઇ. લગ્ન મોકલ્યાં. હલામણ પરણવા માટે સોનાની ડેલી પર હાજર થયો. પરંતુ આવનાર પુરુષ અગાઉ બન્યું તે માફક બનાવટી તો રખે ને હોય ! એટલે ખાત્રી કરવા માટે સોને પુનઃ કસોટી માંડી. સંમશ્યા મોકલી.

૧ : લંક લપેટણુ સીતહર, નહિ લંકાપત રાવ,
જે કારણ કૈરવ હણ્યા, (તે) મોકલ મારા રાવ ! ૨૯

[જે લંક–લપેટણ છે : (૧. લંકાને રક્ષનાર. ૨. કમર પર વીંટવામાં કામ આવનાર.) જે સીતહર છેઃ (સીતાનું અથવા ઠંડીનું હરણ કરનારઃ) જેને કારણે (એટલે કે દ્રૌપદીનાં ખેંચાએલાં ચીરને કારણે) આખું કૌરવ–સૈન્ય હણાયું, તે ચીજ મને મોકલો હે રાજા !]

ઉત્તરમાં હલામણે **'રેશમી ચીર'** મોકલ્યું.

૨ : ગજમંડણ હસતીચઢણ, વેશ્યાવલ્લો જેહ,
અબળા કેરૂં આભરણ, આણી આપો એહ. ૩૦

[જે હાથીનો શણગાર છે, જે હાથી પર ચડે છે, જે વેશ્યાને વહાલો છે ને જે સ્ત્રીજાતિનું શોભા–ચિન્હ છે, તે મોકલો !]

ઉતરમાં લામણે **સીંદૂર** મોકલ્યો.

૩ : આભ થકી યે ઉજળો, ચંદાવલ્લો જેહ;
વામા કેરો વાલીડો, આણી આપો એહ ! ૩૧

[આકાશથી પણ જે ઉજ્જવલ છે. ચંદ્રને જે પ્રિય છે, સ્ત્રીનો જે માનીતો છે, તે મોકલો.

જવાબમાં હલામણે **અરીસો** મોકલ્યો.

૪ : અણીયાળાં ભમ્મરમુખાં, નારીવલ્લાં જેહ,
વરતી લ્યો ગજકરણના ! આણી આપો એહ ! ૩૨

[જે અણીદાર છે: અંબરમુખી છે: મોતીએ જડેલાં છે: તેને સમજી જાઈને દે શબ્દરૂપ જોવાના પુત્ર! અમને વાણી આપો!]

ઉત્તરમાં હલામણે નાગરવેલનાં પાંદ મોકલ્યાં. સોનને ખાત્રી થઈ ગઈ કે સાચો મર્મ પૂરો કરનાર તો હલામણ જ છે. એટલે સોને હલામણને કહાવ્યું કે

*હાલો હલામણ દેશમાં, સોની બેસારૂં ચાર,
[1]મોરાણે નાખું માંડવો, જુગતે જમીએ કંસાર.
જુગતે જમીએ કંસાર તે લગાર ચાખીએ!
પંડ પીઠીઆળું કરી, ગળામાં વરમાળું નાખીએ.
મારે માથે બરડાનો રાજા, હું થઈ છું નિયાલ,
હાલો હલામણ આપણા દેશમાં! સોની બેસારૂં ચાર. ૩૩

પછી સોને હલામણને નજરે દીઠો. એના રૂપનાં પોતે વખાણ કર્યાં:

નવરો દીનોનાથ (તે 'દિ) હરખે ઘડયો હલામણો,
પૂતળું બેસાર્યું પાટ [2]બહોંતેરસે બરડાધણી. ૩૪
મોતીડાની માળ, હૈયે હલામણ તણે,
કંકુવરણી કાય જુવાની તારી જેઠવા! ૩૫
જેવી સોન સુજાણ, તેવો હલામણ જેઠવો,
તન બે એકજ પ્રાણ, જુગતે જુગતું જોડલું. ૩૬
હલામણને હોઠ, પરોવેલ પરવાળાં
[3]નવરો દીનોનાથ (તે 'દી) હરખે ઘડયો હલામણો. ૩૭

---

* આ દોહીઓ બરાબર માપ વિનાનો અને વિકૃત છે

૧. સોન મોરાણા ગામની રહીશ હતી.

૨. બરડાધણીનાં, એટલે કે જેઠવાનાં તાબાનાં બહોંતેરસો ગામ ગણાતાં. એ સમયમાં જેઠવા રાજની આણ છેક મોરબી સુધી વર્તતી.

૩ એ પંક્તિ આ દુહામાં અનુપ્રાસને હિસાબે બંધ બેસતી નથી થતી. સાચી પંક્તિ ગુમ થાય છે

૩. દેશવટો અને દેશાટન

ભત્રીજા હલામણને પોતાની પાપ-વાંછનાની આડે આવનાર ગણી શિયાજી રાજાએ દેશવટો દીધો.

હલામણ હાલી નીકળ્યો, રેઢાં મેલીને રાજ
.... ગળે ગેંડાની ઢાલ.

ગળે ગેંડાની ઢાલ તે ટપ ટપ ચુવે
માતા મીણલ રંગમોલમાં રૂવે.

ચડયને ખાની કોઠાડલે ! કર્યને હલામણને સાદ !
હલામણ હાલી નીકળ્યો, રેઢાં મેલીને રાજ. ૩૮

ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં કઇ કઇ જગ્યાએ હલામણ થંભ્યો અને શા શા વિચારો કરતો ગયો તેનું વૃત્તાંત આવે છે;

*જોઇ જેતાવાવ, નવલખ્યા નાળ્યા નહિ,
[1]રામાપ્રોળનું રાજ, પ્રાપતમાં હોય (તો) પામીએ. ૩૯

[અરે ધૂમલીની જેતાવાવ ન જોઇ. નવલખો મહેલ પણ ન નિહાળ્યો અને રામાપોળનું રાજ તો કિસ્મતમાં હોય તો જ પમાય.]

કદાચ કાકા રોષ ઉતારીને પાછા બોલાવશે એ આશાથી ચોરે છેટ આવેલી બગાધાર નામની ધાર પર બેઠો રહ્યો:

બેઠલ બગાધાર, જાણ્યું મનામણાં મેલશે,
દેશવટો ધરાર, સાચો દીધેલ શિયે જેઠવે. ૪૦

[બગાધારના ડુંગર પર બેસી રહ્યો છું. મનમાં આશા હતી કે કાકા મનાવવા મોકલશે. પરંતુ હવે તો સાચેસાચ શિયાજીએ દેશવટો દીધો.]

કાકાએ કહેવરાવ્યું કે જો સોન ઉપરનો દાવો છોડી દે તો રાજમાં રહેવા દઉં. જવાબમાં હલામણે કહેવરાવ્યું:

---

* જેતાવાવ, નવલખો, રામાપોળ વગેરે ધૂમલીનાં સ્થળો હતાં. આજ પણ એનાં ખંડિયર ઉભાં છે, ૧ 'પ્રોળ' એ રૂપ મૂળ 'પોળ'-માંથી થઇ ગયું લાગે છે. એ રીતે 'ર'કાર ઘણીવાર ઘુસી જાય છે. જેમ કે 'તટ'નું 'ત્રટ'.

બદલે બીજાં લોક, બરડાઈત બદલે નહિ;
લાગે કુળમાં ખોટ, હીણું કરે હલામણો. ૪૧

[બીજા લોકો ભલે ફરી જાય, બરડાનો રાજા ન ફરે. હલામણ એ હલકું પગલું ભરે તો કુળને કલંક બેસે:]

ચાલી નીકળે છે:

મેલ્યું કાળુભાર કચોળીયું, મેલ્યું ભૂંજેલું તળાવ,
જીવતા કે'દિ આવશું, (નીકર) ગઢ ધૂમલીને જુહાર. ૪૨

[ધૂમલી નગરનું કાળુભાર તળાવ, કચોળીયું તળાવ, ને ભુંજેલું તળાવ: ત્રણેને હું વટાવી ગયો. હવે તો જીવતો રહીશ તો કદિક આવીશ. નહિ તો ધૂમલીના ગઢને સદાના સલામ છે.]

આગળ વધ્યો. એક પછી એક નદીઓ વટાવી: વટાવતો વટાવતો પછવાડે ધૂમલી તરફ અને આભપરાના શિખર પર નજર કરતો જાય છે:

[1]ઢેબરથી ઢળતે, ખારે મન ખૂંતે નહિ;
વરતુ ઉતરતે, આભપરો અળગો થયો. ૪૩

[ઢેબર નદીથી ઉતર્યો. ખારો નદીની અંદર મન ઠર્યું નહિ. વરતુ નામે નદી પણ ઉતરી ગયો. હવે તો આભપરો દૂર રહી ગયો.]

આગળ ચાલતાં બરડાના વીસાવાડા ગામને પાદર નીકળે છે. ત્યાં ગંગાજળ તળાવ છે.

[2]વીસળપરને વાસ, વાસો વસાવ્યાં નહિ;
(નીકર) નત્ય ગંગાજળ નાત, આભપરો આંખ્યું આગળે. ૪૪

---

૧. બીજો પાઠ:

ઢેબરને ઢોરે, ટાંભે મન ટક્યું નહિ;
કાનમેરાને કોરે, ઇસે મન આંટા દીએ.
[કાનમેરો ડુંગર છે. બરડાનો એક વિભાગ.]

૨. બીજો પાઠ:

વીસળપરને વાસ, વાસો વસાવ્યાં નહિ;
(નીકર) નત્ય રત્નાકર ન્હાત, દર્શન કરત દેવનાં.
પરંતુ વીસાવાડાની પાસે રત્નાકર (દરિયો) છે જ નહિ.

[આ વીસાવાડામાં હું વાસ કરીને રહ્યો હોત ! તો રોજ ગંગા-જળ તળાવમાં ન્હાત અને આભપરો ડુંગર પણ આંખોની સન્મુખ જ રહેત; ને હું ધૂમલીની આ રાજખટપટમાંથી બચી જાત.]

પછી પોતે તળાવડીનું પાણી પીવે છે. પણ ભેંસોએ માંહી પડીને ભગાડેલું પાણી ભાવતું નથી તેથી પોતાના શરીરને કરૂણ ઠપકો આપે છે:

ડોબાનાં ડોળેલ, ભાંભર જળ ભાવે નહિ,
સુગાળ મ થા શરીર! વેણુ-જળ વાંસે રીયાં. ૪૫

[હે મારા શરીર! તું આટલું ચાગલું ન થા! તને ભેંસોનાં ડોળેલાં ને મળમૂત્રથી ખારાં થયેલાં આ નીર નથી ભાવતાં, પણ શો ઇલાજ! તારી વ્હાલી મીઠી વેણુ નદીનાં નીર તો દૂર રહી ગયાં.]

વીસળપરના વાણીઆ! એક સંદેશો સુણયે,
સોનલ આંહીથી નીકળે, (તો) ઝાઝા જુવાર ભણયે. ૪૬

[1]જાળેરાની ઝોક, આતમ અંઘોળ્યું નહિ,
સરગાપરીનો સંતોક, પાંજર કે દિ પામશે! ૪૭

[જાળેરા ગામની નદીમાં મેં મારૂં હૃદય નવરાવ્યું પણ નહિ. હવે તો ફરીવાર મારૂં હૃદયપીંજર એ સ્વર્ગાપુરીનો સંતોષ નથી પામવાનું.]

રસ્તે એક નદી આવી. નદીમાં તણાતો આવતો એક વાંસ દીઠો. પોતાને ધૂમલી શહેરની વેણુ નદીને તીરે ઉગતા વાંસનું સ્મરણ થયું:

*વીણાઇ કેરા વાંસ, શે અવગુણે આવિયો?
ભણને ભોમના ભ્રાત! સંદેશો કાંઇ સોનનો! ૪૮

૧હલામણ જાળેરા ગામને પાદર પાજ બાંધીને વરતુ નદી ઉતરેલો. ત્યાં એના ઘોડાના ડાબલાની છાપો પડેલી હોવાનું તથા એણે દાતણની ચીર વાવેલી તેનું રૂખડું ઉગેલું હોવાનું બતાવાય છે.

*પાઠાન્તર: આ પાઠ પ્રાસ મળવાથી વધુ ઠીક લાગે છે:
વાલા વિજોગી વાંસ, અહીં શે અવગુણ આવિયો,
પાવા ઘડાવું પાંચ, સંદેશો ભણય સોનનો!

[હે વીંજુઆ ડુંગરના વાંસ ! તું વળી કયા આશાએ (ઉગવાને પામીને) આહીં આવ્યો ! હે મારી ભૂમિના નિવાસી ભાઈ (રેદવાંસ), કાંઈ સોનનો સંદેશો તો કહે !]

દેશાઇ દીઠે દેશ, વધન હુલાણું વાંસડા !
ભણુને ભોમ તણા ! સંદેશો કાંઈ સોનનો. ૪૯

[દેશબંધુને દેખતાં જાણે દેશ જોયો હોય તેવો પ્રેમ થાય છે. હે વાંસડા ! જાણે હિંમા હરાય છે. હે મારી ભૂમિના (વતની) ! સોનનો કંઈક સંદેશો તો કહે !]

ત્યારે તે વાંસ જવાબ આપે છે :

હલામણુ હુતે, *કાતળીય કપાતી નહિં;
જેઠીરાણુ જાતે, [1]વન વન થીયા વાંસડા. ૫૦

[હે ભાઇ હલામણ ! તું હતો ત્યાં સુધી અમારી એક કાતળી પણ કોઇ કાપતું નહોતું. પણ હવે તો હે જેઠવા રાજા ! તારા જવાથી અમે વાંસડા બધા નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઇ ગયા.]

અને સોનનો સંદેશો તો હું શી રીતે આપું ?

+(હું) ઢેઢી મેરનો વાંસ, કાપ્યો કોઇ કબાડીએ
લેવાણો લોઢે, (મને) શુદ્ધ નો રહી સોનની. ૫૧

[હું ઢેઢીમેર ડુંગરનો વાંસડો : મને કોઇ કઠીઆરાએ કાપ્યો ને હું તો પાણીના લોઢ (પૂર)માં ખેંચાયો. એટલે મને સોનની શુદ્ધિ ન રહી.]

એમ કરતાં હલામણ ઓખામંડળ પણ ઓળંગી ગયો :

ઓખો બરડો ને ઘૂમલી, મેલ્યા ત્રણે દેશ
શિયે જેઠવે છેતર્યા, કાઢ્યાં કાળે વેશ. ૫૨

---

* પાઠાન્તર : 'પાને પણ પડતાં નહિ.'

૧. પાઠાન્તર: 'વન વન વીંખાણા વાંસડા.'

+ પાઠાન્તર : છઇ 'કબાડીએ કાપીઓ, શીંકયો નાંખું માંય.' સરખાવો 'શોધ' પૃ. ૧૬.

[આ વીસાવાડામાં હું વાસ કરીને રહ્યો હોત ! તો રોજ ગંગાજળ તળાવમાં ન્હાત અને આભપરો ડુંગર પણ આંખોની સન્મુખ જ રહેત; ને હું ધૂમલીની આ રાજખટપટમાંથી બચી જાત.]

પછી પોતે તળાવડીનું પાણી પીવે છે. પણ ભેંસોએ માંહી પડીને ડગાડેલું પાણી ભાવતું નથી તેથી પોતાના શરીરને ઠપકો આપે છે:

ડોબાનાં ડોળેલ, ભાંભર જળ ભાવે નહિ,
સુગાળ મ થા શરીર ! વેણું-જળ વાંસે રીયાં. ૪૫

[હે મારા શરીર ! તું આટલું ચાગલું ન થા ! તને ભેંસોનાં ડોળેલાં ને મળમૂત્રથી ખારાં થયેલાં આ નીર નથી ભાવતાં, પણ શો ઇલાજ ! તારી વ્હાલી મીઠી વેણું નદીનાં નીર તો દૂર રહી ગયાં.]

વીસળપરના વાણીઆ ! એક સંદેશો સુણ્યે,
સોનલ આંહીથી નીકળે, (તો) ઝાઝા જુવાર ભણ્યે. ૪૬

૧જાળેરાની ઝોક, આતમ અંઘોળ્યું નહિ,
સરગાપરીનો સંતોક, પાંજર કે દિ પામશે ! ૪૭

[જાળેરા ગામની નદીમાં મેં મારૂં હૃદય નવરાવ્યું પણ નહિ. હવે તો ફરીવાર મારૂં હૃદયપીંજર એ સ્વર્ગપુરીનો સંતોષ નથી પામવાનું.]

રસ્તે એક નદી આવી. નદીમાં તણાતો આવતો એક વાંસ દીઠો. પોતાને ધૂમલી શહેરની વેણુ નદીને તીરે ઉગતા વાંસનું સ્મરણ થયું:

*વીણુાઇ કેરો વાંસ, શે અવગુણે આવિયો ?
ભણુને ભોમના ભ્રાત ! સંદેશો કાંઇ સોનનો ! ૪૮

૧હલામણ જાળેરા ગામને પાદર પાજ બાંધીને વરતુ નદી ઉતરેલો. ત્યાં એના ઘોડાના ડાબલાની છાપો પડેલી હોવાનું તથા એણે દાતણની ચીર વાવેલી તેનું રૂખડું ઉગેલું હોવાનું બતાવાય છે.

*પાઠાન્તર: આ પાઠ પ્રાપ્ત મળવાથી વધુ ઠીક લાગે છે:
વાલા વિજોગી વાંસ, આહીં શે અવગુણ આવિયો,
પાવા ઘડાવું પાંચ, સંદેશો ભણ્ય સોનનો !

[હે ચીતોડ ડુંગરના વાંસ! તું બળ કયા અપરાધે (દેશવટો પામીને) આહીં આવ્યો! હે મારી ભૂમિના નિવાસી ભાઈ (દેશબંધુ), કાંઈ સોનનો સંદેશો તો કહે!]

દેશાઈ દીઠે દેશ, વધન હરાણાં વાંસડા!
સાજુને ભોમ તણા! સંદેશો કાંઈ સોનનો. ૪૯

[દેશબંધુને દેખતાં જાણે દેશ જોયો હોય તેવો પ્રેમ થાય છે. હે વાંસડા! જાણે વિઘ્નો હરાય છે. હે મારી ભૂમિના (વતની)! સોનનો કાંઈક સંદેશો તો કહે!]

જાણે કે વાંસ જવાબ આપે છે :

હલામણ હુતે, *કાતળીય કપાતી નહિં;
જેઠીરાણ જાતે, ¹વન વન થીયા વાંસડા. ૫૦

[હે ભાઈ હલામણ! તું હતો ત્યાં સુધી અમારી એક કાતળી પણ કોઈ કાપતું નહોતું. પણ હવે તો હે જેઠવા રાજા! તારા જવાથી અમે વાંસડા બધા નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ ગયા.]

અને સોનનો સંદેશો તો હું શી રીતે આપું?

+(હું) કેડી મેરનો વાંસ, કાપ્યો કોઈ કબાડીએ
લેવાણો લોઢે, (મને) શુદ્ધ નો રહી સોનની. ૫૧

[હું કેડીમેર ડુંગરનો વાંસડો : મને કોઈ કઠીઆરાએ કાપ્યો ને હું તો પાણીના લોઢ (પૂર)માં ખેંચાયો. એટલે મને સોનની શુદ્ધિ ન રહી.]

એમ કરતાં હલામણ ઓખામંડળ પણ ઓળંગી ગયો :

ઓખો બરડો ને ઘૂમલી, મેલ્યા ત્રણે દેશ
શિયે જેઠવે છેતર્યાં, કાઢયાં કાળે વેશ. ૫૨

* પાઠાન્તર : 'પાને પણ પડતાં નહિ.'

૧. પાઠાન્તર: 'વન વન વીંખાણા વાંસડા.'

+ પાઠાન્તર : લઇ 'કબાડીએ કાપીઓ, ચીંર્યો જંખું ભાવ.' સરખાવો 'સોરઠ' પૃ. ૧૬.

[ધૂમલી, બરડો પ્રદેશ, અને આભામંડળ : એમ ત્રણે પ્રદેશને વટાવી ગયો. હાય ! શિયાજી જેઠવાએ છેતરીને મને કાળે વેશ કાઢયો]

દરિયાને તીરે હલામણ ઉભો રહ્યો. એણે સાગરને ઉછળતો ને અશાંત દીઠો. બોલ્યો :

સાગરને સખ ન્હોય, *રાત દિવસ રીણાવણાં,
હાલકલોળો હોય, હૈયે હલામણ તણે. ૫૩

[આ સાગરને પણ સુખ નથી. દિવસરાત એ રીણાય છે. હલામણના હૈયાની માફક એનું હૈયું પણ હાલકલોલ થઇ રહ્યું છે.]

સમુદ્રની ખાડીમાં એક મોટો મચ્છ પડેલો તેને જોઇ હલામણ પૂછે છે :

[1]મચ્છ મહાજળ હોય, કિયે અવગુણે કાઢિયો ?
છલકી છેહ થિયો ? (કે) [2]સાયરે સંઘર્યો નહિ ? ૫૪

[હે મચ્છ ! તારો વાસો તો ઉંડા જળમાં હોય. તને સમુદ્રે કયે દોષે કાઢયો ? શું તું તારી જાણે જ છલકાઇને બહાર નીકળી ગયો ? કે તને સમુદ્રે સંઘર્યો નહિ ?]

જાણે મચ્છ જવાબ આપે છે :

ગઇ [3]વીજ્ય વળે, વીજ્યે. વળાણું નહિ,
[4]સાનાની સંગતે, હાલી ઘટ હળવું થીયું. ૫૫

[હે હલામણ ! હું મોટું માછલું પણ નાના માછલાની સંગત કરીને નીચી ભૂમિકા પર ઉતર્યું. એ નાનાંની સંગે સંગે હું પણ

---

*પાઠાન્તર : ૧. રાત દિવસ રીસામણાં ૨. રાત દિવસ રીણારળાં. ૩. રાતોદિન હીલોળવાં.

૧. પાઠાન્તર :

(૧) મચ્છ મહાજળ હોય, કિયે અવગુણે આવીયો ?
એવા સાયર ન્હોય, મર કેતા અવગણ કરે.

૨. પાઠાન્તર: રીણાયલે રાખ્યો નહિ.

૩. વેજ્ય. ૪. નાનાં માછલાં

બસ્તીની વેજ્યમાં કિનારા તરફ ચાલ્યું આવ્યું. પછી વેળ્ય પાછી વળી ત્યારે એ નાનાં તો મને ઊઠીને ચાલ્યાં ગયાં, પણ મારો દેહ મોટો હોવાને કારણે મારાથી કિનારા પરથી ખસી ન શકાયું. હું છીછરા જળમાં પડી રહ્યું.

હાં રે કુંવર દલામણા ! [1]દશાના ફરતા ઘાટ,
(હું) ઉપડ્યો આભપરા ધણી ! (તો) માછલડું કોણ માત્ર ! ૫૬

[હે કુંવર દલામણ ! એ તો બધા દશાના પલટતા ઘાટ છે. તારા જેવો આભપરા ડુંગરનો ધણી ઉથલી પડ્યો, તો હું માછલું શી વિસાતમાં ?]

દલામણ હિંકારો ધરે છેઃ

રામ સમા બાણાવળી, સીતા સમાં સતી,
એને વન વસવું પડયું (તો) મારી કોણ ગતિ ! ૫૭

કોઈ માછલાં પકડનારા માછીને દલામણ કહે છેઃ

જાળીડા ! નાખને જાળ, [2]નસીબની નોંધી કરી
કરમ છે કપાળ, (કે) બોતેરસેં બરડે રીયાં ? ૫૮

[હે ભાઈ માછી ! એક વાર મારા તકદીરની કરાવીને તું જાળ નાખ તો ? જોઉં તો ખરો, કે મારાં ભાગ્ય મારાં કપાળમાં જ છે, કે એ તકદીર પણ બહોતેરસો ગામના બરડા રાજ્યમાં જ રહ્યાં ?–અર્થાત્ એ પોતાના નામે જળમાં માછલું આવે તો પોતે સમજી શકે કે એનું કિસ્મત પરદેશમાં ફળશે.

માછીમારે દલામણના નામ પર જાળ નાખી. બહાર કાઢતાં અંદર મોતીડાં ને રત્નો આવ્યાં. દલામણે ફરીવાર કહ્યુંઃ

જાળીડા નાખને જાળ ! તારા નમતની નોંધીને,
(આવ્યાં) શંખલાં ને શેવાળ, માછલીયું ટાળે વળી. ૫૯

માછીમારે જાળ નાખી બહાર કાઢી. અંદર કેવળ શંખલાં ને શેવાળ જ આવ્યાં. એ જોઈ દલામણ બોલ્યોઃ

૧ પાઠાન્તર "નદી કિનારાના ઘાટ"
૨ પાઠાન્તર 'મારા નસીબની નોંધીને' અથવા 'મોટા બેરાબારું મર્ય'.

આજુકો સાગર ઉમટ્યો, રતન રેલાણાં જાય,
[1]કરમહીણો કર વાવરે, સંખસે મૂઠ ભરાય. ૬૦

[આ સાગરમાં રત્નો રેલાયે જાય છે. પરંતુ એમાં કિસ્મત વગર હાથ નાખવાથી મૂઠીમાં માત્ર શંખલાં જ આવે છે, રત્ન નથી આવતાં.]

ચાલતાં ચાલતાં એને અંતરે કેટલાં દુઃખ થયાં ?

જેતી વેણુ વોંકળે, જેતા કણ કોઠાર,
એતાં દુઃખ દદાર, હૈયે લાગ્યાં હલામણા ! ૬૧

[નદીમાં જેટલી રેતીની કણીઓ હોય: કોઠારમાં જેટલા દાણાના કણ હોય: એટલાં દુઃખો હલામણને હૈયે લાગ્યાં.]

ચાલતાં ચાલતાં બરડાને સીમાડે સમુદ્રતીરના મીઆણી ગામે આવ્યો:

[2]મીઆણીને મોરે, હાકલ્યું મન હાલે નહિ,
કોયલાની કોરે, લટક્યું લાંબા ઉપરે. ૬૨

[મીઆણી ગામ છોડીને આગળ મારું હૃદય હાકલ કરવા છતાં પણ હાલતું નથી. આ કોયલા ડુંગરની કોર પર અને લાંબધાર પર અંતર લટકી રહે છે. (કોયલો ડુંગર દરિયામાં ટાપુ જેવો છે.) અને

---

૧. પાઠાન્તર: 'કરમહીણા ભરે ખોબલા, સંખલે મૂઠી ભરાય.' (બૃહત્કાવ્યદોહન ભા.૨ની અંદર 'ઓખાહરણ'માં 'સામેરીના દુહા' છે તેમાં પાઠ આવો છે:

"સામેરી સાયર ઉમટ્યો, રતન તણાણાં જાય."
"કરમહીણા ભરે મૂઠડી, શંખલે હાથ ભરાય."

૨. પોરબંદર રાજ્યમાં બરડા પ્રદેશનું સમુદ્રતીરનું છેલ્લું નાકું આ મીયાણી ગામ પૂર્વે એક નગર હોવું જોઈએ. મોટાં શિવલિંગોવાળાં ઘણાં દેવાલયો અને અન્ય અસલી મંદિરો ત્યાં ઉભાં છે. ત્યાંથી ખાડી ઓળંગીને 'કોયલા' ડુંગર પર જવાય છે. એની ટોચ પર પ્રાચીન અને નીચે પેટાળમાં અર્વાચીન એમ બે દેવળો 'હર્ષદી માતા'નાં સ્થાનકો છે. દંતકથા એવી છે કે આ હર્ષદી માતાની નજર પૂર્વે ડુંગરની ટોચેથી દરિયામાં ચાલતાં વહાણો પર પડવાથી વહાણો ડૂબી જતાં, એટલે જગડુશા નામના વાણિક દેવીને નીચે [illegible] [illegible] અને [illegible] પુત્ર તથા પુત્રવધુનો ભોગ આપેલો.

માતા રોવે મેડીએ મંડળિક માઢ ચડે,
હીરો હલામણ હલ ગીયો, શિયા સખ કરે ! ૬૩

[ધૂમલીની મેડીએ માતા રડે છે, માઢ પર ચઢી નાનો ભાઇ મંડળિક રડે છે. હલામણ જેવો હીરો ચાલ્યો ગયો. હે શિયા ! હવે તું તારે સુખ કરીને રહેજે !]

૪. સિંધની બજારમાં

ગામની બજારમાં હલામણ ઊભો છે. તે વખતે કોઇ રાજકુંવરી વેપારીની દુકાને હટાણું કરવા બેઠી એને એની દાસીએ આવીને કહ્યું:

કાળો ઘોડો ને કાટવો, બમ્મર ભાલું હાથ,
બાઇ ! આપણી બજારમાં જોઇ જેઠવાની જાત. ૬૪

[હે બાઇ ! આપણી બજારમાં એક અસ્વાર દીઠો. કાળો ઘોડો છે: કાળો લેબાસ છે : હાથમાં બમ્મર ભાલું છે : મુખમુદ્રા પરથી જેઠવા કુળનો જણાય છે.]

આંગળીએ ચોગઠ વળે, નહિ વેઢો કે વળ;
બાઇ ! આપણી બજારમાં દીઠો માધવો નળ. ૬૫

[જેની આંગળીઓ એટલી બધી કૂણી (વેઢા અથવા નળ વિનાની) છે કે જેમ વાળીએ તેમ વળે છે : એવો કોઇ માધવા નળ સમો સુંદર પુરૂષ મેં આપણી બજારમાં દીઠો-હે ! બાઇ (માધવો નળ નામનો કોઇ એક વાર્તાનાયક જૂના સાહિત્યમાં આવે છે. એ અતિ સુંદર હતો.]

એક તો ઇંદર રાણીઓ, બીજો માધવ જાણુ,
ત્રીજો હલામણ જેઠવો વેણું-ઘણી વખાણુ. ૬૬

રાજકુંવરી (દેવસદે)એ દાસીને હલામણ પાસે પૂછવા મોકલી: દાસી પૂછે છે:

અસૂરા ઉભા [1]પરખડા! કોણુ તમારાં નામ ?
કિયા રાજાના બેટડા, કિયું તમારૂં ગામ ? ૬૭

---

૧ પુરૂષ' પરથી 'પરખ' ને પછી 'પરખડા.'

[હે અસુરી વેળાએ ઉભેલા પુરૂષ ! તમારૂં નામ શું ? તમે કોના પુત્ર ? કયું ગામ તમારૂં ?]

હલામણ ઉત્તર આપે છેઃ

અસુરા ઉભા પરખડા, હલામણ મારૂં નામ,
ગજકરણનો બેટડો, ઘુમલી મારૂં ગામ. ૬૮

રાજકુંવરી એ રૂપ નિહાળવામાં રહી. એટલે પોતે જે હાર મૂક્યો હતો તે વેપારીની દુકાને જ વિસરીને ઘેર આવી. એણે પોતાની માતાને કહેવરાવ્યું :

વાણીડાને હાટ (અમે) હો હો વસત વિસારીયું
એક હૈડાનો હાર, બીજો હલામણ જેઠવો. ૬૯

રાજમાતા હલામણની ફુઈ હતી. એણે હલામણને તેડવા મોકલ્યો. હલામણ વાણીઆની દુકાનમાં સંતાઈ ગયો છે. વાણીઓ માનતો નથી. હલામણને બહાર કાઢતો નથી. તેથી દેવલદેએ કહ્યું :

વાણો મ થા વાણીઆ, હૈયું રાખને હાથ,
ગાંઠડિયુંના ગરાડ ! કાળજ હોય તો કાઢને ! ૭૦

[હે વાણીઆ ! તું વેવલો ન બન. તું તારૂં હૃદય કાબુમાં રાખ અને હે ગાંઠડીઓના [illegible] હે વસ્તુઓના વેપારી ! તું મારૂં કાળજું (હલામણ) [illegible] હોય તો કાઢી દે.

હલામણ બહાર નીકળે છે. એને મહેલમાં લાવે છે. ફુઇ એને માટે [illegible] ત્યારે હલામણ બોલે છે :

સુઅની સેજું [illegible],
હલામણને હોય સોન [illegible]. ૭૧

[સોન માટે [illegible] !

[illegible] નહિ,
[illegible] માને [illegible] ૭૨

[હે કુંઇ, ઢોલીઆ ન ઢળાવો. મારું હૃદય ઢોલીએ નહિ ઠરે. અરે આજ તો તું મને સાથરે સુવારીશ, તો પણ સોન રાઢિયાણીને રીસ ચાંપશે. એના વિના હું શી રીતે સુખે સુઉં ?]

કુંઇ એને દુઃખ વિસરાવવા સિંધની સુમરીઓમાંથી કોઇ એકની સાથે પરણવા લોભાવે છે. સુમરીઓને નિરખીને હલામણ બોલે છેઃ

લાંબા પેરે ઘાઘરા, પેટે ડફરીયું,
વારૂં હું સોન ઉપરાં, સોળસેં સુમરીયું ! ૭૩

[જે લાંબા ચણીયા પહેરે છે, અને જેનાં પેટ મોટાં છે, એવી એક જ નહિ, પણ સોળસો સુમરીઓને હું એક સોન ઉપરથી ન્યોછાવર કરી નાખું છું. [સોનની તોલે કોઇ સુમરી ન આવે.]

આવળ જેડી ઉજળી, હો પુલેજે બાર,
જેડી સંધછ સુમરી, (એડી) માંડપરી મેઘવાળ. ૭૪

[આવળ ફુલ જેવી ઉજળા વાનની અને વજનમાં બે ફુલ જેટલી હળવી આ સીંધની સુમરીઓ ભલે રૂપવતી રહી, પણ એના સરખી રૂપાળી તો મારા ગામ માંડપરની મેઘવાળ (ઢેડ) કન્યાઓ પડી છે.]

૫. સોન શોધે ચડે છે

ઘુમલીથી હલામણ ગયો એટલે શિયાજીએ હમ્મીરસિંહ તરીકે સોનને શણગાર મોકલ્યાઃ સોન એ શણગાર પાછા વાળે છેઃ કહાવે છે કે

સુંદીભર્યો શણગાર શિયાનો શોભે નહિ,
હલામણ ભરથાર, શિયો અમારો સાસરો. ૭૫

[આ સુંદરી ભરીને મોકલેલો શિયાજીનો શણગાર મને ન શોભે, કેમકે મારો પતિ તો હલામણ છે. શિયાજી તો મારો સાસરો છે.]

શિયાને કરંડે સાપ કાળો કરંડે માયલો,
હલામણ ભરથાર, શિયો અમારો સાસરો. ૭૬

[મને પરણવા આવનાર શિયાજીને તો કાળો, વાદીના કરંડીઆ માયલો સાપ ડસે !]

મન ભણિયું ન ભણાય, મન જાળવ્યું જળવાય નૈ,
ઘુંટાય ઘટડા માંય, વળી આવો વેણું-ધણી! ૭૭

[મનની વાત કહેવા જતાં કહેવાતી નથી, તેમ મનમાં સાચવી પણ રાકાતી નથી. અંતરની અંદર ઘોળાયા જ કરે છે. હે વેણુ નદીના રાજા હલામણ! તમે પાછા આવો.]

ઉતારા અંગાર જતાં લાગે જેઠવો,
હૂલ્યું હૈયા માંય હાલ્યો મારી હલામણો. ૭૮

[જેઠવો ચાલ્યો જતાં આ મુકામના વસવાટ મને અંગાર સમ લાગે છે. હૃદયમાં હૂલ્ય (અણીદાર હથીઆર) ભોંકીને જાણે હલામણ ચાલ્યો ગયો.]

ઘોળી ઘૂમલીની બજાર, લિયાળા લાગે;
જેઠીરાણ જાતે ઉથલતે આભપરા-ધણી. ૭૯

[હવે જેઠવો રાજા અને આભપરા પહાડનો સ્વામી જતાં આ ઘૂમલીની બજાર હું છોડી દઈશ. મને શરીરમાં જ્વાળા લાગે છે.]

વીલોઇને વને વીંટાણાં વેલા જી[1]
નીતરતે નેણે, હાલી નીકળ્યો હલામણો. ૮૦

[આ વીલોઇ ડુંગરના વનમાં જેમ વેલા વધી વધીને વીંટાઈ-ગુંચવાઈ જાય, તેમ અમે પણ અટવાઈ ગયાં. અને હલામણ તો આંસુ ટપકતે નેત્રે ચાલી નીકળ્યો.]

[2]હલામણને કારણે જાગ્યો [illegible] લેખ
પીયર મારું પાછું રીયું, પોંચી ઘુમલી ડેક.

પોંચી ઘુમલી ડેક ને સાચી,
સોન વરવા આવી ને જાય પાછી. ૮૧

---

૧. 'જી' નો અર્થ 'જેમ' [illegible]
૨. આ દોહરો [illegible] છે.

સોન કે' વોળાવી સાસરે, તે દિ' દકગો લાગ્યો' તો દેશ
વાલાં હતાં તે વેરી થીયાં, શો કરવો ઉપદેશ !

શો કરવો ઉપદેશ કે જાણીયાં
ચોખાં ને બ્રાહ્મણ કે વાણીયાં.

હલામણને કારણે મેં બાગવો પેર્યો ભેખ
સોન કે' વોળાવી સાસરે, તે દિ' દકગો લાગેલ દેશ. ૮૨

હાલો બાની ! વનરા ઢુંઢીએ, મળી ઉડાડિયેં મોર,
[1](જેને) ટૌકે હલામણ સાંભરે, કટકા કાળજા કોર.

કાળજા કોર તે કટકા કિયો,
ઠોલરિયા હલામણને દેશવટો થિયો;

સોન કે' શિયા ! તેં વખંડી અમારી જોડ,
હાલો બાની ! વનરા ઢુંઢીએ, મળી ઉડાડિયેં મોર. ૮૩

[હે દાસી ! ચાલો આપણે વનરાઈમાં હલામણને શોધીએ. અને આ મોરલાને ઉડાડીએ. કેમકે એના ટૌકા સાંભળતાં જ હલામણ મને યાદ આવવાથી મારા કાળજાની કોરના કટકા થાય છે. મારો ઠોલરિયો હલામણ દેશવટે જાય છે. હે શિયાજી ! તેં અમારી જોડલી વિછોડી !]

સોને રથ કર્યો સાબદો, નીકળી બરડાની બા'ર,
ધોરીને ગળે ઘુઘરા, મોરે મોતીની માળ.

મોરે મોતીની માળ તે જડતર જડી,
વીંજણીએ પગ દઈ સોન રથડે ચડી;

ચુંદડીઆળી ચુંદડી અંગે ઓઢી સાર,
સોને રથ કર્યો સાબદો, નીકળી બરડાની બા'ર. ૮૪

---

૧ પાઠન્તર : 'જેની ગહેકે હલામણ સંભરે'

[સોને રથ તૈયાર કર્યો, ગાડાની બહાર નીકળી. રથને [illegible] ઘોરી(બળદો) ની ડોકે ઘૂઘરમાળ પહેરાવી છે. અને એને મોઢે મોતીની માળા [illegible] છે. એના શણગારેલા રથની [illegible] ભમીને સોન ભાગી ગઈ. એના [illegible] પર [illegible].]

આજ દેશી ઢેલી સોન સિંધમાં ફેરાફેર ગાઈ ગઈ, એને સમાચાર મળ્યા કે હલામણ તો ¹અખાત્રીજને દિવસે હાબા ડુંગર પર હીંચકે હીંચકવા ગયો છે. સોન એની પાછળ હાબે આવી. પરંતુ એને કાંઈક જ મોડું થયું હતું. હલામણ હીંચકેથી પડીને મરી ગયો હતો. સોને કલ્પાંત આદર્યું.

²હાબાની હદમાંય પીઠીભર્યો પોઢાડિયો
મીંઢળ છુટ્યા મસાણ, હારી બેઠાં હલામણો. ૮૫

[આ હાબા ડુંગરની હદમાં મેં હલામણને પીઠી ભરેલો (લગ્નની લેપથી મર્દેલો) પોઢાડ્યો. અમારાં મીંઢળ સ્મશાને છૂટ્યાં. હું હલામણને હારી બેઠી.]

પીઠીઆળે પગે ચોરિયે ય ચડયાં નહિ,
પ્રસકતે ઢોલે બાજોઠે ય બેઠાં નહિ. ૮૬

[અરે ! પગ પર પીળી પીઠીનું મર્દન કરીને અમે કન્યા–ચોરીની વિધિ પણ ન કરી. ઢોલ બજાવીને બાજઠ પર પણ ન બેસી શકયાં.]

તાટકતી તાળીએ હલામણથી હસિયાં નહિ,
અવઢવ્ય રૈ ગઇ એ જામોકામી જેઠવા ! ૮૭

[અરેરે ! હું સામસામી તાળી લઇ દઇને હલામણ સાથે હસી પણ નહિ. મારા મનમાં તો એ ઝંખના સદાને માટે રહી ગઇ.]

---

૧. અક્ષયતૃતિયા : એટલે વૈશાખ શુદ ત્રીજ : તે દિવસે ગામડાના પાદરમાં ઝાડ પર હીંચકા બાંધીને હીંચકવાનો રિવાજ હતો. હજુ પણ છે.

૨. ભુજથી બે ગાઉ દૂર 'હાબા' ડુંગર છે. એના ઉપર ઝાકળ નથી પડતી. કોઇ 'હાલો' લખે છે તે ખોટું છે.

હલામણ દીઠોળ દુઃખના દરિયા ઉમટયા,
પાંજર કીં પરોળ વિસમશે વેણુ-પણી! ૮૮

[હે હલામણ! આ તો અંદરમાં દુઃખના દરિયા ઉમટીને ઊલટે ચડ્યા. હવે આ હૃદય-પિંજર કેમ કરીને પોતાનું દુઃખ સમાવશે હે વેણુના રેવાશી!]

*બરડાના ડુંગર હેઠ, હલામણ દીઠો જ્યો નહિ,
(નીકર) આવતો ઉડળ હેત જતને કરીને જેઠવા! ૮૯

[આ બરડા ડુંગરની તળેટીમાં બેઠી આવીને હું હલામણને અભાગીજના દીવડા પર હું ઝીલી ન શકી. જો હું દીવડાતના હાજર હોત, તો હે જેઠવા! તું પડીને જ્યારે નીચે આવતો હતો ત્યારે હું તને ઝીલીને મારી બાથમાં ઝીલી લેત. તને પડવા ન દેત.]

[1]હલામણની હરતાળ, આંગળીએ ઉઘડે નહિ
કુંચીયું વિનાનાં કમાડ જડી હાલ્યો તું જેઠવા! ૯૦

---

*હલામણ હાથે ડુંગરે દીવડેથી પડીને મુવો હતો, તેની સાક્ષી આ દોહો પૂરે છે. તે ઉપરાંત આજ સુધી પણ એ મૃત્યુના શોકમાં અખાત્રી-જને દિવસે હલામણના વંશજો દીવડે નથી દીવડતા, એમ કહેવાય છે.

1 પાઠાન્તર : હલામણની હરતાલ હૈયુંમાં દીધલ રહી,
કેમ ઉઘડશે કમાડ જડતરવાળાં જેઠવા!

એક બીજો દોહો આવો મળે છે :

"દાબેથી હલામણ ઉતર્યો, માથે સાંકળિયા ટોપ
"ઘર ઘર કંપે માળવો, રોવે ઉજ્જૈનનાં લોક.
"રોવે ઉજ્જૈનનાં લોક તે ધોખો ધરી,
"લાગ્યને બાના, કાગ્રુ અંજકણ, પાણીએ હલામણનો શોક
"દાબેથી હલામણ ઉતર્યો, માથે સાંકળિયા ટોપ."

આમાં 'માળવો' દેશ અને 'ઉજ્જૈનીનાં લોક'નો ઉલ્લેખ તદન અર્થશૂન્ય છે. હલામણને એની સાથે કશી નિસ્બત નહોતી. પરંતુ રાજા વિક્રમના સ્થાન તરીકે એ બન્ને શબ્દો લોક-માનસમાં અતિશય વ્યાપી ગયા હોવાથી લોકો ઠીક પડે તે ઠેકાણે એ પ્રયોગો કરતા હતા. સં.

[હલામણના મૃત્યુથી મારા ભાગ્યને હાટડે જે તાળું દેવાઇ ગયું છે તે કોઇ માનવીની આંગળી વડે નહિ ઉઘડે. કેમકે તાળાકુંચીથી બંધ કરીને નહિ પણ કમાડને જડી દઇને તું તો હાલી નીકળ્યો છે હે જેઠવા !]

બેવડ મીંઢળ બાંધીઆ હલામણને હાથ
સોનલદેને સાથ બળવું બરડાના ધણી! ૯૧

[પછી સોને લગ્ન-વિધિ કરી. હલામણના શબને હાથે બેવડા મીંઢળ બાંધ્યા, અને તેના ભેળી બળી મરવાનું નક્કી કર્યું.]

હલામણને હૈયે ખોડસ ખડકાણાં,
સાથે સરગાળા ! બળવું બરડાના ધણી ! ૯૨

[હલામણની છાતી પર મોટાં લાકડાં ખડકાયાં. અને હે સ્વર્ગાળા (સ્વર્ગે સંચરનાર) બરડાના સ્વામી ! સોનને પણ તારી સાથે બળવું રહ્યું.*

સુખીયાં માથે દુઃખ પડયું, તૂટયો માથે આભ,
હલામણ જ્યાં હાલતો (ત્યાં) ઉગ્યો જોને દાભ. ૯૩

---

*હલામણ સર્પદંશથી મરી ગયો, જીવતો થયો ને પાછા આવી રાજ કર્યું, તેવી મતલબનો કશો આધાર આ દોહાઓમાંથી મળતો નથી. આખી કથાનો અંત કરુણતામાં જ આવી જાય છે. બીજી અનેક કરુણાન્તક કથાઓની સાથે આનાં અંગેઅંગ મળતાં થાય છે. એટલે અંત વિષેનો નિર્ણય એ સામ્ય પરથી પણ થઇ શકે છે. આગળ વધીને એટલે સુધી કહી શકાય કે કરુણ અંત વિના તો આવી ગીત-કથા રચવા જેવું જ લોકકવિને ન લાગ્યું હોત.

આવો એક દોહીઓ પ્રચલિત છે:

સોન સોનાનું ટીલડું, હલામણ કળાયલ મોર,
ભગવતે ભેગાં નવ કર્યાં, નીકર ભલ બનત જોડય.
ભલી બનત જોડય તે સાચી
સોન આવી વરવા ન ફરે પાછી
સોનની કાપડીએ સાચાં મોતીનો કોર,
સોન સોનાનું ટીલડું, હલામણ કળાયલ મોર.

મેહ-ઉજળી

[સેંકડો વર્ષો પહેલાં બનેલી મનાતી આ વાત છે. બરડા ડુંગરની એક ધાર ઉપર ચારણોના નેસડા હતા. ત્યાં રહીને ચારણો પોતાનાં પશુઓને ચરાવતાં હતાં. એક વખત અષાઢ માસની મેઘલી રાતે, મુશળધાર વરસતા વરસાદની અંદર, એ નેસડાના નિવાસી અમરા કાળા નામના ચારણની ઓસરીએ એક ઘોડો આવીને ઊભો રહ્યો. ઘોર અંધારે અઢાર વરસ-ની જુવાન કન્યા ઉજળીએ ઘોડા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ટાઢથી થીજીને બેહોશ બનેલા એક અસવારને ઘોડાની ડોકે મજબૂત બાથ ભીડીને બાઝેલો દીઠો. નીચે ઉતાર્યો. ઘરમાં લઈ ગઈ, એને શુદ્ધિમાં લાવવાનો બીજો કોઈ ઈલાજ ન હોવાથી ચારણ-કન્યા ઉજળી તેની સાથે શય્યામાં સૂતી. એના દેહને પોતાના દેહની ગરમી આપીને જીવતો કર્યો. અસવાર ઘૂમલી નગરનો રાજકુમાર મેહજી જેઠવો નીકળ્યો. ઉજળીએ તો પોતાનાં અંગો અભડાઈ ગયાં માનીને મેહજીને જ અંતર અર્પણ કર્યું ને મેહજીએ પણ પોતાની પ્રાણદાત્રી પહાડી સુંદરીને પરણવાનો કોલ આપ્યો.

પછી તો વારંવાર મેહજી એ પહાડની ધાર પર આવતો. બન્ને પ્રેમીઓ મળતાં. લગ્નના મનસૂબા કરતાં. પણ રજપૂતનો પુત્ર ચારણ-કન્યાને ન પરણી શકે, એ બન્નેના સંબંધો તો

અસલથી ભા-બીન (ભાઈ-બહેન)ના જ છે, એવી રૂઢિ આડે આવીને ઉભી રહી.

રાજપિતાને અને નગરજનોને આ મેહ-ઉજળીના છુપા સંબંધની જાણ થઇ ચૂકી. સહુ આ રૂઢિ-ભંગથી ત્રાસી ઉઠયા. એ મહાપાપ થશે તો ઇશ્વરી કોપ ઉતરશે એમ મનાયું. કુમાર મેહજીને ચેતવવાની યુક્તિ રચાઇ. કોઇ કહે છે કે ગામના મહાજને એક ગાય ઉપર એક માણસને બેસારી કુમારની નજર સન્મુખ એક સરઘસ કાઢ્યું. કોઇ વળી કહે છે કે રાજપિતાએ એક ગોઠ બોલાવી લોકમેદિનીની વચ્ચે ગોઠનાં માંસ-ભોજન ખાતર એક ગાયનો વધ કરવાની તૈયારી બતાવી. આ રીતે મેહજીને ઇસારામાં સમજાવી દીધું કે ચારણ-કન્યા સાથેનો વિવાહ ગૌવધ અથવા ગૌ-સવારી જેવો જ પાપમય છે. ને એ પાપાચરણથી પ્રજા હાહાકાર કરી મૂકશે.

કુમાર પોતાના અંતઃકરણને કચરીને આવાસમાં બેસી ગયો. ઉજળીએ ઘણા દિવસ વાટ જોઇ. વિવાહની તિથિ વીતી ગઇ. આકુલ વનવાસિની આખરે આ ટીંગાતી મનદશા ન સહેવાતાં હીંમત કરીને ઘૂમલીમાં આવી. મેહજીને મહેલે ગઇ. પહેરગીરોએ એને ઉપર ચડવા ન દીધી. એણે આંગણામાં (અથવા કદાચ પાદરમાં) ઉભા રહીને મેહને સાદ પાડયા. 'એક વાર તો મોં બતાવ !' એવા કાલાવાલા કર્યા. મેહજીએ બારીએથી ડોકું કાઢીને જવાબ આપ્યો. "રાજપૂતથી ચારણીને ન પરણાય. આપણી પ્રીતિને હવે વિસારી જજે."

ઉજળી બહુ બહુ રડી. શાપ દીધો. ચાલી નીકળી. નેસડું ઉપાડી ઊંચા ડુંગરે ચાલી ગઇ. સદાની કુંવારી જ રહી.

કહેવાય છે કે એ શાપને પરિણામે મેહ-કુમારને શરીરે ગલત-કોઢ નીકળ્યો. એનું મોત થયું. એ ટાણે ઉજળી આવીને એના શબ સાથે બળી મરી.

દોહાઓમાં આ બધા જ પ્રસંગો નથી. ફક્ત ઉજળીની વાટના ઉદ્ગારો, વિરહના સ્વરો, મેહજીએ આપેલો જવાબ ને પોતે દીધેલો શાપ : એટલું જ નીકળે છે. બાકીનું બધું લોકોક્ત છે.

આ કથાને રા. જગજીવન કા. પાઠકે ઈ. સ. ૧૯૧૫ના 'ગુજરાતી'ના દીપાવલિ અંકમાં આપેલી હતી ને 'મકરધ્વજવંશી મહીપમાલા'ની ચોપડીમાં મૂકી છે. એમાં સંપાદક તળાજાના એભલવાળા માટે કહેવાતો પ્રસંગ. (સાતફુલાળી, મત્રેલ હરણ, વગેરેનો : જુઓ રસધાર : ૧ : પા. ૧૮૮) મેહજીની સાથે જોડે છે. ઉપરાંત આ પ્રસંગ બરડા ડુંગરમાં નહિ પણ ત્યાં ૫૦-૬૦ ગાઉ દૂરના હાલાં ડુંગરમાં બન્યાનું માને છે. મેહજીને રા. પાઠક ૧૧૪મી પેઢીએ મૂકે છે. પણ તેની સાલસંવત નથી આપતા. પોતે તે પછીના ૧૪૭મા રાજાને બારમી શતાબ્દીમાં મૂકતા હોય, અંદાજે મેહજીનો સમય બીજા ત્રીજા સેકાની અંદર માની શકાય. પરંતુ બીજા એક મેહજીને (૧૫૨) પોતે સંવત ૧૨૩૫માં મૂકે છે. ઉજળીવાળો મેહજી આ તો ન હોય ? કથાના દોહાઓ ૧૦૦૦-૧૫૦૦ વર્ષના પ્રાચીન તો નથી જ સંભવતા. ઘટના બન્યા બાદ ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષમાં એનું કવિતાસાહિત્ય રચાય એવું ગણીએ તો મેહ ઉજળીના દોહા સંવત ૧૪૦૦-૧૫૦૦ જેટલા જુના હોવાનું કલ્પવું અનુકૂલ પડે છે. તો પછી આ કથાનો નાયક ૧૫૨મો મેહજી હોવાનો સંભવ વધુ સ્વીકારવા યોગ્ય મનાય.]

§

૯. નેસડામાં વાટ-પ્રતીક્ષા

અમરા કાજાની ઉજળી, ભાણુ જેઠવાનો મેહ
જે દિ'નાં સૂતેલ સાથરે, તે દિ'નો બાંધેલ નેહ. ૧

[ઉજળી હતી અમારા કાજા નામના ચારણની પુત્રી; અને મેહ હતો ભાણુ જેઠવાનો પુત્ર. જે દિવસે એ બંન્ને એકજ પથારી પર સૂતા હતાં, તે દિવસનો સ્નેહ બંધાએલો.]

---

૧. વરસાદમાં ઠરીને અચેત બનેલા મેહને ઉજળી ચારણીએ પોતાની ગોદમાં લઈ પોતાના શરીરની હૂંફ વડે શુદ્ધિમાં આણેલો, એવી કહેવાતી વાતને આ પંક્તિથી ટેકો મળે છે.

"જે દિનાં પોઢેલ પાંગલે" એ પાઠ સાચો નથી; કેમકે પાંગલે (પારણે) સૂવાની અવસ્થામાં, (બાલ્યાવસ્થામાં) તેઓ મળ્યાં જ નથી

ઠાંગે રે'તી ઠેઠ, આઘે પણ ઓરે નહિ,
આવ્યું [1]બરડે બેટ, પાંજર દાણેપાણીએ. ૨

[ઉજળી છેક ઠાંગા ડુંગરામાં (પાંચાલ પ્રદેશમાં) રહેતી. ઘણે દૂર રહેતી. પણ એનું દેહપીંજર લેણાદેવીને કારણે બરડા બેટમાં આવ્યું.]

જમીં [2]ઢમઢોળે સંસારે શોધી વળી,
મનનો પારખ મે ભેદુ મળિયો ભાણનો. ૩

[જમીન (પૃથ્વી) ઢંઢોળીને આખા સંસારમાં ઉજળી શોધી વળી હતી. પરંતુ એના દિલને પિછાનનાર વિશ્વાસુ તો એક ભાણ જેઠવાનો પુત્ર મેહ જ મળ્યો.]

ફરતાં આવેલ ફુલ, માળી કોઇ મળિયો નહિ,
માખ શું જાણે મૂલ, ભમર પાખે ભાણના! ૪

[હે ભાણના પુત્ર મેહ! આ યૌવન-ફુલવાડીમાં વિધ વિધ ફુલ આવ્યાં છે. પણ એને કોઇ માળી નથી મળ્યો. અને રસગ્રાહી ભ્રમર વગર, સામાન્ય માખી એ ફુલનું મુલ્ય પણ શું સમજે ?]

જુનાં તજીને નીર, નવાં નવાણ નિહાળવાં!
ફરતા કુવા ફેર, જળ એનું એ જેઠવા! ૫

[હે મેહ જેઠવા! જૂનાં નવાણ ત્યજીને નવે કયે પ્રેમ-જળાશયે હું પીવા જાઉં ? કુવાઓ નોખા હોય, પણ જળ તો એકનું એક જ છે.]

*મે મે કરતાં અમે, મેનાં તો મનમાં નહિ!
વાલાં પળ્યાં વદેશ, વિસારી વેણુના ધણી! ૬

[હું ઓ મેહ! ઓ મેહ! પુકારું છું. પણ મેહના તો મનમાં પણ નથી આવતું. મારાં પ્રિયજન તો મને વિસારીને પરદેશ ગયાં, હે વેણું પહાડના સ્વામી!

---

૧. બરડાને 'બેટ' કહેવાનો કશો અર્થ નથી. ૨. 'ઢંઢોળી' બદલે ચારણી ભાષામાં 'ઢંઢોળે' બોલાય છે.

* બીજો પાઠ : 'મે મે કરતાં મે (અમારી) જીભડિયું જાઇ ઘિયું.'

[1]તોણુયું દીધો તમે, જેઠવા જીવાયે નહિ,
તારા અંગનાં અમે ભૂખ્યાં છૈએ ભાણુના ! ૭

[હે જેઠવા ! સંકોચાતે હૃદયે જેમ કોઇ તૂટો પૂરવા માટે આપતો હોય તેમ તમે સંકોચ કરીને સ્નેહ આપો તો તો કેમ જીવી શકાય ? હે ભાણના પુત્ર ! હું તો તારા શરીરની ભૂખી છું.]

તું આવ્યે ઉમા ઘણો, તું ગ્યે ગળે ઝલાણુ,
મે થાને મેમાન. બ ઘડી બરડાના ધણી ! ૮

[મેહ ! તું આવે છે ત્યારે અત્યંત ઉમંગ થાય છે. તું જાય છે ત્યારે જાણે કે વેદનાથી ગળું ઝલાય છે. હે મેહ ! બે ઘડી માટે તો મહેમાન બન !]

મે તું તો મેહ, વૂઠે વનસ્પતિ [2]વળે,
[3]આકળને જામે ભોમ નો પાકે ભાણુના ! ૯

[હે જેઠવા ! તું તો મે (વરસાદ) સમાન છો. તું વરસે ત્યારે જ વનસ્પતિ ફાલે છે. કંઇ આકળનાં વર્ષોથી ભૂમિમાં ધાન્ય ન પાકે. મતલબ કે તારા ભરપૂર પ્રેમ–સીંચન વિના થોડી થોડી માયા બતાવીને તું ચાલ્યો જ તેમાં મારું જીવન સુધરે નહિ.]

૨. વર્ષારંભે

એમ વાટ જોતાં જોતાં તો ચોમાસું બેઠું. વરસાદને નિહાળી વિજોગણીની મન–વેદના વધી. એણે મે (વરસાદ) અને મેહ (જેઠવો) બન્નેનું સામ્ય કલ્પીને વિલાપ ચલાવ્યા : આ આખા વિલાપમાં કવિએ 'વરસાદ અને વિજોગણી'નું રૂપક બાંધ્યું જણાય છે.

મોટે રૂપણુંગે મેહ આવ્યો ધરતી ધરવતો,
અમ પાંતીનો એહ [4]ઝાકળ ન વરસ્યો જેઠવા ૧૦

---

1. તોણ્ય દેવી : તૂટ પડેલી તે પૂરવી. કોઇ નિરાધાર મનુષ્યને થોડો વખત ટકાવ આપી મોકો સમય વટાવી દેવો, એ અર્થમાં વધુ વપરાય છે. 2. વળે : કોળે : પલ્લવો ફૂટી નીકળે. 3. ફોરાં 4. પ્રત્યેનો (મૂળ 'પંક્તિ' પરથી)

[કાર્તિક મહિનામાં સહુને શિયાળો સાંભરે છે. તનમાં ટાઢ વાય છે. માટે હે આભપરાના સ્વામી મેહ જેઠવા ! તું મને તારું (સ્નેહરૂપી) ઓઢણું આપ !]

માગશરમાં માનવ તણા સહુના એક જ શ્વાસ,
(ઇ) વાતુંનો વિશ્વાસ જાણશું કરશે જેઠવો ! ૧૫

[માગશર માસમાં તો સહુ માનવીના એકશ્વાસ થઇ જાય છે. (પ્રિયજનો જુદાં રહી શકતાં નથી.) મેં તો માનેલું કે એ વાતનો વિશ્વાસ કરીને મેહ જેઠવો પણ મારી પાસે આવશે.]

પોષ મહિનાની પ્રીત જાણશું કરશે જેઠવો;
રાણા ! રાખો રીત, બોલ દઇ બરડા-ધણી ! ૧૬

[મેં તો જાણેલું કે છેવટ પોષ મહિનામાં તો જેઠવા-પુત્ર પ્રીતિ કરશે. હે બરડા-ડુંગરના રાજા, કોલ દીધા પછી હવે તો સજ્જન બનો !]

માહ મહિના માંય ઢોલ ત્રંબાળુ ધ્રૂશકે;
લગન ચોખાં લે આવ ! વધાવું વેણુના ધણી ! ૧૭

[માહ મહિનામાં વિવાહની ઋતુ હોવાથી ઢોલનગારાં વાગે છે. માટે હે વેણુ ડુંગરના ધણી મેહ ! તું જે શુભ તિથિની લગ્ન-કંકોત્રી મોકલ તો હું વધાવી લઉં]

ફાગણ મહિને ફુલ, કેશૂડાં કોળ્યાં ઘણાં;
(એનાં) મોંઘાં કરજો મૂલ, આવીને આભપરા-ધણી ! ૧૮

[ફાગણ મહિને કેશૂડાં વગેરેનાં ઘણાં ફુલો ખીલ્યાં છે. પરંતુ હે આભપરાના રાજા ! તમે આવીને એ ફુલોનાં મૂલ્ય મોંઘાં કરો. (અત્યારે તો એ મારે મન નકામાં છે]

[1]ચૈતરમાં ચત માંય કોળામણુ વળે કારમી,
(એની) ઉલટ ઘણી અંગ માંય, આવો આભપરા-ધણી! ૧૯

[ચૈત્ર માસમાં બહારની વનસ્પતિની માફક મારા ચિત્તની અંદર પણ નવી ઉર્મિઓની વસમી કુંપળો ફુટે છે. એ ઋતુનો ઉલ્લાસ મારા અંગમાં ઉભરાય છે. માટે હે આભપરાના ધણી! તમે આવો]

[2]વૈશાખે વનમાંય આંબે સાખું ઉતરે,
તમ લ્હોણી કરમાય, વિજોગે વેણુના ધણી! ૨૦

[વૈશાખમાં આંબા પરથી કેરીની શાખો પડે છે. પરંતુ હે વેણુના સ્વામી! તારા વિયોગમાં એ ફળો સુકાઇ જાય છે. કોઇ એનો ખાનાર નથી.]

જેઠ વસમો જાય, ધર સૂકી ધોરી તણી,
[3]પૂછલ પોરા ખાય, જીવન વિનાનાં જેઠવા! ૨૧

[જેઠ મહિનો એટલો વસમો જાય છે કે બળદનાં કાંધ (ગરદન) સૂકાઇ ગયાં. નિશ્ચેતન થઇ ગયેલાં, પૂંછડે પડેલાં એ પશુઓ વિસામા ખાતાં ખાતાં હળ ખેંચે છે. (મારા અંતઃકરણની પણ એ બળદો જેવી લાચાર હાલત બની છે.)]

---

૧. પાઠાન્તર

ચૈતર માસે છેલ રોલરિયા! દઇએ નહિ,
ખતિ ખબરૂં લે! વિજોગણની વેણુ-ધણી!

[હે રોહર-પુષ્પ સમા પ્રીતમ! ચૈત્ર મહિને આવો દગો ન દઇએ. હવે તો હોંશેથી આ વિયોગિનીની સાર લેવા આવ!]

૨. પાઠાન્તર

વૈશાખ મહિના માંય આંબા રાયું ઉતરે,
સાખું લે સરદાર, વેરા વીજોઇના ધણી!

૩. પશુ તાકાદ ગુમાવીને લથડી પડે એને 'પૂછડે પડયું' અથવા 'પૂછલી ગયું' કહે છે.

અષાઢ કોરાડો ઉતર્યો, મેથલ પતંગ્યો મે,
હવે ટાઢક દે ! જીવન [1]ત્રાંસે જેઠવા ! ૨૨

[અષાઢ પણ કોરો જ પૂરો થયો. મે (વરસાદ અથવા મેહ જેઠવા) તો ઠગારો નીવડ્યો. હે જેઠવા ! થોડીક વરસીને પણ મારા હૈયાને ટાઢક દે, તો જીવન થોડું અબઘડી રહે.]

શ્રાવણ મહિનો સાબદો જેમ તેમ કાઢયો જે,
તમ વણ મરશું મે ! ભેળાં રાખો ભાણના ! ૨૩

[આખો શ્રાવણ મહિનો પણ વૃષ્ટિ વિના માંડ માંડ કાઢ્યો. હવે તો તમારા વિના અમે મરી જશું. હે ભાણ જેઠવાના પુત્ર ! મને તમારી સાથે રાખો !]

હાથી પૂછલ્યો હોય, (એને) કેમ કરી ઉઠાડીએ !
જેઠવા વિચારી જોય, ભાદરવો જાય ભાણના ! ૨૪

[આ તો ભાદરવો પણ કોરો જાય છે, હે જેઠવા ! બીજા નાના પશુ પૂછલ્યાં (ચેતનહીન) હોય તેને તો હરકોઈ ઉપાયે ઉઠાડીએ, પણ હાથી જેવું મોટું પશુ પણ જ્યારે આવી અનાવૃષ્ટિને પરિણામે ઢળી જાય છે, ત્યારે એને કેમ કરીને ઊભો કરવો ? ધ્વનિ એ છે કે પૂછલેલ હાથી જેવી લાચાર અતિ મારા બલવાન પ્રેમની બની ગઇ છે.]

આસો મહિનાની અમે રાણા ! લાલચ રાખીએ,
ત્રોડિયું સર્યું તમે, જીવ્યું નો જાય જેઠવા ! ૨૫

[હે મેહ ! હજુ આસો માસમાં પણ અમે તારી આશા રાખેલી છે. પણ તમે એ (સ્નેહ-જળની) સરવાણીઓ તોડી નાખી. હવે મારાથી જીવાશે નહિ.]

મા તણાવ તું મેહ ! તારા વેઠયાં નહિ વરતીએ;
(એક) સગપણ ને સ્નેહ તારે તાણ્યે તૂટયો. ૨૬

---

૧. અવઘડે

[હે મેહ ! તું હવે વધુ ન તણાય. તારું દુઃખ સહતાં સહતાં [illegible] આભારી થઈ નહિ ઉતરી શકાય. જગતના સ્નેહસંબંધો એક [illegible] વધે જ [illegible].]

ઘણુ [illegible] ઘણુ સાગરે, ઘણુ નાતરીએ નેહ,
ઘણુ [illegible] જીવીએ, તું ઘણુ મરીએ મેહ ! ૨૭

[[illegible] સ્નેહી વિના, સંબંધી વિના, અરે માતાપિતા વિના, [illegible] તારા અભાવે જ મોત નીપજે.]

આ [illegible], જનનો સમાન મહિમા ગવાયો છે.

* [illegible] આભાપરા પહાડ પર ઘૂમતી નજરમાં [illegible] મેહની મેડી [illegible] ઊભી રહી [illegible] બોલે છે.

[illegible] ખૂણી છે
[illegible] મેં ! ૨૮

[illegible]

[illegible]
[illegible] ! ૨૯

[illegible]

સુંઅવ મા તું મે ! ઉંડાં જળમાં ઉતારીને,
મોઢું દેખાડ મે ! મોંઠપ મ દે ભાભુના ! ૩૦

[હે મેહ ! તું મને આટલી હદ સુધી ઉંડા પાણીમાં ઉતાર્યા પછી (આટલા સ્નેહ સંબંધમાં મને સંડોવ્યા પછી હવે) આમ લજ્જિત ન કર. મોં બતાવ.]

પરબેથાં પાછાં વળ્યાં, તરસા લાગી છે;
તું વણુ વાલા મે, અગન્યું કયાં જઈ ઓલવું ? ૩૧

[મને તૃષા બહુ જ લાગી છે. પણ મારે પાણીના પરબ પરથી (ખુદ પ્રેમના ભરપૂર સ્થાન પરથી) પાછા વળવું પડે છે. હવે તો કહે મેહ ! તારા વિના મારી તૃષાની આગ ક્યાં જઈ ઓલવું ?]

ઉનાળાના અમેં લાંબા દિ' લેવાય ને,
[1]તોણ્યું દઈને તમે જીવતાં રાખો જેઠવા ! ૩૨

[હે જેઠવા ! અમારાથી આ વિરહ રૂપ ઉનાળાના લાંબા દિવસો નથી વીતાવી શકાતા. હવે તો જેમ ગરીબને કોઈ માગ્યું આપીને જીવાડે, તેમ તમે પણ મને થોડું થોડું હેત આપીને જીવતી રાખો.]

બાપૈયો બીજે પાલર વણુ પીવે નહિ,
સમદર ભરિયો છે, (તોય) જળ નો ખોટે જેઠવા ! ૩૩

[હે મેહ ! બાપૈયા પક્ષી પાલર (વરસાદનું નવું) જળ સિવાય બીજે ક્યાંય પાણી પીએ નહિ સમુદ્ર ભર્યો હોય છતાં તેમાં ચાંચ સરખીયે ન બોળે. એ જ દશા મારી છે. બીજે ભરપૂર સ્નેહનાં પાણી ભર્યાં હોય, તો પણ મારું મન તો માત્ર એક મેહ (જેઠવા)-ની જ પ્રીતિનો સ્વીકાર કરે]

---

૧. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩ : ટિપ્પણ

આવે મંડાણો મેહ, ¹લશ મેલીને વરસશે;
વરસ્યો જઈ વદેશ, ઉનાળો રીગો ઉજળી ! ૩૪

[મેં માનેલું કે આ ગામ પર આવેલો મેહ તો જરૂર વૃષ્ટિ કરશે. એટલે કે આપણી પ્રીતિ જગાવ્યા પછી તો મેહ અંતર આખું ઠલવી નાખશે. પરંતુ ત્યાં તો હે મેહ ! તું વિદેશે જઈ વરસ્યો (અન્યને સ્નેહ આપવા ગયો.) ઉજળીને તો વિજોગનો ઉનાળો જ રહ્યો.]

²રો રો કરતાં અમે બાપૈયા જેટ બોલિયેં,
નજર વિનાનો નેહ(લ) બાઝે નેં બારડા ધણી ! ૩૫

[બાપૈયાની માફક હું પણ 'ઓ મેહ !' 'ઓ મેહ !' પુકારું છું પરંતુ હે બારડાના સ્વામી ! દૃષ્ટિ મળ્યા વિના સ્નેહ નથી બાઝતો.]

આવ્યાં આશા કરે, નિરાશ એને તો વાળીએ;
તણકુક ટૂંકારે ભોંઠપ આવી ભાણના ! ૩૬

[આશા કરી આવેલીને નિરાશ કરી પાછી વાળવી ન ઘટે. હે મેહ ! તારા આવા ટુંકારા થકી મને ઘણી શરમ આવે છે, હે ભાણ જેઠવાના પુત્ર !]

વરમંડ ખોટાં વાદળાં, વાયે ટાઢા વા,
મેનું કોઈ ન માનશો (ગઈ) માર્યાં બાપ ને મા ![3] ૩૭

[આ વ્યોમમાં (આકાશમાં) ચડેલાં વાદળાં જૂઠાં છે. આ ઠંડો પવન ફૂંકે છે. પણ હવે એ મેહની એવી એંધાણીઓ પર કોઈ વિશ્વાસ ન રાખજો. (એ ઠગારો છે. આશા આપીને પણ નહિ આવે.) કેમ કે એ તો પોતાનાં માબાપને (જળને તથા સૂર્યને) મારી નાખનાર છે (બીજાને શું છોડશે ?)]

---

૧. વરસાદની કાળી ધારાઓ, જેને 'દોરિયા' પણ કહે છે.

૨. પાઠાન્તર : મેડીએ બેઠા મે બોલામણાં બહુ કરે,
નજરું વિનાનો ને બાઝે નહિ બારડાધણી !

૩. પાણીને સુકાવીને મેહ બંધાય છે, તથા બંધાયા પછી સૂર્યને ઢાંકી દે છે. એ અર્થ બેસતો જણાય છે.

મેહ જેઠવો બારીએ ઊંચું કાઢીને જવાબ આપે છે:

ચારણ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણીયેં;
[1]લોહીનાં ખપર ખપે, (તો)* બુડે બરડાનો ધણી. ૩૮

[હે ઉજળી! અમારે રજપુતોને માટે તો ચારણ જાતિનાં જેટલાં લોકો, તેટલાં દેવ તુલ્ય લેખાય. તું ચારણ-કન્યા છો, એટલે તને તો હું દેવી સમ માનું છું. જો તમારા સરખાં લોહીનાં પાત્રો હું પીઉં, તો તો હું બરડાનો સ્વામી નાશ પામું.]

તમે છોરૂ ચારણ તણાં, લાજું લોપાય ને;
[2]મન બગાડું અમે, (તો)આભપરો લાજે ઉજળી! ૩૯

[હે ઉજળી! તું તો ચારણનું સંતાન છો. તારી લજ્જા મર્યાદા મારાથી ન જ લોપાય. જો હું મારું મન બગાડું, તારા પર પ્રેમ કરવાનો કુવિચાર સેવું, તો મારો આભપરો ડુંગર બદનામ થાય.]

કણુ ને દાણા કોય, ભણ્ય તો દઉં ગાડાં ભરી;
હૈયે ભૂખું હોય, (તો) આભપરે આવે ઉજળી! ૪૦

[તું કહે તો તને અનાજનાં ગાડાં ભરી ભરી આપું. ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે પેટમાં (હૈયે) ભૂખ હોય, ત્યારે ત્યારે સુખેથી અહીં આભપરે આવીને અનાજ લઈ જજે.]

---

1 લોહીનાં ખપર: ચારણીને પરણવું એ લોહી પીવા બરોબર પાપકર્મ કહેવાય. અથવા તો એવો અર્થ હોય કે "જો હું રજપૂત તને ચારણીને બહેન કરી ન માનું, પરણું, તો તો ચારણો મારે દ્વારે ત્રાગાં કરી ખપરે ભરી ભરી લોહી રેડે, ને એટલું બધું લોહી રેડાય કે હું બરડાનો રાજા બૂડી જઉં, નાશ પામું."

*લોહીનાં ખપર ખપે, (તો) ચારણય ઉજળી!

એ બીજો પાઠ છે; વધુ વાસ્તવિક લાગે છે.

2 'અમે મન બગાડું' એ પરજની (ચારણી) ભાષાનો પ્રયોગ છે.

માથે મંડાણો મેહ, [1]વરા મેલીને વરસશે;
વરસ્યો જઈ વદેશ, ઉનાળો રીગો ઉજળી ! ૩૪

[મેં માનેલું કે આ મથાળ પર અંધારેલો મેહ તો ભરપૂર વૃષ્ટિ કરશે. એટલે કે આટલી પ્રીતિ જગાવ્યા પછી તો મેહજી અંતર આખું ઠલવી નાખશે. પરંતુ ત્યાં તો હે મેહ ! તું વિદેશે જઈ વરસ્યો. (અન્યને સ્નેહ આપવા ગયો.) ઉજળીને તો વિયોગનો ઉનાળો જ રહ્યો.]

રમે મે કરતાં અમે બાપૈયા ઘોડે બોલિયેં,
નજર વિનાનો ને(હ) બાંધે ને બરડા ધણી ! ૩૫

[બાપૈયાની માફક હું પણ 'ઓ મેહ !' 'ઓ મેહ !' પુકારું છું. પરંતુ હે બરડાના સ્વામી ! દૃષ્ટિ મળ્યા વિના સ્નેહ નથી બંધાતો.]

આવ્યાં આશા કરે, નિરાશ એને તો વાળીએ;
તબડુક ટુંકારે ભોંઠપ ઝાઝી ભાણુના ! ૩૬

[આશા કરી આવેલીને નિરાશ કરી પાછી વાળવી ન ઘટે. હે મેહ ! તારા આવા ટુંકારા થકી મને ઘણી શરમ આવે છે, હે ભાણ જેઠવાના પુત્ર !]

વરમંડ ખોટાં વાદળાં, વાયે ટાઢા વા,
મેનું કોઈ ન માનશો (મેએ) માર્યાં બાપ ને મા ![3] ૩૭

[આ વ્યોમમાં (આકાશમાં) ચડેલાં વાદળાં જૂઠાં છે. આ ઠંડા પવન ફુંકે છે. પણ હવે એ મેહની એવી એંધાણીઓ પર કોઈ વિશ્વાસ ન રાખજો. (એ ઠગારો છે. આશા આપીને પણ નાહિ આવે.) કેમ કે એ તો પોતાનાં માબાપને (જળને તથા સૂર્યને) મારી નાખનાર છે. (બીજાને શું જીવાડશે ?)]

---

૧. વરસાદની કાળી ધારાઓ, જેને 'દોરવા' પણ કહે છે.

૨. પાઠાન્તર : મેડીએ બેઠો મે બોલામણાં બહુ કરે,
નજરેં વિનાનો ને બાંધે નાહે બરડાધણી !

૩. પાણીને સુકાવીને મેહ બંધાય છે, તથા બંધાયા પછી સૂર્યને ઢાંકી દે છે. એ અર્થ બેસતો જણાય છે.

મેહ જેઠવો બારીએ મોઢું કાઢીને જવાબ આપે છે:

ચારણ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણીએ;
¹લોહીનાં ખપર ખપે, (તો)* બુડે બરડાનો ધણી. ૩૮

[હે ઉજળી! અમારે રજપુતોને માટે તો ચારણ જાતિનાં જેટલાં લોકો, તેટલાં દેવ સમાન લેખાય. તું ચારણ-કન્યા છે, એટલે તને તો હું દેવી સમ માનું છું. જો તમારા સરખાં લોહીનાં પાત્રો હું પીઉં, તો તો હું બરડાનો સ્વામી નાશ પામું.]

તમે છોરૂ ચારણ તણાં, લાજું લોપાય ને;
²મન બગાડું અમે, (તો)આભપરો લાજે ઉજળી! ૩૯

[હે ઉજળી! તું તો ચારણનું સંતાન છે. તારી લજ્જા મર્યાદા મારાથી ન જ લોપાય. જો હું મારું મન બગાડું. તારા પર પ્રેમ કરવાનો કુવિચાર સેવું, તો મારો આભપરો ડુંગર બદનામ થાય.]

કણ ને દાણા હોય, ભણ્ય તો દઉં ગાડાં ભરી;
હૈયે ભૂખ્યું હોય, (તો) આભપરે આવે ઉજળી! ૪૦

[તું કહે તો તને અનાજનાં ગાડાં ભરી ભરી આપું. બાકી જ્યારે જ્યારે પેટમાં (હૈયે) ભૂખ હોય, ત્યારે ત્યારે સુખેથી આંહી આભપરે આવીને અનાજ લઈ જજે.]

¹ [illegible]

* [illegible]

માથે મંડાણો મેહ, [1]વરાં મેલીને વરસશે;
વરસ્યો જઈ વદેશ, ઉનાળો રીયો ઉજળી ! ૩૪

[મેં માનેલું કે આ મથાળ પર અંધારેલો મેહ તો ભરપૂર વૃષ્ટિ કરશે. એટલે કે આટલી પ્રીતિ જમાવ્યા પછી તો મેહજી અંતર આખું ઠલવી નાખશે. પરંતુ ત્યાં તો હે મેહ ! તું વિદેશે જઈ વરસ્યો (અન્યને સ્નેહ આપવા ગયો.) ઉજળીને તો વિયોગનો ઉનાળો જ રહ્યો.]

[2]મે મે કરતાં અમે બાપૈયા ઘોડે બોલિયેં,
નજર વિનાનો નેહ બાંધે નૈ બરડા ધણી ! ૩૫

[બાપૈયાની માફક હું પણ 'ઓ મેહ !' 'ઓ મેહ !' પુકારું છું. પરંતુ હે બરડાના સ્વામી ! દૃષ્ટિ મળ્યા વિના સ્નેહ નથી બંધાતો.]

આવ્યાં આશા કરે, નિરાશ એને તો વાળીએ;
તબડુક ટુંકારે ભોંઠપ આવી ભાણના ! ૩૬

[આશા કરી આવેલીને નિરાશ કરી પાછી વાળવી ન ઘટે. હે મેહ ! તારા આવા તુંકારા થકી મને ઘણી શરમ આવે છે, હે ભાણ જેઠવાના પુત્ર !]

વરમંડ ખોટાં વાદળાં, વાયે ટાઢા વા,
મેનુ કોઈ ન માનશો (એ) માર્યાં બાપ ને મા ![3] ૩૭

[આ વ્યોમમાં (આકાશમાં) ચડેલા વાદળાં જૂઠાં છે. આ ઠંડા પવન ફુંકે છે. પણ હવે એ મેહની એવી એંધાણીઓ પર કોઈ વિશ્વાસ ન રાખજો. (એ ઠગારો છે. આશા આપીને પણ નહિ આવે.) કેમ કે એ તો પોતાનાં માબાપને (જળને તથા સૂર્યને) મારી નાખનાર છે. (બીજાને શું જીવાડશે ?)]

---

૧. વરસાદની કાળી ધારાઓ, જેને 'દોરિયા' પણ કહે છે.

૨. પાઠાન્તર : મેડીએ બેઠા મે બોલામણાં બહુ કરે,
નજરું વિનાનો ને બાંધે નાહે બરડામણી !

૩. પાણીને સુકાવીને મેહ બંધાય છે, તથા બંધાયા પછી સૂર્યને ઢાંકી દે છે. એ અર્થ બેસતો જણાય છે.

મેઘ જેઠવો બારીએ રોઉં કાઢીને જવાબ આપે છેઃ

ચારણ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણીયેં;
[1]લોહીનાં ખપર ખપે, (તો)* બુડે બરડાનો ધણી. ૩૮

[હે ઉજળી! અમારે રજપુતોને માટે તો ચારણ જાતિનાં જેટલાં લોકો, તેટલાં દેવ તુલ્ય લેખાય. હું ચારણ-કન્યા છે, એટલે તને તો હું દેવી સમ માનું છું. જો તમારા સરખાં લોહીનાં પાત્રો હું પીઉં, તો તો હું બરડાનો સ્વામી નાશ પામું.]

તમે છોરૂ ચારણ તણાં, લાજું લોપાય ને;
[2]મન બગાડું અમે, (તો) આભપરો લાજે ઉજળી! ૩૯

[હે ઉજળી! તું તો ચારણનું સંતાન છે. તારી લજ્જા મર્યાદા મારાથી ન જ લોપાય. જો હું મારૂં મન બગાડું, તારા પર પ્રેમ કરવાનો કુવિચાર લેવું, તો મારો આભપરો ડુંગર બદનામ થાય.]

કણ ને દાણા હોય, અણુય તો દઉં ગાડાં ભરી;
હૈયે ભૂખું હોય, (તો) આભપરે આવે ઉજળી! ૪૦

[તું કહે તો તને અનાજનાં ગાડાં ભરી ભરી આપું. ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે પેટમાં (હૈયે) ભૂખ હોય, ત્યારે ત્યારે સુખેથી અહીં આભપરે આવીને અનાજ લઈ જજે.]

---

1 લોહીના ખપર: ચારણીને પરણવું એ લોહી પીવા બરોબર પાપકર્મ કહેવાય અથવા તો એવો અર્થ હોય કે "જો હું રજપૂત તને ચારણીને બહેન કરી ન માનું, પરણું, તો તો ચારણો મારે દ્વારે ત્રાગાં કરી ખપરે ભરી ભરી લોહી રેડે, ને એટલું બધું લોહી રેડાય કે હું બરડાનો રાજા બૂડી જાઉં, નાશ પામું."

*લોહીનાં ખપર ખપે, (તો) થારણ્ય ઉજળી!

બીજો પાઠ છે, વધુ વાસ્તવિક લાગે છે

2 "અમે મન બગાડું" એ પરજના (ચારણી) ભાષાનો પ્રયોગ

માથે મંડાણો મેહ, [1]વરા મેલીને વરસશે;
વરસ્યો જઈ વદેશ, ઉનાળો રીયો ઉજળી! ૩૪

[મેં માનેલું કે આ મથાળ પર અંધારેલો મેહ તો ભરપૂર વૃષ્ટિ કરશે. એટલે કે આટલી પ્રીતિ જમાવ્યા પછી તો મેહજી અંતર આખું ઠલવી નાખશે. પરંતુ ત્યાં તો હે મેહ! તું વિદેશે જઈ વરસ્યો (અન્યને સ્નેહ આપવા ગયો.) ઉજળીને તો વિયોગનો ઉનાળો જ રહ્યો!]

[2]મે મે કરતાં અમે બાપૈયા ઘોડ બોલિયેં,
નજર વિનાનો ને(હ) બાંધે નૈ બરડા ધણી! ૩૫

[બાપૈયાની માફક હું પણ 'ઓ મેહ!' 'ઓ મેહ!' પુકારું છું. પરંતુ હે બરડાના સ્વામી! દષ્ટોદષ્ટ મળ્યા વિના સ્નેહ નથી બાંધતો.]

આવ્યાં આશા કરે, નિરાશ એને તો વાળીએ;
તબડુક ટુંકારે ભોંઠપ ઝાઝી ભાણના! ૩૬

[આશા કરી આવેલીને નિરાશ કરી પાછી વાળવો ન ઘટે. હે મેહ! તારા આવા ટુંકારા થકી મને ઘણી શરમ આવે છે, હે લાખ ભેઠવાના પુત્ર!]

વરમંડ ખોટાં વાદળાં, વાયે ટાઢા વા,
મેનું કોઈ ન માનશો (મેએ) માર્યાં બાપ ને મા![3] ૩૭

[આ વ્યોમમાં (આકાશમા) ચડેલા વાદળાં જૂઠાં છે. આ ઠંડો પવન ફુંકે છે. પણ હવે એ મેહની એવી એંધાણીઓ પર કોઈ વિશ્વાસ ન રાખજો. (એ ઠગારો છે. આશા આપીને પણ નહિ આવે.) કેમ કે એ તો પોતાનાં માબાપને (જળને તથા સૂર્યને) મારી નાખનાર છે. (બીજાને શું જીવાડશે?)]

---

૧. વરસાદની કાળી ધારાઓ, જેને 'દોરવા' પણ કહે છે.

૨. પાઠાન્તર : મેડીએ બેઠા મે બોલામણ બહુ કરે,
નજરું વિનાનો ને બાંધે નહિ બરડાધણી.

૩. પાણીને સુકાવીને મેહ બંધાય છે, તથા બંધાવા ટાણે સૂર્યને ઢાંકી દે છે. એ અર્થ બેસતો જણાય છે.

મેદ ગેઢવો બારીએ રોઉ કાઢીને જવાબ આપે છે:

ચારણ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણીએ;
[1]લોહીનાં ખપર ખપે, (તો)* બુડે બરડાનો ધણી. ૩૮

[હે ઉજળી! અમારે રજપુતોને માટે તો ચારણ જાતિની જેટલી બાઈ, તેટલી દેવ તુલ્ય લેખાય. હું ચારણ-કન્યા છે, એટલે તને તો હું દેવી સમ માનું છું. જો તમારા સરખાં લોહીનાં પાત્રો હું પીઉં, તો તો હું બરડાનો સ્વામી નાશ પામું.]

તમે છોરૂ ચારણ તણાં, લાજું લોપાય ને;
[2]મન બગાડું અમે, (તો)આભપરો લાજે ઉજળી! ૩૯

[હે ઉજળી! તું તો ચારણનું સંતાન છે. તારી ઉજ્જ્વલ મર્યાદા મારાથી ન જ લોપાય. ને હું મારૂં મન બગાડું, તારા પર પ્રેમ કરવાનો કુવિચાર સેવું, તો મારો આભપરો ડુંગર બદનામ થાય.]

કણ ને દાણા કોય, ભરય તો દઉં ગાડાં ભરી;
હૈયે ભૂખું હોય, (તો) આભપરે આવે ઉજળી! ૪૦

[તું કહે તો તને અનાજનાં ગાડાં ભરી ભરી આપું. ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે પેટમાં (દેશે) ભૂખ હોય, ત્યારે ત્યારે સુખેથી આંહી આભપરે આવીને અનાજ લઈ જજે.]

---

1 લોહીનાં ખપર: ચારણીને પરણવું એ લોહી પીવા બરોબર પાપકર્મ કહેવાય. અથવા તો એવો અર્થ હોય કે જો હું રજપૂત [illegible] ને બહેન કરી ન માનું, પરંતુ, તો તો ચારણો મારે દ્વારે [illegible] કરી [illegible] લોહી રેડાય [illegible] ના [illegible] નાશ પામું.

*પાઠાંતર: લોહીનાં ખપર ખપે, (તો) ચારણપ ઉજળી!

[illegible]

[illegible]

માથે મંડાણો મેહ, ¹વરાં મેલીને વરસશે;
વરસ્યો જઈ વદેશ, ઉનાળો રીયો ઉજળી! ૩૪

[મેં માનેલું કે આ મથાળ પર અંધારેલો મેહ તો ભરપૂર હેલી કરશે. એટલે કે આટલી પ્રીતિ જમાવ્યા પછી તો મેહજી અંતર આખું ઠલવી નાખશે. પરંતુ ત્યાં તો હે મેહ! તું વિદેશે જઈ વરસ્યો (અન્યને સ્નેહ આપવા ગયો.) ઉજળીને તો વિયોગનો ઉનાળો જ રહ્યો!]

²મે મે કરતાં અમે બાપૈયા ઘોડે બોલિયેં,
નજર વિનાનો ને(હ) બાધે ને બરડા ધણી! ૩૫

[બાપૈયાની માફક હું પણ 'ઓ મેહ!' 'ઓ મેહ!' પુકારું છું. પરંતુ હે બરડાના સ્વામી! દષ્ટોદષ્ટ મળ્યા વિના સ્નેહ નથી બાંધતો!]

આવ્યાં આશા કરે, નિરાશ એને તો વાળીએ;
તળકુક હુંકારે ભોંઠપ આવી ભાણના! ૩૬

[આશા કરી આવેલીને નિરાશ કરી પાછી વાળવી ન ઘટે. હે મેહ! તારા આવા હુંકારા થકી મને ઘણી લજ્જા આવે છે, હે ભાણ જેઠવાના પુત્ર!]

વરમંડ ખોટાં વાદળાં, વાયે ટાઢા વા,
મેનુ કોઈ ન માનશો (મેઅ) માર્યાં બાપ ને મા!³ ૩૭

[આ વ્યોમમાં (આકાશમાં) ચડેલાં વાદળાં જૂઠાં છે. આ ઠંડા પવન ફૂંકે છે. પણ હવે એ મેહની એવી એંધાણીઓ પર કોઈ વિશ્વાસ ન રાખજો. (એ ઠગારો છે. આશા આપીને પણ નહિ આવે.) કેમ કે એ તો પોતાનાં માબાપને (જળને તથા સૂર્યને) મારી નાખનાર છે. (બીજાને શું જીવાડશે?)]

---

૧. વરસાદની કાળી ધારાઓ, જેને 'દોરિયા' પણ કહે છે.

૨. પાઠાન્તર : મેઘએ બેઠા મે બોલામણાં બહુ કરે,
નજરે વિનાનો ને બાઝે નહિ બરડાધણી!

૩. પાણીને સુકાવીને મેહ બંધાય છે, તથા બંધાયા પછી સૂર્યને ઢાંકી દે છે. એ અર્થ બેસતો જણાય છે.

મેઘ ભેટવો બારીએ મોઢું કાઢીને જવાબ આપે છે:

ચારણ્ય એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણિયેં;
[1]લોહીનાં ખપર ખપે, (તો)* ભુડે બરડાનો ધણી. ૩૮

[હે ઉજળી! અમારે રજપુતોને માટે તો ચારણ જાતિનાં જેટલાં લોકો, તેટલાં દેવ તુલ્ય લેખાય. તું ચારણ-કન્યા છે, એટલે તને તો હું દેવી સમ માનું છું. જો તમારા સરખાં લોહીનાં પાત્રો હું પીઉં, તો તો હું બરડાનો સ્વામી નાશ પામું.]

તમે છોરૂ ચારણ તણાં, લાજું લોપાય ને;
[2]મન બગાડું અમે, (તો)આભપરો લાજે ઉજળી! ૩૯

[હે ઉજળી! તું તો ચારણનું સંતાન છે. તારી લજ્જા મર્યાદા મારાથી ન જ લોપાય. જો હું મારું મન બગાડું, તારા પર પ્રેમ કરવાનો કુવિચાર સેવું, તો મારો આભપરો ડુંગર બદનામ થાય.]

કણ ને દાણા હોય, ભણ્ય તો દઉં ગાડાં ભરી;
હૈયે ભૂખું હોય, (તો) આભપરે આવે ઉજળી! ૪૦

[તું કહે તો તને અનાજનાં ગાડાં ભરી ભરી આપું. ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે પેટમાં (હૈયે) ભૂખ હોય, ત્યારે ત્યારે સુખેથી આંહી આભપરે આવીને અનાજ લઈ જજે.]

---

૧ લોહીનાં ખપર: ચારણીને પરણવું એ લોહી પીવા બરોબર પાપકર્મ કહેવાય. અથવા તો એવો અર્થ હોય કે "જો હું રજપૂત તને ચારણીને બહેન કરી ન માનું, પરણું, તો તો ચારણો મારે દ્વારે ત્રાગાં કરી ખપરે. ઝરી ઝરી લોહી રેડે, ને એટલું બધું લોહી રેડાય કે હું બરડાનો રાજા બૂડી જઉં, નાશ પામું."

*લોહીનાં ખપર ખપે, (તો) ચારણ્ય ઉજળી!

એ બીજો પાઠ છે; વધુ વાસ્તવિક લાગે છે.

૨ "અમે મન બગાડું" એ પરજની (ચારણી) ભાષાનો પ્રયોગ છે.

આંયાંથી જાને ઉજળી ! નવેનગર કર નેહ,
જાને રાવળજામને, છોગાળો ન દે છેહ. ૪૧

[હે ઉજળી ! તારે અનાજ ન જોતું હોય, પણ રાજાને જ પરણવું હોય, તો સુખેથી તું નવાનગર જઇ રાજા રાવળ જામની સાથે સ્નેહ કર. એ છોગાવાળો (રસિક) રાજા તને દગો નહિ દે.]

૪. હતાશાનું રૂદન : મેહને શાપ : વિદાય.

આવી હલકી ભાષામાં પોતાની અવગણના થતી સાંભળીને ચારણ-કન્યા રોમેરોમે સળગી ઉઠી. પોતે જેને જીવનનાં પ્રેમ, પવિત્રતા ને પ્રતિષ્ઠા અર્પણ કરી નાખ્યાં છે, તેના જ મ્હોંમાંથી આ શબ્દો પડયા; ઉજળીના શિર ઉપર જાણે એટલાં વજ્ર પડયાં. એ કળકળે છે:

સાકરને સાદે બોલાવતો બરડાના ધણી,
(આજ) કુચા કાંઉ કાઢે, જાતે દા'ડે જેઠવા ! ૪૨

[હે બરડાના સ્વામી જેઠવા ! આજ સુધી તું મને મીઠે સ્વરે બોલાવતો, ને આજ જતે દિવસે મ્હોંમાંથી કુચા જેવા શુષ્ક ને હલકા શબ્દો તું શીદ કાઢે છે.]

[2]છાણે વીંછી ચડાવીએ, ટાકર મારે તેહ,
માગી લીધો મેહ, બરડાના બિલેસર કને. ૪૩

[પરંતુ સાચું, તું આવું બોલે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કેમકે જેમ જાણી બુઝીને છાણા પર ચડાવેલો વીંછી તો ડંખ જ મારે એ સહજ છે, તેમ મેં પણ હે મેહ ! તને બરડા ડુંગરના બિલેશ્વર મહાદેવ પાસેથી મારી જાતે જ માગી લીધો, તારા સ્નેહને મેં જાણી બુઝીને અંગીકાર કર્યો, એટલે મને તારા જેવા કૃતઘ્નીના વિષદંશ થાય જ.]

---

૧ આ દોહો ક્ષેપક જણાય છે. તે સમયે રાવળજામ નહોતો.

૨. 'છાણે વીંછી ચડાવવો'=જાણી બુઝીને સંકટ વ્હોરવું. (લૌકિક કહેવત)

આવડિયું અમે, જેઠીરાણુ ! જાણેલ નહિ,
(નીકર) પિયર પગ ઢાંકે, બેસત બરડાના ધણી ! ૪૪

હે જેઠવા રાણા ! તારી અધમતા આટલી હદે હશે એ મેં જાણ્યું નહોતું. નહિ તો હે બરડાના સ્વામી ! હું મારા પગ ઢાંકીને મારા પિયરમાં જ બેસી રહેત: અખંડકૌમારવ્રત ધારણ કરી લેત.]

છેતરીને દીધા છેહ, [1]હાલીતલ હળવાં થયાં,
'મનમાં નોતું મેહ, (તો)ભાણુના ! નાકારો ભલો.' ૪૫

[હે મેહ ! તેં મને છેતરીને દગો દીધો. હું–આંહી સ્વેચ્છાથી આવનારી–હલકી પડી. જો તારા મનમાં સ્નેહ નહોતો, તો હે ભાણુ જેઠવાના પુત્ર ! મને પ્રથમથી જ ના પાડવી બહેતર હતી.]

મનમાં હૂતું મેહ, (તો) નાકારો કાં ન મોકલ્યો !
લાજું [2]અમણી લે, ભોંઠાં પાડયાં ભાણુના ! ૪૬

[હે મેહ ! જો આવું કપટ તારા મનમાં હતું, તો મને 'ના' કેમ ન મોકલી ? મારી લાજ લઈને તેં મને ભોંઠી પાડી.]

પરદેશીની પીડ જેઠીરાણુ ! જાણી નહિ,
તાણીને માર્યાં તીર, ભાથે ભરીને ભાણુના ! ૪૭

[હે જેઠવા રાણા ! મારી–પરદેશી માનવીની પીડા તું ન સમજી શક્યો. હે ભાણુના પુત્ર ! તેં તો ભાથામાં ભરીભરીને મને તીર માર્યાં.]

ઓશિયાળાં અમે, [3]ટોડાઝલ ટળિયાં નહિ,
મેલીઆત રાખ્યાં મે ! [4]જમોકામી જેઠવા ! ૪૮

---

1. હાલનાર (હાલીતલ, હાલતલ, મારતલ વગેરે પ્રયોગો ચારણી ભાષાના 'તલ' પ્રત્યયથી બન્યા છે.)

2. અમણી : અમારી (ચારણી પ્રયોગ) જે: હઈ. ચારણી પ્રયોગ

3. ટોડાઝલ : (આશ્રિત મનુષ્ય હમેશાં સ્વામીને બારણે પોતાના આશ્રયદાતાના દ્વારના ટોડા ઝાલી ઊભું રહે છે તે પરથી) લાચાર.

4. જમોકામી ('જમીકામાં જાવા' લોકોમાં કહેવત જ થઈ પડી છે.)

[હું તારી ઓશિયાળી (આશ્રિત) બનીને તારા ઘરના ટોડા આગળ હમેશાં તારી દયા યાચતી જ રહી. એ દયામણી હાલત ટળી જ નહિ અને હે જેઠવા ! તેં મને સદાને માટે મેણાં ખાતી (કલંકિત) કરી મૂકી.]

બાળોતીયાનાં બળેલ, (અમે) થાનુંમાં ઠરિયાં નહિ,
તરછોડયાં તમે, જામોકામો જેઠવા ! ૪૯

[* હું તો બાળોતીઆમાં સૂવા લાયક (બાળક) હતી તે દિવસથી જ દુઃખી છું. મારૂ બાળપણ નિરાધાર ગયું. માતાના સ્તન પર પણ હું નથી ઠરી. (માનું ધાવણ ન પામી.) ને છેવટે તેં પણ મને સદાને માટે તરછોડી !]

તાવમાં માણસ જેમ આઘાં ઠેલે અન્નને,
મે'ને લાગી એમ અફીણ [1]રેખી ઉજળી. ૫૦

[તાવમાં પીડાતો મનુષ્ય જેમ કંટાળી અન્નને તરછોડે, તેમ આજે મેહ જેઠવાએ પણ મને ઘણાથી તરછોડી. હું ઉજળી એને અફીણ સમ કડવી લાગી.]

[2]અભડાણાં અમે, મુસલમાન મળ્યો નહિ;
છેલ્લી છાંટ તમે, જળની નાખો જેઠવા ! ૫૧

[હું ભ્રષ્ટ બની. કોઇ મુસલમાન મળ્યો નહિ, કે જેને સ્પર્શીને હું મારી આભડછેટ નિવારૂં. માટે હવે તો હે જેઠવા ! તું જ મને છેલ્લી વાર પાણીનો છાંટો નાખી લે.]

---

*આ દુહો સૂચવે છે કે ઉજળીની માતા વ્હેલી મરી ગઇ હશે.

૧ 'રેખી' : 'સરખી'નું રૂપાન્તર લાગે છે.

૨ કોઇ ચાંડાલને અડકી જવાય તો તે આભડછેટનું નિવારણ બે રીતે કરવાનો લૌકિક રિવાજ હતોઃ કાં પાણીના છાંટા લઇને, અથવા મુસલમાનને અડકીને. આંહી ઉજળી પણ પોતાને મેહજી જેવા ચાંડાલના સ્પર્શ થકી દોષિત થએલી માને છે. પરંતુ આ અર્થ સંગત નથી જણાતો. તેમ હોત તો ઉજળી છાંટ નાખવાનું જેઠવાને ન કહેત.

શેણી-વીજાણંદ

જૂના સમયની ગીરનો કાંઠો બનાવતું ગોરવીઆળી ગામ હજુ છે. એ ગામમાં વેદો ગોરવીઆળો નામે પરજીઓ (માલધારી) ચારણ રહેતો. વેદાને શેણી નામે એક દીકરી હતી. એ વેદાને ઘેર વીજાણંદ બાંચવીઆ નામનો એક જુવાન ચારણ ગીરમાંથી આવતો અને પોતાનું જંતર (બીન) બજાવી આખડિયા દાયરાને ડોલાવતો. જંતર બજાવવામાં એ પ્રવિણ હતો એટલું જ નહિ પણ એ સંગીતમાં પોતાનો સમસ્ત પ્રાણ ઠલવી દેતો.

અનેક રૂપાળી રાત્રિએ વેદા ચારણના ઘરના ચોગાનમાં વિજાણંદનું જંતર સવારોસવાર બજ્યા કરતું, વીજાણંદના કંઠમાંથી પ્રેમનાં, વિલાપનાં ને વીરત્વનાં ગાન વછૂટતાં, જુવાન શેણી ઘરની ઓટે બેસીને એ સંગીત સાંભળતી, અને ગાનાર સાંભળનાર વચ્ચે અબોલ પ્રીતિ બંધાયે જતી હતી.

એક દિવસ વીજાણંદના સંગીત પર બેહદ પ્રસન્ન થયેલા વેદા ચારણે એને કહ્યું 'તું માગ તે આપું.' વીજાણંદે વિશ્વાસ ધરીને શેણી સાથે વિવાહ માગ્યો. પણ એવા બહારના ભિખારીને પોતાની લાડકવાઈ દીકરી શેણી પરણાવવાનું વેદાને નહોતું ગમ્યું. એણે વીજાણંદ સમક્ષ એક વિકટ શરત મૂકી: "આજથી બરાબર એક

કળ કળ કરશે કાગ, ધુમલીનો ઘુમટ જશે,
લાગો વધતી આગ, રાણા ! તારા રાજમાં. ૫૬

[હે રાણા! હું શાપ આપું છું: કે આ નગર પર કાગડા કળકળશે. (નગર ઉજ્જડ બનશે.) ધુમલી નગરના ઘુમ્મટો તૂટી પડશે. અને તારા રાજમાં વધુ ને વધુ આગ લાગશે.]

જળનાં ડેડા જેહ, દબાણાં થકાં ડસે,
(પણ)[1]વશીઅરનાં [2]વેડેલ જીવે ન કે દિ' જેઠવા! ૫૭

[પાણીમાં રહેતા પામર જળસાપો તો પગ તળે દબાયા હોય તો જરા ડસી લે છે. એના દંશથી કંઇ મૃત્યુ ન નીપજે. પરંતુ મહા-વિષધારી સર્પનાં ડસેલાં માનવી તો કદાપિ ન જીવે, હે જેઠવા ! એવી રીતે, પામર મનુષ્યોના શાપ ન ફળે, પણ મારા સમ કુલિન ને પવિ[illegible] ચારણ-કન્યાના શાપ તારો નાશ કરી નાખશે.]

---

૧. 'વશીઅર' એ 'વિષધર'નું રૂપાન્તર છે.

૨. 'વેડેલ' શબ્દ આંહી 'કરડેલ' એ અર્થમાં યોજાયો છે. સાધારણ રીતે 'વેડવું' એટલે 'તોડવું'; જેમ કે 'આંબો વેડવો'=કેરીઓ તોડવી

ખેતર પાક્યું, કણ ઝરે, મન બેઠું માળે
વજ્ય વેલો વીજાણંદા! (મને) રોઝડાં રંઝાડે ૮

[હે વીજાણંદ! મારા જીવનનું ખેતર પાકી ગયું. યૌવન રૂપી દાણા ઝરી જાય છે. અંતઃકરણ તારી રાહ જોતું માળા પર બેઠું છે. હવે તો તું વહેલો વહેલો પાછો વળ! કેમકે મારા જીવનક્ષેત્રને નાદાન ચારણ ઉમેદવારો રૂપી રોઝડાં સતાવે છે. અર્થાત, બીજા બેવકૂફ ચારણો મને પરણવાના પ્રયત્નો કરી મને પીડે છે. ('રોઝડાં' નામના પશુઓ નાદાની માટે પ્રખ્યાત છે.]

ખેતર પાક્યું પોંક થિયો, મન બેઠું માળે;
અધવચ મેલ્યાં એકલાં, હાલ્ય હૈડા હેમાળે! ૯

[મારા જીવન રૂપી ખેતર પાક્યું છે, યૌવન રૂપી પોંક (લીલા દાણા) લોકોને ખાવા માટે તૈયાર કરી મૂકેલ છે. મારું મન માળા ઉપર બેઠું બેઠું વાટ જુવે છે. પરંતુ મને તો વીજાણંદે અધવચ્ચે રઝળાવી. હે હૃદય! હવે તો હિમાળે ચાલો!]

વીજાણંદની વરમાળ, બીજાની બાંધું નહિ;
ચારણ હોય લખચાર, (તેને) બાંધવ કહી બોલાવીએ! ૧૦

[હે પિતા! હું વીજાણંદ સિવાય બીજા કોઈની વરમાળા મારે કંઠે નહિ બાંધું. બીજા ચાર લાખ ચારણો હોય તો યે શું! એ તમામને હું 'ભાઈ' કહીને બોલાવીશ. મારે બીજા કોઈની સાથે લગ્ન નથી કરવું.]

મર્યું શું દો માનવી! જણજણની જૂજવી,
આટલી ડાહપ હતી (તો) વીજાણંદ કાં વાર્યો નહિ! ૧૧

[બીજે પરણવાની સલાહ આપનાર ગામલોકોને શોણી કહે છેઃ હે માનવીઓ! હવે તમે દરેક તમારી જુદી જુદી સલાહો શું આપી રહ્યા છો! તમારા સહુમાં આટલું ડહાપણ હતું, તો તે દિવસે જ કેમ વીજાણંદને પાછો ન વાળ્યો?]

૨. શેણીના પિતાની શર્ત પૂરી કરવા વીજાણંદની વિદાય : શેણીની વર્ષભર વાટપ્રતીક્ષા : વર્ષને અન્તે નિરાશ : હિમાલય તરફ ગમન

વીજાણંદ હાલી નીકળ્યો, [1]પોઠીડા પલાણે,
[2]ડાબો થાને ગણે(શ)! (તો)વીજાણંદ પાછો વળે. ૫

[પોતાના પોઠીઆ (બળદ) પર પોતાની ચીજવસ્તુ લાદીને વીજાણંદ ચાલી નીકળ્યો. શેણી જંગલના તેતરને કહે છે કે "હે ગણેશ! તું વીજાણંદની આડે ઉડીને ડાબી બાજુ ઉતરી જાને! તો વીજાણંદ અપશુકન થયું સમજીને એક વાર પાછો વળી આવે."]

વરસ વળ્યાં વાદળ વળ્યાં, ધરતી લીલાણી;
(એક) વિજાણંદને કારણે શેણી સુકાણી. ૬

[એક વર્ષની અવધિ કરી હતી તે વર્ષ પાછું વળ્યું. વાદળાં પણ ગયે વર્ષે જતાં રહેલાં તે પાછાં વળ્યાં. સમય અને મેહ, બન્નેના પ્રવાસ પૂરા થયા. મેહને પુનર્મિલને પૃથ્વી લીલુડી બની ગઇ. પરંતુ તેઓની જ સાથે ગએલો પ્રવાસી વીજાણંદ પાછો ન આવ્યો તેથી જગતભરમાં એક શેણી જ સુકાઇ ગઇ. આ દોહો બતાવે છે કે વીજા- ણંદ બરાબર આષાઢ બેસતાં નવચાંદરી ભેંસો લેવા ઉપડયો હશે.]

ચડ ટીંબા, ચડ ટેકરી, ચડ [3]ગુંદાળી ધાર!
[4]ઓઝત! ઉછાળો લઈ વીજાણંદ પાછો વાળ! ૭

[ગોરવીઆળી ગામના પાદરમાં ઓઝત નદીને કાંઠે ઉભેલી શેણી કહે છે કે "ઓ ઓઝત! તું ટેકરા ટેકરી ચડીને, ગુંદાળી નામની ધા પર ચડીને, ઉંચા ઉછાળા લઇને, કયાંયે વીજાણંદ હોય તો નજર કર અને એને પાછો વળવાનું કહે ઓ બહેન."]

---

૧. અસલના ચારણો પોઠીઆ(બળદો)ને વાહન તરીકે વાપરતા.
૨. તેતર પક્ષીને ગ્રામ્ય શકુનોની પરિભાષામાં 'ગણેશ' કહે પ્રવાસને આરંભે તેતર ડાબી બાજુ ઉતરે તો અમંગલ શુકન સમ પ્રવાસી પાછો વળી જતો.
૩. ટેકરીનું નામ. ૪. નદીનું નામ.

લાલ સુરંગી પોતીએ, કેસર ભીને વાન,
હાલ્યો જાતો હાટડે, જંતરવાળો જુવાન. ૧૬

[લોકો લોહીને જવાબ આપે છે કે "હા, લાલ રંગની કોરના પોતીઆ (ફેંટા) વાળો, અને શરીરે જરા શ્યામવરણો એક બીનધારી જુવાન હમણાં જ બજારમાં ચાલ્યો જતો હતો.]

લોહી એ સાંભળીને ઘેલી બની દોડવા લાગે છે. વર્ત પાછી અટકી જાય છે. માથા પર ઓઢેલ કામળીને લાકડી પર ચડાવી ઊંચી ફરફરાવે છે. બોલે છે :

ચાલું તો ચુંકું નીકળે, ઘોડયે લાજી મરું;
વીજાણંદ વાગડ ઉતર્યો, ઉભી *પોરયું કરું; ૧૭

[હું ધારી ધારી ચાલું છું તો પગમાં જાણે ખીલીઓ ભોંકાતી હોય એવું લાગે છે; (કેમકે મારે ને વીજાણંદને એટલું છેટું પડે છે એ મારાથી સહેવાતું નથી.) અને એને જલ્દી આંબી જવા માટે દોડું છું, તો મને લોકોની લજ્જા આવે છે. મારો વીજાણંદ તો છેક વાગડ પ્રદેશમાં ઉતરી ગયો છે. એટલે હવે હું ઉભી ઉભી મારી ઓઢણીને લાકડી પર ચડાવી વાવટા રૂપે નિશાની કરું છું. કદાચ આસપાસ ક્યાંયે વીજાણંદ હોય તો મારી કામળી ઓળખીને એ નિશાની પર ચાલ્યો આવે !]

૪. હિમાલયમાં પહોંચીને બરફમાં લોહી
આત્મા ગાળવા બેસી જાય છે.

હાડ હેમાળે નવ ગળ્યાં, સોદામણ શેણીનાં,
(તેદી) ¹કાસા કેરે પૂતળે પરણેવાં પડ્યાં. ૧૮

[સોદામણી શેણીનાં હાડકાં હિમાલયના હિમમાં ન ગળ્યાં. (કેમકે ગળવા આવનારે સાચે દિલનું જોઈએ એવો પણ ઈરાદો હતો) પણ

---

*પોરયું કરવી : લાકડી ઉપર લૂગડું ઉંચકાવી વાવટા રૂપે ઇશારત કરવી.
1. એ નામનું લીલું ઘાસ.

ગળીયું અરધું અંગ, અરેધામાં અરેધું રીયું,
હવે અંસળતો હાથ, વીજાણંદ પાછાં વળો! ૨૨

[હે વીજાણંદ! મારું અરધું અંગ ગળી ગયું. એમાંથી પણ અરધું જ રહ્યું. માટે હવે તો હાથ ઘસતા, ઘસતાતા તમે પાછા વળો. શેણી હિંવે નહિ બચે.]

વીજાણંદ જંતર વગાડ! હેમાળો હલકું હિયે;
મેહા માછલમાર, માછલીયું ટોળે મળે. ૨૩

[ઉહ ઉહ હિમ-કંદરામાંથી શેણી ઉત્તર આપે છે : વીજાણંદ, હવે તો તારું બીન બજાવી લે. (છેલ્લી વાર હું એ સાંભળતી સાંભળતી હેતેથી મરું!) વીજાણંદ બીન બજાવવા લાગ્યો. હિમાલય પહાડ ખેંચાં રે છે. દૂર-દૂરના સરોવરમાં જાળ નાખતા મચ્છીમારો પણ સંગીતમુગ્ધ બનીને થંભી જાય છે. માછલીઓ પણ એ સંગીત સાંભળવા માટે પાણીની સપાટી પર ટોળે વળે છે.*]

જંતર ભાંગ્યું, જઠ પડી, ત્રુટ્યો મોળી ત્રાગ,
વેઢાની વીણી હલ ગઇ, જંત્રી ન કાઢે રાગ! ૨૪

[અર્થાત વીજાણંદના હાથમાંથી બીન પડી જઇને ભાંગી ગયું. એમાં તરાડ પડી. વચલો મુખ્ય તાર તૂટી ગયો. બીનકાર(જંત્રી)નો રાગ પણ નીકળતો અટકી ગયો; ને ત્યાં ઉંડાણમાં વેઢા આરણીની પુત્રી શેણી પણ ગળીને મોટ થેતી ગઇ.]

સુખે ખાંધાં સાતે, પૂરે મેરા પાયર છે,
શેણી જેવી સાથે, વીજાણંદ મેલી વંઠી. ૨૫

---

*એ બરફમય પ્રદેશમાં સરોવર શી રીતે હોય? માછલીઓ કેમ હશે? મચ્છીમારો ક્યાંથી? એ પ્રશ્ન ઉઠે છે. કદાચ કવિની કલ્પના જ હશે.

પાઠાન્તર : શેણી હેવા સાટે, વજોએ વીજાણંદ બન્યો;
કેવો આવા સાટે, પાછો ફેર ફરી.

રાણો–કુંવર

રાણો રબારી મોખનો હતો; મહુવા પાસે વાંગર ગામનો રહેવાસી હતો. અને કુંવર ચબાડ શાખાના આહિરની પુત્રી હતી. બન્નેનાં માલધારી કુંટુંબોનાં નેસડાં ક્યાંઇક ડુંગરામાં એકબીજાંની નજીક પડ્યાં હશે; ત્યાં બેસે ચારતાં ચારતાં, યુવાન વયનાં એ બન્ને જણાંને પ્રીત બંધાએલી હશે. પરંતુ આહિર જાતિ રબારી કરતાં ઉંચેરી હોવાથી બન્નેની વચ્ચે વિવાહનો સંભવ નહોતો. એક દિવસ રાણો જોતો રહ્યો અને કોઇ આહિરની સાથે પરણાવી દેવામાં આવેલી અબોલ કુંવર સાસરિયે ચાલી નીકળી. તે પછી રાણો વતનમાં ન રહી શક્યો. કુંવરના સમાચાર મેળવી એને પગલે પગલે ભમવા લાગ્યો. સંસારની મરજાદને કારણે પોતે કુંવરને પ્રત્યક્ષ મળવા તો ન જઇ શક્યો. પણ કુંવરનાં સાસરિયાં એક પછી એક જે જે રહેઠાણ ખાલી કરતાં કરતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં, તે તે રહેઠાણ પર જઇને રાણો એ સૂનાં ઓરડાંમાં કુંવરની સ્મૃતિઓ અનુભવતો હતો. આખરે કુંવરનાં સાસરિયાં બિરકાંઠે આવેલા સાણા ડુંગર થી નીકળી ગિરના ઉંચામાં ઉંચા વિકટ ડુંગર નાંદીવેલા પર જઇ રહ્યાં અને રાણો આવીને સાણામાં રોકાયો. કદાચ કુંવરનું કુટુંબ ધ્રુવાસને ઘડે (એ નામના ડુંગર પર) ગયું હોય તેમ સમજી ત્યાં પણ આંટો મારીને શૂન્ય હૃદયે રાણો પાછો સાણા ડુંગર પર આવ્યો. નાંદીવેલો અને સાણા ડુંગર સાતેક ગાઉને અંતરે સામસામા ઉભા છે. કુંવર નાંદીવેલે ઝુરે

[પછી તો વીજાણંદે જગતમાં પાગલની જેમ ભટક્યા કર્યું. દુખણી પીડાઇને ગાન ગાયું. (બાવાગીતાનો રસ તો રહ્યો નહોતો) અરેરે ! શેણી સરખા સંગાથને વિદાય દઈને વીજાણંદ પાછો વળ્યો!]

શેણી-વીજાણંદની કથા મારવાડમાં પણ પ્રચલિત થએલી જણાય છે. તેની એંધાણી રૂપે નીચેના બે દોહા મળેલ છે: શેણી પોતાના હાથને કહે છે:

કંકુણરણ કળાઇયાં, ચૂડી રત્તડિયાંહ,
બીંઝા ગળ બિલગી નહિ, (વાને) બાળું બાંહડિયાંહ ! ૨૭

[હે મારા બાહુઓ (બાંહડિયાં)! તમારી કંકુવરણી તો કળાઇએ (કોણીથી નીચલા ભાગ) છે. તમારી ચૂડીઓ રાતીચોળ છે. પરંતુ તમે વીજા(વીજાણંદ)ને ગળે ન વળગ્યા—ન લપેટાયા—ન આલિંગન કર્યું, એટલે બળજો તમે ! ધિઃકાર છે તમને !]

સીંધડીરાં સોદાગરાં, શેણીરાં શેણાંહ,
બીંઝા આંગળ બાંચજો, બિધ રૂડી બેણાંહ. ૨૮

[હે સીંધ દેશના સોદાગરો ! શેણીના સ્વજન વીજાની પાસે આ મારાં વેણ રૂડી રીતે વાંચજો !]

લોકમાંથી શેણી સંબંધે બે કથાઓ મળે છે.

૧ : હિમાલયમાં જતાં રસ્તે વઢીઆરમાં ‘કુંવર’ નામના ગામે ‘પાળ ગમારો’ નામના ભરવાડને ઘેર શેણી રાત રહેલી. ત્યાં શેણીએ ‘મીઠી જાળ’ નામના ઝાડનું દાતણ કરી રોપ્યું હતું તેનું ઝાડ ઉગ્યું કહેવાય છે.

૨ : અંત સમયે જ્યારે વીજાણંદ ચાલી નીકળ્યો ત્યારે શેણીએ એને કહ્યું કે “જા, ભરૂ ભડકાવતો રહેજે.” એ મુજબ વીજાણંદ ભરૂ(ભરવાડ)નો માગણ થયો. આજે પણ ભરવાડોમાં માંડવો થાય ત્યારે માણેકસ્થંભ ઉપર વીજાણંદનું ચિત્ર કોરવામાં આવે છે. ભરવાડો આજ સુધી ‘ભાંચવીઆ’ને (વીજાણંદની શાખાના ચારણોને) કન્યાકોરી આપે છે.

બાળે બીજાની હાલ્ય, હલબલતાં ડગલાં ભરે,
હંસલા જેવી હાલ્ય હોય કોટાળી કુંવરની. ૨

[બીજી સ્ત્રીઓની ચાલ્ય તો ઢંગ વગરનાં ડગલાં ભરતી હોય છે. પણ મારી કોટાળી કુંવર તો હંસગતિએ ચાલે છે.]

બાળે બીજાના વાળ, ઓડયેથી ઉંચા રિયા,
ચોટો ચોસરિયાળ, કડ્યથી હેઠો કુંવરને. ૩

[આગ લાગે બીજી સ્ત્રીઓના માથામાં, જેના વાળ ગરદન સુધી પણ ન પહોંચે એવા છીછરા (નાના) હોય છે. અને મારી કુંવરના માથા પર તો જુઓ! ચાર સેર્યો પાડીને ગુંથેલો એનો ચોટલો છેક કમ્મરથી પણ નીચે રમતો શોભે છે.]

બાળે બીજાની આંખ્ય, ચુંચીયું ને ભુંગીયું,
મૃગના જેવી આંખ્ય, હોય કોટાળી કુંવરની. ૪

બાળે બીજાનાં ઉર, હાલે ને હચબચે,
અણીઆળાં એ ઉર, હોય કોટાળી કુંવરનાં ૫

[બાળજો બીજી સ્ત્રીઓનાં સ્તનો કે જે ઢીલાં પોચાં પડીને હલબલે છે. મારી કુંવરનાં સ્તન તો હંફરસ્તીને લીધે કઠણ અને અણીદાર રહ્યાં છે.]

બહુ બોલે ને બહુ બકે, લવ લવ કાંટે વેણ,
કરકશા એને કાળીતરા, (ભર) હોય આપણાં ચોળું! ૬

[કોઇ બહુ બોલનારી, બહુ બકનારી, લવારી કરનારી, બધું એ પોતાની સજ્જની હોય, તો યે એને કાળો નાગ કરડજો!]

થોડું બોલે ને થરહરે, મરકીને કાઢે વેણ,
(એને) કોઈ કાંટો મ વાગજો, (ભર) હોય પારકાં ચોળું! ૭

[બોલાબોલી, આવો જાનારી અને થોડું મરકાવીને જ શબ્દો ઉચ્ચારનારી સ્ત્રી હશે ને અન્ય કોઇની પરણેતર હોય, તો યે એને કાંટો પણ ન વાગજો, એવી દુઆ દઉં છું.]

ને રાણો સાણે ડુંગરે રડે છે. ઝુરતી કુંવરનું શરીર સુકાવા લાગ્યું એટલે એના પતિએ માન્યું કે સ્ત્રીને ગિરનું પાણી લાગવાથી પેટમાં સારણગાંઠ થઈ છે. તેથી એણે કુંવરને પેટે દવા તરીકે ડામ દેવરાવ્યા. બીજી બાજુ રાણાને સાચેસાચ ગિરનું પાણી લાગ્યું તે એનું પેટ વધી ગયું. એના પગનું જોર શોષાઈ ગયું. ઝાઝું જીવવાની કે ફરીવાર પરસ્પર મળવાની હવે આશા નથી. તે વખતે ઓચીંતાની એક દિવસ રાત્રયે કુંવર આવી પહોંચે છે, અને એ બન્ને પ્રેમીઓનાં હાડપીંજર બની ગએલાં બદસૂરત શરીરો એક જ આલિંગનની ભીંસમાં ભાંગી જઈ એકસાથે શ્વાસ ત્યજે છે.

દુહાઓમાંથી તો ફક્ત આટલી જ કથા તારવી શકાય છે. પરંતુ મહુવા પંથકના અનેક માલધારીઓમાં એવી વાત પ્રચલિત છે, કે સાણે રાણો સૂતેલો તેમાં કુંવર આવી. રાણાના શરીર પર ઓઢેલું વસ્ત્ર કુંવર ચુપચાપ ખેંચવા લાગી. કદાચ પોતાની ભેંસ લુગડું ચાવતી ખેંચતી હશે એમ સમજી રાણાએ ભેંસને આવે શબ્દે ડચકારી : " હે–હે, માવડી ? " પછી તો કુંવર પ્રગટ થઈ. પરંતુ રાણાએ એને અજાણે અજાણે " માવડી " કહી દીધેલી તેથી ત્યાર પછી રાણાએ કુંવરને જીવનભર મા બ્હેન કરીને જ રાખી હતી.

[વધુ વિગતો માટે જુઓ–રસધાર ભાગ ૫]

§

૧ : કુંવરનું સૌંદર્ય

જંગલમાં ઢોર ચારતો ચારતો રાણો પોતાની પ્રેમિકાને વિષે આવા કાંઈ કાંઈ ઉદ્‌ગારો ગાયા કરે છે :

કુંવર કાળી નાગણી, સંકેલી નખમાં સમાય,
(એનું) ડસ્યું ડગ નો ચાતરે, કુંવર ચાભાડય કે'વાય. ૧

[કાળી નાગણી જેવું એના રૂપનું ઝેર છે. જેને એના પ્રેમરૂપી દાંત વડે એ કરડે, તે એક ડગલું પણ ભરી શકે નહિ. એને વશ થઈ જાય. એવી કુંવર, સાખે ચાભાડી [ચભાડ અ. દેશની [illegible]] કહેવાય છે.

જીવ ઢૂંઢોળે ઝુંપડાં, જાુને નેખમ જાય,
ઓરડ ખાવા ધાય, (તોય) મન વાર્યું કરે નહિ. ૧૩

[મારો પ્રાણ કુંવરનાં જુનાં રહેઠાણોમાં જઇ જઇને સૂનાં ઝુંપડાં તપાસી રહ્યો છે. પરંતુ એ બધાં ખાલી ઓરડાં તો મને ખાવા ધાય છે. છતાં હૃદય એ કુંવરના નિવાસોમાં ભટકતું રોકાતું નથી.]

કાગા જમત હે આંગણે, ખનખન પથ્થારા,
સાણા ! સાજણ કયા ગયાં, મેલીને ઉતારા ? ૧૪

[એ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયેલાં ઝુંપડાંને આંગણે કાગડા ચણી રહ્યા છે. ઉતારાઓ અસ્તવ્યસ્ત પડયા છે. રાણો સાણા ડુંગરને પૂછે છે કે "હે ભાઇ, આ ઉતારા છોડીને મારાં સ્વજનો કયાં ચાલ્યાં ગયાં ?"]

ચોસર જેનો ચોટલો, નાક ભાતીલાં નેણ,
રાણો પૂછે રાવલને, કોઇ દીઠાં ગુંજા સેણ ! ૧૫

[હે રાવલ નદી ! જેનો ચાર સેરે ગુંથેલ ચોટલો છે, અને જેનાં નાક કાન તથા નેણ ઘાટીલાં છે, એવી મારી સજ્જનીને તેં કયાંયે જોઇ ?]

૩ : કુંવરની મનોદશા

સાણે વીજું સાટકે, નાંદે અમારા નેસ,
કુંવર બચ્ચું કુંજનું, બેઠી ¹બાળે વેશ. ૧૬

[સાણા ડુંગર ઉપર વિજળી ચમકારા કરે છે, અને અમારાં નેસડાં હવે તો નાંદીવેલા ઉપર છે. કુંજડીના બચ્ચાં જેવી કુંવર બાજુરે વેશે નાંદીવેલે બેઠી છે.]

આભે ધારાળા કાઢીઆ, વાદળ ચમકી વીજ,
કુદાને રાણો સાંભર્યો, આવી આષાઢી બીજ. ૧૭

[આસમાનમાંથી મેઘની ધારાઓ નીકળી. વાદળમાં વિજળી ઝબુકી. કુંવરના હૃદયને રાણો સાંભર્યો. કેમકે આષાઢ મહિનાની બીજ આવી.]

૧. 'બાળેવેશ' 'બાજુરે વેશ' એ પ્રયોગ રૂપાળી સ્ત્રીની પ્રશસ્તિ માટે થાય છે.

કાળમુખાં ને રીસાળવાં, નીચાં ઢાળે નેણ,
(એને) કાળી નાગણ કરડજો, (ભર)હોય આપણાં શેણ! ૮

[ગુસ્સાથી કાળું મ્હોં કરનારી, રીસાળ, નીચી નજર ઢાળનારી, એવી સ્ત્રી ભલે આપણી પોતાની સજની હોય, તો પણ એને કાળી નાગણીના દંશ થજો!]

હસમુખાં ને હેતાળવાં, અમૃત વરસે નેણ,
(એને) કાંટો કે'દિ મ વાગજો, (ભર) હોય પારકાં શેણ. ૯

[જે સ્ત્રી હસમુખી, હેતાળ, નેત્રોમાંથી અમૃત વરસાવતી હોય, તે ભલે અન્યની સ્ત્રી હોય, તો પણ એને કાંટો સુદ્ધાં ન વાગજો!]

રાણા! રાતે ફુલડે ખાખર નાંઘાલિયાં,
સાજણ ઘેરે સામટે આણાત ઉઘલિયાં. ૧૦

[જંગલમાં ફાગણ મહિને ખાખરાનાં ઝાડ રાતાંચોળ કેશુડાંનાં ફુલે કોળ્યાં હોય, તેવી ગોભીતી રાતી ચુંદડીઓ ઓઢીને ચાલતી નવોઢાઓનાં વૃંદ વચ્ચે વીંટળાઇને ચાભાડી કુંવર આણું વળી સાસરે ચાલી જાય છે!]

૨ : રાણાનું પરિભ્રમણ

મેલ્યું વાંગર ને માઢીયું, મેલી મહુવાની બજાર,
દગલાં દિ' ને રાત (મારે) ભરવાં પડે ભેરાઇનાં. ૧૧

[મેં તો સદાને માટે મારા ગામ વાંગર ને માઢીયું ત્યજી દીધાં. મહુવાની બજારે [illegible] પડ્યું. હવે તો [illegible]!]

રાણો કે' રહીવું નહિ [illegible] ટેક [illegible] ધરી,
[illegible] ૧૨

[[illegible]]

૪ : સાજા કુંવરમાં રાણાની અંતર-વેદના

સાજે મન સૂતું નહિ, પુંવાડને પટે,
આંળ્યું આંટો લે, રોતું મન રાણો ભણે. ૨૨

[રાણો વિલાપ કરે છે કે મારું મન સાજામાં શાંતિથી સૂઇ ન શક્યું. કારણ કુંવર પુંવાડના પટા નામના નટના કુંવર પર હશે એમ સમજી હું ત્યાં ગયો. ત્યાંથી આંટો મારીને મારું રડતું મન પાછું આવીને પડ્યું છે.]

કુંવર ઉછળે જળ ઉછળે, (વ) ચીર ઉજળા સાજા!
અલ્પ કુંવર મનાવશું, (વ) પંડ્યો શેને પાણા! ૨૩

કુંવર નેસ લઇને દાણી નીકળી ત્યારે એને રાણો ઉછળતો લાગે છે.

[હે સાજા કુંવર! હે પથ્થર! કુંવર મારાથી રીસાઇને આમ તેમ ક્યાં મારતી નાસે છે, એને તો કાલે જ મનાવી હોત. પણ એમાં તું ચીર વધાળા મારે છે!]

એક કાગડાને જોઇ પોતે પૂછે છે :

ક્યાંથી આવ્યો કાગ, વનરાવન વીંધે ફરે!
કહેને કેટલીક પાર, કિયે આરે કુંવર ઉતરી? ૨૪

[ઓ કાગડા! તું આ વન વીંધીને ક્યાંથી આવે છે? તેં કુંવરને ક્યાંય દીઠી? કઇ નદીને આરે જઇને કુંવર ઉતરી છે?]

પાતળ પેટી, પીળરંગી, પસવને પારે,
કુંવર કુંપો કાચનો, ઉતર્યાં કયે આરે! ૨૫

[પાતળા પેટવાળી છે, રંગ ચંપકવરણો–પીળો છે, 'પસવ' (હરણની જાતના પ્રાણી) જેવી સુંવાળી તો એની કાયા છે: કુંવર કાચના સીસા સરખી નાજુક છે, એવી કુંવર કયે કાંઠે ઉતરી છે ભાઇ કાગા!]

અને હે ભાઇ કુંવરને એટલો સંદેશો કહેજે

ગર લાગી ગૂડા ગળ્યા, પેટે વાધ્યો [1]પીચો,
કાગા ભણજે કુંવરને, રાણો સાજો રીયો. ૨૬

૧ પીચો : જળોદરનો રોગ.

કોટે મોર કળુંકીઆ, વાદળ ઝબુકી વીજ,
રુદાને રાણો સાંભર્યો, આવી આષાઢી બીજ. ૧૮

[ગામડાંના ગઢ કોટ ઉપર અને ડુંગરાની ટોચ ઉપર મોરલા બોલ્યા. આષાઢી બીજ આભમાં દેખાણી. હૈયાને રાણો યાદ આવ્યો.]

રામરામીયું રાણા ! (અને) પરદેશની પોગે નહિ;
છેટાની સેલાણ ! વસમી વાંગરના ધણી ! ૧૯

[હે વાંગર ગામના વાસી રાણા ! પરદેશમાંથી આવનારા માણસો તારા રામરામ મને આપેથી પહોંચતા નથી. છેટાની વાટો બહુ વસમી છે. આપણે ઘણાં દૂર પડ્યાં છીએ.]

[1]રાખડીયું રાણા ! બળેવની બાંધી રહી,
છોડને સેલાણ ! કાંડેથી કુંવર તણે. ૨૦

[ઓ રાણા ! ગઇ બળેવે તેં આવીને સીમમાં પીપળાને અમારે કાંડે રાખડી બાંધી હતી, તે એમની એમ રહી છે. હવે તો તું આવીને તારી રાખડી છોડી જા.]

છાનું છાનું વિજોગે ઝુરતી કુંવરનું શરીર શોષાવા લાગ્યું. ત્યારે એના પરણેલા પતિને વ્હેમ આવ્યો કે કુંવરના પેટમાં સારણગાંઠનો રોગ હશે. તેથી એ કુંવરના પેટ પર ડામ દેવા લાગ્યો. મુખેથી ચુપચાપ રહી સહી લેતી કુંવર મનમાં મનમાં શું કહે છે :

સારણગાંઠયું સગા ! કાળજની કળાય નૈ,
(એનાં) ઓસડ અલબેલા રાણાની આગળ રીયાં. ૨૧

[હે નાદાન સગા, એ સારણગાંઠ તો કાળજાની અંદર ઉપડી છે. તમે એ નહિ દેખાય; અને એની દવા પણ બીજા કોઇની પાસે નથી. એ ઓસડ તો રાણાની પાસે જ રહ્યું.

1. શ્રાવણ વદી એકમના દિવસને બળેવ કહેવાય છે. તે દિવસે બ્હેનો ભાઇઓને કાંડે રક્ષા-બંધન (રક્ષણની આશિષવાળો દોરો) બાંધે છે. આંહીં રાણાએ કુંવરને રાખડી બાંધ્યાનું શી રીતે કહેવાયું છે તે સમજાતું નથી.

કમો—વીકોઇ

આહિર જાતિનું આ જોડલું ક્યાંનું રહેવાસી હતું તે દોહાઓમાંથી નીકળતું નથી. કથા માત્ર આટલી જ પ્રચલિત છે : કમો બહારગામ ગએલો : પાછળથી એનો પરગામવાસી મિત્ર કાળો ઝાલ મહેમાન બનીને આવ્યો. કમાની વાટ જોઇ એક બે દિવસ રોકાયો. પછી ચાલ્યો ગયો. કમો ઘેર આવે છે. વિકોઇ એને મિત્ર આવી ગયાના સમાચાર આપે છે. નિર્દોષ ભાવે એ સ્ત્રી પતિની પાસે પતિના મિત્રનાં વખાણ કરે છે. રાત પડી. દંપતિ સૂતાં. ઓચીંતો કમો જાગી ગયો. એને અંદેશો પડયો કે ઓરતેસી સ્ત્રી નીંદરમાં પણ ' વાહ કાળો ઝાલ ! વાહ કાળો ઝાલ !' એવું ઝંખી રહી છે. સ્ત્રીના શિયળ પર પોતે વ્હેમાયો. જગાડી. કહ્યું કે " ચાલી જા કાળા ઝાલ પાસે. તું તો એને જ ઝંખી રહી છે."

વીકોઇનું અંતઃકરણ પવિત્ર હતું. એણે શુદ્ધ ભાવે કાળા ઝાલને વખાણેલો. કાળો તો એને મન ભાઇ સમાન હતો. ધણીના મનનો મેલ ધોવા એણે ઘણા કાલાવાલા કર્યા—ઘણું રડી. પણ કમાનો સંશય ટળ્યો જ નહિ. એણે વીકોઇને જોરાવરીથી ઘર બહાર કાઢી રઝળતી મૂકી દીધી. વીકોઇ કાળા ઝાલને ઘેર ગઇ. પોતાના વીતક વર્ણવ્યા. કાળાએ એને ધર્મની બ્હેન ગણી આશરો

¹કમા ! કાઢી મ મેલ્ય, કાઢ્યે કરડું કે'વાઉં,
પાણી અમણું પેટ, ખધવાળીએ ઉકેલશું. ૪

[ધીંગડ વિનવે છે : હે કમા, તું મને કાઢી ન મૂક. કાઢી મૂકવાથી હું 'કરડું' કહેવાઉં. એ કામનાં તો તું મને ભરી ભરી રાખીને ઓઢી રહેતા રે. આ પેટ બે પાણી જેટલું અનાજ માગે છે, પણ તું આપી પાણી આપીશ તો તેટલેથી હું પરચૂરણે કરીશ.]

કમા ! તેંને આવ્ય, કડામાં તેલ ઉનાં કરી,
પંડ્યમાં હશે જો પાપ, આઝું અંગડે લાગશે. ૫

[હે સ્વજન ! તું કડામાં તેલ ગરમ કરીને મારું સત્ય લઈ જો ! એ ઉના તેલમાં હું બેસું. જો મારા દેહમાં પાપ હશે તો અંગે જ્વાળાઓ લાગશે, નહિ તો મને એ તેલનો શીતળ સ્પર્શ થશે.]

પાલરને પગુગે નવખંડ નીલો થાય,
વીકોઇની વિનતિએ કમા મન કોળ્યું નહિ. ૬

[વરસાદના મેઘ બાંધ વરસે તો તેથી નવે ખંડ પૃથ્વી લીલી થઇ જાય—આખી પૃથ્વી પર વનસ્પતિ ઉગી જાય; પરંતુ કમાનું મન તો એ પૃથ્વીથી યે કઠોર, એટલે વીકોઇની આટલી બધી આંસુ વરસવા છતાં યે તમારે લીલું ન થયું.]

સગતળિયું સગા ! (કું' તો) ઇડરગઢથી આણીએ',
(એથી) કૂણેરિયું કમા ! (કું' તો) કાળજથી કઢાવીએ'. ૭

[હે સગા ! તું કહે તો હું તારા પગના જોડાની સગતળીઓ છેક ઇડરગઢથી મગાવી દઉં, ને એથી પણ વધુ સુકોમળ જોઇતી હોય તો મારા કલેજામાંથી ચામડી કાઢીને તારા પગની સગતળીઓ બનાવી આપું.]

પાઠાન્તર—

૧: કમા ! અમું મ કાઢ્ય, ઘરમંપી ધંધાં કરી,
હરખંદવાળાં હાટ, કમા ! તેં હાથે કર્યાં.

૨: કમા ! કાઢી મ મેલ્ય, ઓધુંધી મને આટકી,
ઉપાડી દેય દેલ્ય કયે વન જઇ વરતશું !

આપ્યો. કાળાને આશા હતી કે કમો પસ્તાઈને કોઈક દિવસ તેડવા આવશે.

દોહાઓ માત્ર આટલા જ છે. બીજા ક્ષેપક હશે ખરા. પણ સાંગોપાંગ સાચી વાત ઉતારી આપે એવા સંપૂર્ણ દોહાની સંકલના જડતી નથી.

§

૧ : નિર્દોષ વીકોઈના કાલાવાલા

કીધી હોત કમા ! (તો) ધોખો મન ધરત નહિ,
સ્વપનામાંય સગા ! ઝંખી હઈશ કાળા આલ સું. ૧

[હે કમા ! મારે ને કાળા આલને જીવનમાં તો કશો સંબંધ છે જ નહિ, પણ હું સ્વપ્ને ય જો એને ઝંખી હોત તે તું કાઢી મૂક્તો હોત, તો મને માઠું ન લાગત.]

એવા કાલાવાલા કરતી વીકોઇ ઘરના આંગણામાં છાપરાંની વળી ઝાલીને ખસિયાણી પડી ગએલી ઉભી રહે છે.

વીકોઇ ! વળા મ ઝાલ્ય, વળે વાસીંગણું નહિ,
જઇ કાળો જુવાર્ય ! કમા મન કોળ્યું નહિ. ૨

[કમો એનો હાથ વળા પરથી ખસેડીને કહે છે : હે વીકોઇ ! ઘરના વળા ન પકડ. વળા પકડીને તું આંહી વાસ નહિ કરી શકે. હવે તો તું જઇને કાળા આલને મારા જુવાર કહેજે. કમાનું મન હવે તારા તરફ નથી આકર્ષાતું; નથી ખીલતું.]

સારૂં સારડીએ પાંજર મારૂં પીંગલાં,
ફરતું ફુદડીએ ન જાઉં કાળા આલસું. ૩

[તું કહે તો હું શારડી વતી મારા હૃદય-પીંજરને ફરતાં છેદ પાડી નાખું. પણ હું કાળા આલને ઘેર એની સ્ત્રી બનીને તો નહિ જાઉં.]

સાથે લે સંગાથ, (હાય)વછીઆત આવ્યાં વરતવા,
(ત્યાં_તો)રાખ્યાં રણમાં રાત, પાદર તારે પોરસા! ૫

[અમે વિદેશી વટેમાર્ગુ - જીવતરની સંગાથી આને સાથે લઇ તારે આંગણ ગુજરો કરવા આવ્યાં. ત્યાં તો ઓ પોરસા વાળા! તારા પાદરમાં જ અમને તો અંતરિયાળ રાત રાખી દીધાં.]

ઓચીંતાં આવે, મધરાતે વાદળ ગજ્યાં,
(મારૂ) રતન ગું રેલે, પાદર તારે પોરસા! ૬

[જીવનની અધરાત થઇ ગઈ તે ટાણે ઓચીંતાં જાણે વાદળ વરસ્યાં, ને મારૂં રત્ન તણાઇ ગયું.]

કાયા કંકુની લોળ, (અમે) સાંચવતાં સોનાં જી',
પડયાં રાંકને રોળ, પાદર તારે પોરસા! ૭

[કંકુની પૂતળી સરખી એ પ્રિયતમાની કાયાને હું સોના સરખી મહામૂલી ગણીને જાળવતો હતો. ત્યાં તો હું ગરીબ આદમી તારા પાદરમાં આવીને લૂંટાઈ ગયો. મારૂં સાચવેલું ધન રોળાઇ ગયું.]

બોડલ બખ્ય કરે, 'સાંસલેલ સાંસા જી',
(ત્યાં તો) ફડકયું લે ફાળે, પાદર તારે પોરસા! ૮

[હે પોરસાવાળા! શિકારીથી ત્રાસીને નાસેલ, શ્વાસભર્યું સસલું જેમ પોતાની નાની શી બખોલ કરીને તેની અંદર શિકારીઓથી ગુપ્ત પડયું રહે, તેમ હું પણ મારી આરણીરૂપી ગરીબ બખોલમાં છાનો-માનો વિસામો લેતો હતો. એમાં કાળરૂપી શિકારીની ફાળ પડી, મારૂ વિસામાનું ધામ ફૂટી ગયું, ને હું હવે એ કાળની મોખરે, શિકારીની આગળ નિરાધાર સસલો દોટે તેમ દોડી રહ્યો છું.]

દલને દામણુ દે, ઉભલ ઉંટ વારે,
રીયું શરડ્યું પે પાદર તારે પોરસા! ૯

[મારા દિલને જાણે કે હવે દામણ (બેડી) પડી છે. પગે દામણુ દઈને ટોળાથી વછૂટા પાડેલા ઊંટની માફક એ એકલું રહેલું છે. અને

આ ઘટનાનાં સ્થલ, સમય, કે સાચા નામો જડતાં નથી; માત્ર 'પોરસો' દોહામાં મશહૂર થયો છે.

§

જવ જેટલાં જાળાં, વાળા મું ઘો વતન,
તો આણુંએ ઉચાળા પાદર તમણે પોરસા ! ૧

[હે પોરસા વાળા ! મને જો જરાક જેટલાં જમીનનાં જાળાં કાઢી આપો તો હું આંહી તમારે પાદર રહેઠાણ કરીને મારી ઘરવખરી લઇ આવું.]

મેં આવી ઉતારો કર્યો જબ્બર વસીલો જોય,
(પણ) કામણગારૂં કોય પાદર તારૂં પોરસા ! ૨

[હે પોરસાવાળા! તારા સરખો મોટો આશ્રયદાતા જોઇને મેં ઉતારો કર્યો. પણ તારા ગામનુ પાદર તો કામણ કરીને મારી સ્ત્રીને સંતાડી બેઠું છે.]

હૂતું તે હારાવિયો, ખજીનો બેઠો ખોઇ,
(એવું) કામણગારૂં કોઇ પાદર તારૂં પોરસા ! ૩

[હે પોરસાવાળા! તારૂં પાદર એવું તો કામણગારૂ, એવું જાદુ કરનારૂં, કે મુજ ગરીબની જે મૂડી હતી તે હું આહી ગુમાવી બેઠો. મારા જીવનનો ખજાનો ચોરાઇ ગયો.]

હૂતું કામળની કોર, છેડેથી છૂટી પીયું,
રતન ગીયું રોળ, પાદર તારે પોરસા ! ૪

[હે પોરસા વાળા ! અણસમજુ ગામડિયો ગોપજન જેમ પોતાને મળેલા એકના એક રત્નને કામળીની કોરે ગાંઠ વાળીને બાંધી રાખે, પણ ઉનની કામળીની ગાંઠ સારી વળે નહિ, ઓચીંતી એ છેડે વાળેલ ગાંઠ છૂટી જાય, ને રત્ન રોળાઇ જાય; એ જ રીતે મેં અબુઘે મારી રત્ન જેવી ચારણીને કાળજી કરીને સાચવી નાહ. નદીના પટમા ઉભી રાખી! મારી બેકાળજીથી હું એને આંજ તારા પાદરમાં ગુમાવી બેઠો.]

તરસ્યાં જાય તળાવ (ત્યાં તો) સરોવર સૂકે ગયાં;
અગનિ કેમ ઓલાય પીધા વિણની પોરસા! ૧૩

[હે પોરસા વાળા! તરસ્યા થઈને અમો સરોવર તીરે ગયાં, ત્યાં તો છલોછલ ભરેલું સરોવર અમારી આંખો સામે પલકવારમાં સુકાય ગયું. હવે પાણી પીધા વગર મારા અંતરની પ્યાસની જ્વાળા કઈ રીતે ઓલવાય?]

હેયું હિયાડે, સાંચવતાં સોનાં જી
રોળાણી રાખોડે, પાદર તારે પોરસા! ૧૪

[દિવસો દિવસ અમે જે પ્રિય દેહને સોનાની માફક સાચવતાં હતાં તે આજ તારે પાદર રાખમાં રોળાઈ ગઈ, ઓ પોરસાવાળા!]

સુઘડ હેતાળી સુંદરી, સુખની છાકમછોળ
(હવે) પોખા ને ધમરોળ, પાદર તારે પોરસા! ૧૫

[એવી ચતુર અને સ્નેહાળ સુંદરીના સાથમાં મારે સુખની છોળો ઊછળતી, પણ હવે સ્ત્રી મરતાં તો હે પોરસાવાળા! તારા પાદરમાં મારે જીવતરભરના ફેરા અને કષ્ટના ધમપછાડા જ રહ્યા.]

તરિયા ગઈ, તૃષ્ણા રહી હૈયું હાલકડોલ
રતન ગીયું રોળ પાદર તારે પોરસા! ૧૬

[હવે તો હે પોરસાવાળા! જીવતરમાંથી જન્મ-સંગાથી સ્ત્રી ચાલી ગઈ, મનમાં સંસાર-સુખની વાંછના હતી તે અણપૂરી રહી ગઈ, અંતઃકરણ આ ભવસાગરમાં તરતી નૌકા સરીખું ડામાડોળ સ્થિતિમાં પડી ગયું, કેમકે તારા પાદરમાં મારું અમુલખ રત્ન રોળાઈ ગયું.]

સૂતક સખ કરે, કણકણતું કુંજ જી
માર્યું મધરાતે પાદર તારે પોરસા! ૧૭

[હે પોરસા વાળા! કુંજડ પક્ષીઓની રીત છે કે રાતે ક્યાંઇક આખું વૃંદ ઓથ શોધીને આરામ કરે અને ચાર કુંજડાં વારા ફરતી ચોકી રાખે. સૂતા સૂતા કુંજડા સ્હેરથી ઝીણું ઝીણું કણકણ્યા કરે. આવી સ્હેરથી મારું હૃદય-પક્ષી પણ પોઢયું હતું. ત્યાં તો બરાબર મધરાતની ઘોરનિદ્રામાં શિકારીએ એને તીર માર્યું.]

હે પોરસા ! એવા વિખૂટા પડેલા ઉંટની માફક મારું બંદીવાન અંતઃકરણ તારે પાદર એકલ દશામાં ઉભું ઉભું પોકાર કરે છે. વિયોગી દિલને ઉંટની ઉપમા આપવાનું કારણ એ છે, કે મનુષ્ય કરતાં પશુને અને તેમાં પણ ઉંટનો Herd-Instinct સમૂહ-સ્નેહ એટલો બધો પ્રબળ છે કે ઉંટના આખા ટોળામાંથી એક ઉંટને વિખૂટું પાડીને જ્યારે માલધારીઓ એને પગે બંધ બાંધી રોકી લે છે, ત્યારે એ એકાકી ઉંટ ઉભું ઉભું, સાંભળનાર સર્વ કોઇનું હૃદય ભેદાય તેવું આક્રંદ કરે છે, અને એની આંખોમાં તે વેળા શ્રાધાર આંસુ ચાલ્યાં હોય છે. જાણકાર માલધારીઓએ કહેલી આ કથા છે.]

કુવાને કાંઠે, દલ મારૂં ડોકાય;
(પણ) જોયે તરસ્યું ન જાય, પીધા વિણુની પોરસા ! ૧૦

[તરસ્યો માનવી કુવાને કાંઠે ઉભો રહીને પાણીમાં ડોકિયાં કરે, તેથી એની તરસ કદિ છીપતી નથી. તેવી રીતે હે પોરસાવાળા, મારું હૃદય તરસે વલવલતું, એ પ્રિયાના સ્મરણ રૂપી કુવામાં ડોકિયાં કરે છે પરંતુ એનાં રૂપગુણનાં નીરને પીવાનો વખત તો હવે ચાલ્યો ગયો.]

બાવળ ને આડ જ બીઆં વાધે નીર વન્યા,
(પણ) પણ કેળ્યું કોળે ના પાણી વણુની પોરસા ! ૧૧

[હે પોરસા વાળા ! બાવળ જેવાં બળવાન અને કઠોર ઝાડ તો પાણી વિના ઉછરે. પણ કેળ જેવી કોમળ વનસ્પતિને તો અતિશય પાણીનું સીંચન જોઇએ. તેવી રીતે અનેક જોરાવર હૃદયના માનવી પ્રેમજળ સિવાય જીવી શકે, પણ હું કેળ જેવો કોમળ હૃદયનો જીવ મારી સ્રી વગર શી રીતે જીવું !]

વવારીએ વાળા, તળીએ ટાઢક જોય,
(પણ) કેળ્યું કોળે ના, (કે'દી) પાણી વણુની પોરસા ! ૧૨

[હે પોરસા દરબાર ! તું કહે છે કે હું ફરીવાર પરણું. મારા સ્નેહરૂપી ઝાડને તું કોઇ ટાઢું પાણીવાળું તળ જોઇને–એટલે કે કોઇ સ્નેહભર્યું પાત્ર જોઈને રોપવા માગે છે, પણ હે બાપ ! મારો સ્નેહ તો કેળનાં રોપ સરીખો કોમળ છે. એને ઉપરથી પાણી પાયા વિના કોળાવી નહિ શકાય. એને તો મરનાર ચારણીનું જ કુપજળ પીવા જોઇએ.]

રાણક—રા' ખેંગાર

કોઈ રાજાને ઘેર કુંવરી જન્મી. રાજાએ જોષ જોવરાવ્યા. જોશીઓએ ભાખ્યું કે આ કન્યા અવજોગમાં અવતરી છે, એથી કાં એનાં માતાપિતાનો અથવા એના પતિનો એ નાશ કરાવશે. રાજાએ કન્યાને સુંદડીમાં વીંટાળી ગામની બહાર ખાડામાં નાખી દેવરાવી. દૈવયોગે કોઈ કુંભાર ત્યાં માટી ખોદવા આવતાં જીવતું બાળક દીઠું. માન્યું કે પ્રભુએ જ મારું વાંઝીઆપણું ભાંગવા આ બાળક મોકલ્યું હશે. ઘેર લઈ ગયો, પાળી મોટી કરી. રાણકદેવડી નામ પાડ્યું. રાણક જુવાન બની છે, બારી રૂપવતી છે, તે વખતે જુનાગઢ ઉપર રા' ખેંગાર રાજ કરે છે, ને ગુર્જર પાટણ ઉપર સિદ્ધરાજ જયસિંહ. રાણક અને એનાં કુંભાર માતાપિતા જુનાગઢની પાસે મજેવડી ગામમાં રહેતાં હોવાનું કહેવાય છે.

એક દિવસ પાટણમાં સિદ્ધરાજને ઘેર ભાટ આવ્યા. તેઓએ જમતાં જમતાં નિસાસો નાખી કહ્યું કે "રાજા, તારા ઘરમાં પદ્મિની સ્ત્રી નથી." રાજાના મોકલ્યા એ ભાટો સોરઠમાં ઉતરી, સુંદરી રાણકનાં વખાણ સાંભળતા સાંભળતા મજેવડી જઈ રાણકને તપાસે છે, પદ્મિનીનાં ખરાં લક્ષણો દેખે છે, રાણકના જન્મની ખરી વાત નક્કી કરે છે. સિદ્ધરાજનું વેવિશાળ રાણક વેરે ઠરાવી પાછા પાટણ સીધાવે છે.

વાછરડું વાળા ! ભાંભરતું ભળાય
(પણ) થર આતમ નો થાય, પરસ્યા વણુનો પોરસા ! ૧૮

[હે પોરસા વાળા ! ગાય પોતાના વાછરડાને પોતાની સન્મુખ જ બાંધેલું જોતી હોય, છતા પણ એને પોતાની જીભથી સ્પર્શ કર્યા વગર એ માતાનો જીવ ઠરતો નથી, તેમ મારા હૃદયને પણ મારી પ્રિયાના સ્મરણ માત્રથી જ શાંતિ નથી વળતી.]

ઉડી મન આંબર ચડે ચકવાં જીં સદાય,
(ત્યાં તો) કફરી રાત કળાય પોહ ન ફાટે પોરસા ! ૧૯

[સંધ્યાકાળથી જ વિખૂટાં પડીને નદીનાં સામસામાં કિનારા પરથી બેઠેલાં ચક્રવાક પક્ષીનાં નર માદા જેમ રાતમાં વારંવાર ઉડી ઉડીને અંબર (આકાશ) પર ચડી જોયા કરે કે સૂરજ ઉગ્યો છે ? પ્હો ફાટી છે ? એ રીતે મારૂં હૃદય–ચકવું પણ વારે વારે નજર કરે છે કે આ વિયોગ–રાત્રિનો અંત છે ખરો ! પણ મારે તો મિલનનું પ્રભાત પડતુંજ નથી.' (ચક્રવાક પક્ષી અને ચક્રવાકી આખો દિવસ સંગાથે રહે, પણ સંધ્યાકાળે કુદરતી રીતે જ એને વિખૂટાં પડી આખી રાત જળાશયની સામસામી પાળે પરસ્પર ચીસો પાડતાં પાડતાં ગુજારવી પડે, એવી માન્યતા પ્રચલિત છે)]

અમારા ઉડે ગીયા અદ્ધર ઉચાળા,
(હવે) વીસમશું વાળા, પેલા ભવમાં પોરસા ! ૨૦

[હે પોરસા વાળા ! મારા ઉચાળા (સર સામાન) અદ્ધરથી ઉડી ગયા. હવે તો આવતા જન્મમાં જ વિશ્રામ પામશું.]

[રાણક દેશળને જગાડે છે : ઓ ભાણેજ દેશળ ! તું ઊઠ. જો આ સ્થંભ પર કટાર ખૂંતેલ છે. ખેંગાર કોપ્યો લાગે છે. એના દિલની ખરાબી એક મસ્તકને તાળવે (અથવા બ્રહ્મમાં) પહોંચી લાગે છે.]

ખેંગાર દેશળને ધિક્કાર દઇ ચાલ્યા જવા કહ્યું. દેશળ કરગરે છે :

નથી મેં ઘોડા ચૂડિયા, નથી માર્યા ભંડાર
નથી મેં માણી દેવડી, ઓળંભા મ દે ખેંગાર ! ૮

[હે ખેંગાર ! મેં નથી તારા ઘોડા માર્યા. નથી તારા ખજાના લુંટાવ્યા. રાણકદેવી પર મેં કુદૃષ્ટિ નથી કરી. તું મને ઉપાલંભ (ઠપકો) ન આપ.]

ખેંગાર ન માન્યો. દેશળને દેશવટો દીધો,

૪. સિદ્ધરાજની સેના જુનાગઢને ઘેરો ઘાલે છે. રાજમાતા મીણલદેવીના તંબુ ઉપરકોટની બહાર ખેંચાયા છે. કવિ મીણલ અને રાણક વચ્ચે વિવાદ થયાની કલ્પના કરે છે.

કવણ ખટકાવે કમાડ ! મેડી રાણકદેવની;
જાણશે રા' ખેંગાર, (તો) ત્રાટક કાન જ ત્રોડશે. ૯

[રાણક પૂછે છે : આહી મારા આવાસનાં કમાડ કોણ ખખડાવે છે ? જો ખેંગાર જાણશે તો ખખડાવનારના કાન તોડી નાખશે.]

મારો મેઢો લાડકો, આયો ગઢ ગરનાર,
મારી રા ખેગાર, ઉતારવી રાણકદેવને. ૧૦

[મીણલદેવી કહે છે : મારો લાડકવાયો પુત્ર ચડીને ગઢ ગિરનાર પર આવ્યો છે. રા' ખેગારને મારીને અમારે રાણકને ઉતારવી છે.]

પરણીને ખેંગાર રાણકદેવડીને મજેવડીથી: જુનાગઢમાં તેડી લાવ્યો. પરંતુ નગરમાં પેસતાં જ અપશુકન થયું:

૨. ખેંગાર સાથે લગ્ન

પ્રથમ પરોળે પેસતાં, થીયો ઠકવો ને ઠેશ,
(કાં) સૂનો સોરઠ દેશ! (કાં) રંડાપો રાણકદેવીને! ૪

[ગઢની પરોળ(દરવાજા)માં પેસતાં જ રાણકને પગે ઠોકર આવી. વ્હેમ પડયો કે કાં તો સૌરાષ્ટ્ર દેશ ઉજ્જડ થશે, કાં મારો પતિ મૃત્યુ પામશે. હું વિધવા થઇશ.]

પોતાની વિવાહિત કન્યાને ખેંગાર પરણી જવાથી: ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજ જેસંગ કોપાયો:.

જેસંગદેવે જાય, ધારાનગર ઢંઢોળિયો
કપરો તે કે'વાય, ખેંગારસું એધો મ કર! ૫

[જયસિંહ સિદ્ધરાજે જઇને ધારાનગરીના રાજાને ઉશ્કેર્યો. પણ એણે કહ્યું કે જુનાગઢ પર ચઢવું એ કઠિન કામ છે. હે જયસિંહ! ખેંગાર સાથે વેર ન કરજે.]

બાવન હજાર બંધિયા, ઘોડા ગઢ ગિરનાર
કેમ હુકે સોરઠ-ધણી ખેહુણ-દળ ખેંગાર? ૬

[ગઢ ગિરનાર (જુનાગઢ)ના રાજાને ઘેર તો બાવન હજાર ઘોડે સવારોની સેના રહે છે. એવો સૌરાષ્ટ્રસ્વામી, એવો મહાન દળવાળો ખેંગાર કેમ હકશે?]

૩. ખેંગાર પાસેથી મદિરાની ભેટ લઇ દેસળનું અંતઃપુરે જવું: મતિ ભૂલેલી દેવડીનું નશામાં ચકચુર થવું: મામી-ભાણેજનું બેહોશ હાલતમાં એક જ હિંડોળે ઢળી પડવું. સ્થંભ પર કટાર મારીને ખેંગારનું ચાલ્યા જવું: દેવડીનું જાગવું.

થંભ કટારો થરહર્યો, વરમંડ પૂગી વરાળ,
ઉઠને ભાણેજ દેશળા! કોપ્યો રા' ખેંગાર. ૭

૫. રાણકનો વિલાપ અને સિદ્ધરાજ સાથે બળાત્કારે પ્રવાસ

રાણકદેવીની સમક્ષ ખેંગારનું શબ લાવવામાં આવે છે. તેને નિહાળીને રાણક આનંદ અને ગર્વથી ઉચ્ચારે છે:

વાયે ફરકે મૂછડી, રયણ ઝબૂકે દંત,
જુઓ [1]પટોળાં વાળિયું! [2]લોબડિયાળીનો કંથ. ૧૪

[મારા સ્વામીની મૂછોના વાળ વાયરાની લહરમાં ફરફરી રહેલ છે, અને એના દાંત રત્ન જેવા ઝળકે છે. કેમ જાણે હજુ એ વીર જીવતો હોય! અરે ઓ સિધરાજ જયસંગના નગર પાટણની ઝીણી પટોળાં પહેરનારી સ્ત્રીઓ! આ જાડી ઊનની કામળી ઓઢનાર સોરઠિયાણીના સ્વામીને જોઈ લ્યો! અને સરખાવો કે બેમાંથી કોના ધણી સાચા વીર હોય છે!

પતિના શબને સંબોધી રાણક ઉન્માદમાં આવી જઈ કહે છે: કેમ જાણે પોઢેલા પતિને યુદ્ધે મોકલવા જગાડતી હોય!

સ્વામી! ઊઠો સેન લૈ, ખડગ ધરો ખેંગાર,
છત્રપતિએ છાઈયો, ગઢ જૂનો ગિરનાર. ૧૫

[હે સ્વામી! સૈન્ય લઈને ઊઠો. હે ખેંગાર! તરવાર ધારણ કરો. આપણા ગઢ ગિરનાર પર ગુજરાતના છત્રપતિ જયસિંગે છાપો મારેલ છે.]

સિદ્ધરાજ રાણકને જોરાવરીથી જૂનાગઢ છોડાવી ગુજરાત તરફ ઉપાડી જાય છે, ત્યારે પોતાની ભૂમિનાં પશુપક્ષી, ઝાડ પાન, પહાડ વગેરે પ્રિય સંગાથીઓને સંબોધી રાણક મેણાં મારે છે. ખેંગારના ઘોડાને ઠપકો આપે છે:

---

૧ પટોળાંવાળી: પાટણની સ્ત્રીઓ ('પટોળાં' નામની સુંદર ઝીણી સાડી પહેરનાર) ૨ લોબડિયાળી: લોબડી (ઊનની કામળી) પહેરનાર સોરઠણ. સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં મોટે ભાગે માલધારીઓ જ રહેતા હોઈ, એની સ્ત્રીઓ, જાડી ઊનની કામળીઓ પહેરતી. 'લોબડી' શબ્દ અસલ સંસ્કૃત 'લોમપટી' પરથી આવ્યો જણાય છે.

*અમારા ગઢ હેઠ, કેણે તંબુ તાણિયા!
સધરો મોટો શેઠ, બીજા બાધા વાણિયા! ૧૧

[રાણક પૂછે છે : અમારા ગઢ નીચે કોણે તંબુ તાણ્યા છે? શું એક સિદ્ધરાજ જ મોટા શેઠીઓ છે, ને બાકીના સર્વને જગતમાં પામર વાણીઆ સમજો છો?]

વાણીઆના વેપાર જાતે દા'ડે જાણશો!
મારશું રા'ખેંગાર, ઉતારશું રાણકદેવીને! ૧૨

[મીણલ જવાબ આપે છે : હા હા, રાણક! તું અમને વેપારીડા વાણીઆ કહે છે; અમારો વેપાર કેવી તરેહનો છે તે તો તું થોડા દિવસ પછી જાણીશ. રા' ખેંગારને મારીને તને અમે ઉપરકોટ પરથી ઉતારીશું.]

ઝાંપો ભાંગ્યો, ઝડ પડી, ભેળ્યો ગઢ ગિરનાર,
દૂદો હમીર બે મારિયા, સોરઠના શણગાર. ૧૩

[જુનાગઢનો દરવાજો ભાંગી ગયો. એમાં ચીરાડ પડી ગઢ ગિરનાર ઉપર શત્રુ–સેના ફરી વળી. દૂદો અને હમીર નામના બન્ને દ્વારપાળો, કે જે સોરઠરાજના શણગાર રૂપ યોદ્ધાઓ હતા, તેને મારી પાડ્યા.]

---

*આ દોહાની પ્રાચીનતા પુરવાર કરતો જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો દોહો 'મેરતુંગસુરિના પ્રબંધ ચિન્તામણિ'માંથી જડે છે :

રાણા સવ્વે વાણિયા, જેસલુ વડ્ડઉ સેઠિ,
કાહૂં વણિજડું માણ્ડીયઉ, અમ્મીણા ગઢ હેઠિ.

આ પ્રબંધ ચિન્તામણિ ગ્રંથ સં. ૧૩૬૧માં રચાએલો છે : [જૈન ગુર્જર કવિઓ : પાનું ૨૫૬] તેની અંદર દૃષ્ટાંત તરીકે ટાંકેલા આ દોહા એથી પણ જૂના તો હોવા જ જોઇએ. સં.

વનરાજીમાં ઊભેલા સાબરને કહે છે :

રે સાબર! શીંગાળ, (એક દિ') અમેય [1]શીંગાળા હતા;
મરતે રા' ખેંગાર (આજ) અવનાં [2]બીલાં થઇ ગિયાં. ૧૯

[હે ઉંચા શીંગવાળા સાબર! તારી માફક હું પણ એક દિવસ શીંગવાળી (ખેંગાર સરખા સ્વામીના પ્રતાપે અને રક્ષણે ગૌરવવન્તી) હતી. પણ આજે ખેંગાર મરતાં, મારાં ઉંચાં શીંગ-મારાં ગૌરવ નીચે ઢળી પડયાં છે.]

ચંપાવૃક્ષના છોડને કહે છે :

ચંપા! તું કાં મોરિયો? થડ મેલું અંગાર;
(તારો) માણીતલ માર્યો ગિયો, ખાંતીલો ખેંગાર. ૨૦

[હે ચંપાના છોડ! તારાં ફુલોની સુવાસ માણનાર રસીલો ખેંગાર તો માર્યો ગયો, છતાં તું કેમ ફાલ્યો છે? તારા થડમાં અગ્નિ મૂકીને હું તને ભસ્મ કરી નાખું, એવી દાઝ મારા દિલમાં થાય છે.]

અંતે વિદાય થતી થતી ગિરનારને ઠપકો આપે છે :

ઉંચો ગઢ ગરનાર, વાદળશું વાતું કરે;
મરતાં રા' ખેંગાર, રંડાપો રાણકદેવીને. ૨૧

[ગિરનાર પહાડ તો આકાશ સાથે વાતો કરતો હોય તેટલો ઉંચો ઉભો છે; એને શું? રા' ખેંગાર મરતાં વૈધવ્ય તો રાણકને આવ્યું.]

*ગોઝારા ગરનાર! વળામણ વેરીને કિયો!
મરતાં રા' ખેંગાર ખરેડી ખાંગો નવ થિયો! ૨૨

---

૧. શીંગાળા : ગૌરવવાળા, શીંગડાને ગૌરવનું ચિન્હ ગણેલ છે.
૨. બીલાં : જે પ્રાણીનાં શીંગડાં નીચે વળેલાં હોય છે, તે 'બીલાં' કહેવાય. જેમકે 'બીલીઓ બળદ.'

* અસલ દોહો પ્રાચીન ભાષામાંથી આવો નીકળે છે.

તંઇ ગરૂઆ ગિરનાર! કાહૂં મણ્ણિ મત્સરૂ ધરિઉ!
મારીતાં ખંગાર, એક્ક સિહરૂ ન ઢાલિઉ!

તરવરિયા તોખાર ! હૈયું ન ફાટયું [1]હંસલા,
મરતાં રા' ખેંગાર, ગામતરાં ગૂજરાતનાં. ૧૬

[હે વેગીલા ઘોડા ! તારો સ્વામી ખેંગાર મરતાં આજે મારે (અથવા તારે) ગુજરાતમાં જવું પડે છે એ જોઇને તારું હૈયું ફાટી કેમ નથી પડતું ?]

ઉપરકોટના ગોખ પર ચડીને ટૌકા કરતા મોરને કહે છેઃ

કાં ટૌકે ગરજ છ મોર ! ગોખે [2]ગરવાને ચડી,
કાપી કાળજ–કોર, [3]પીંજર દાઝયો પાણીએ. ૧૭

[હે મોર ! ઉપરકોટના ગોખમાં ચડીને તું ટહૂકાર કેમ ગજાવી રહ્યો છે ? એ ટૌકા મીઠા છતાં આજે તો મારા કાળજાની કોર કાપી નાખે છે; જાણે કે પાણી થકી મારું દેહ–પીંજર દાઝી જાય છે.]

પાદરના વડલાને કહે છે :

વડ વાવડી તણા ! (તું) નીધણીઆ, નીલો રિયો !
મરતે રા' ખેંગાર, સૂકી સાલ ન થયો ! ૧૮

[હે વાવ ઉપર ઝકુંબેલા વડલા ! તું ધણી વગરનો બની ગયો છતાં હજુ લીલો ને લીલો કેમ રહ્યો ? ખેંગારના શોકમાં તું સૂકાઇને લાકડું કાં ન બની ગયો ?]

---

૧ હંસલો : ઘોડો

૨. 'ગરવો, મૂળ 'ગીરનાર'ને માટે વપરાય છે, પણ આંહી રાણકનો રાજમહેલ ઉપરકોટ સમજીએ.

૩. 'દાઝયો પાણીએ' એ શબ્દો સ્વભાવ–પલટો બતાવીને વેદનાનો ખયાલ આપે છે. પાણીનો સ્વભાવ ઠારવાનો છે, દઝાડવાનો નહિ. મોરના ટૌકાનો સ્વભાવ સુખ કરવાનો છે, દિલને કાપવાનો નહિ. છતાં આજે રા' ખેંગાર જતાં પ્રકૃતિનું પાર્વર્તન. કોઇ વળી 'દાઝયો પ્રાણીઓ' એવો પાઠ પણ લે છે.

[નીર ભલે એ પાટણ પ્રદેશનાં, કે જ્યાં ઝીણા પેરા ઉખતા રહે એટલું જ પાણી નથી ટકતું. એથી તો ભલો છે મારો સોરઠ દેશ, કે જ્યાંની અખંડ વહેતી નદીઓમાં સિંહ જેવાં જબરદસ્ત પશુઓ પણ ભરપૂર પાણીની અંદર ઊભાં રહી પી શકે છે.]

પોતાનું રાણીપદ લેવા કોઈ પણ રીતે કબૂલ ન થતી રાણક ઉપર જયસિંહ જુલમ આદરે છે. એના બે નાના દીકરાઓને પાણી વિના ટળવળાવે છે : રાણક કલ્પાંત કરે છે :

(કોઈ) [1]પહલી પાણી પાય, એને ઘડે ઘી ઘુંટાવીએ;
(મારા) કુંપળડાં કરમાય, રોપા રાણકદેવના. ૨૭

[મારા કુમળા રોપા જેવા બાળકો આજ પાણી વિના મરી રહ્યા છે. અત્યારે જો કોઈ એને એક ખોબો ભરીને પાણી પીવરાવે, તો તેને બદલે ભવિષ્યમાં હું એ ખોબો પાણી દેનારને ઘડા ભરી ભરી ઘીના ઘુંટડા ભરાવીશ.]

એથી યે આગળ વધીને સિદ્ધરાજ જ્યારે બલાત્કારથી દા પડાવવા રાણકના દીકરાઓની હત્યા કરવાનું ઠરાવે છે, અને માણેરો નામે દીકરો મૃત્યુની ઘડીએ 'મા ! મા !' પોકારી રડે છે, ત્યારે રાણક દીકરાને શીખામણ આપે છે :

માણેરા, મ રોય ! મ કર આંખ્યું રાતીયું !
લાગે કુળમાં ખોય, મરતાં મા ન સંભારીએ. ૨૮

[હે માણેરા ! ન રોવાય. આંખો રાતી પણ ન કરાય. મરતી વેળા માને સંભારીને કાયર બની રડીએ તો આપણા કુળને ખોટ (કલંક) લાગે.]

---

૧. પહલી અસલ 'પાદ' પરથી 'પદ' ને પછી રૂપાન્તર 'પહલી': જેમ કે 'બે માણસ પાદ આડી રાખી' અર્થાત 'બેઉ ભાગે' : હસ્તમાં પદ ભરાવવાની રિવાજ થાય છે

૬. રાણકનું સતી થવું

વઢવાણ શહેરની ભોગાવો નદીમાં રાણક સતી થઈ. એને પોતાની સેજ સળગાવવાનો દેવતા દેવાની સિદ્ધરાજે લોકોને મનાઈ કરી હતી, અને કહેવાય છે કે રાણકના સતને પ્રતાપે આપોઆપ અગ્નિ પ્રગટ્યો હતો.

વાયો વા સવા, વાયે વેણુ પરજળી,
ઉભો ત્યાં સધરા, સત લેવા સોરઠીઆણીનું. ૩૩

[સરખી દિશાનો વાયુ વાયો. વાયરા વડે નદીની રેતી સળગી ઊઠી. એ સમયે સિદ્ધરાજ એ સોરઠણનું સત લેવા ત્યાં ઉભો હતો.]

બળતી દેવડી ઉસ્યો શાપ આપે છે.

*વારૂ શે'ર વઢવાણ, ભાગોળે ભોગાવો વહે;
ભોગવતો ખેંગાર, (હવે) ભોગવ ભોગાવા–ધણી! ૩૪

[આ સુંદર શહેર વઢવાણ, કે જેની ભાગોળે ભોગાવો નદી વહે છે, (તેને પાદર હું સળગી મરું છું.) હે ભોગાવાના ધણી! મારું આ શરીર કે જેને ખેંગાર ભોગવતો હતો, તેને હવે તું ભોગવી લેજે, તારામાં સામર્થ્ય હોય તો! તારે તો ઘણી લાલસા હતી આ શરીરને ભોગવવાની. તેં એ શરીરને તારું કરવા ઉવટ સુધી મથી લીધું. મને અગ્નિ પણ ન બળવા દીધો. હવે ભોગવી લેજે!]

---

* અસલ પ્રાચીન ગુજરાતી દોહો: ('જૈન ગુર્જર કવિઓ' પૃ. ૨૫૭)

વાઢી તોં વઢવાણ! વીસારતાં ન વીસરઇ,
સોના સમા પરાણ, ભોગાવહ પઇ ભોગવીઇ.

(હે વઢવાણ: તું શત્રુઓથી વઢાયું છે, તો પણ વિસારતાં તું વિસરતું નથી. હે ભોગાવાના પતિ સિદ્ધરાજ! હવે તું મારા આ સોના સમા પ્રાણ ભોગવી લેજે!)

'ભોગાવો': એ મૂળ 'ભોગાવતી' પરથી 'ભોગાવહ' થયું; ને પછી 'ભોગાવો'.

આવરદા આવી રહી, [1]જૂના સામું જોય!
માણેરા! મરવા તણી, ખેંગારના! [2]ખમત્યું નોય. ૨૯

[હે માણેરા ! આપણું આયુષ્ય ખૂટી ગયું સમજ, અને આવી તો આપણા જૂનાગઢની લાજ આબરૂ સામે જોવું ઘટે. હે ખેંગારના લાલ ! તારે તે વળી મરવામાં વિલંબ હોય કદિ !]

પાંપણને પણગે, ભણ્ય તો કુવા ભરાવીએં;
માણેરો મરતે, શરીરમાં સરણ્યું વહે. ૩૦

[હે સિદ્ધરાજ ! મારા માણેરાનું મોત થવાથી મારા શરીરમાં આંસુઓની એટલી તો મોટી સરણીઓ (નદીઓ) વહી રહી છે, કે તું કહેતો હોય તો હું મારી પાંપણોમાંથી આંસુડાં ટપકાવીને કુવાના કુવા ભરાવી દઉં.]

આટલાં વીતકો વીત્યા છતાં ય હઠ ન છોડતી સતીને સિદ્ધરાજ દેવડી 'પાટુ' મારે છે. રાણક કહે છે :

પાટુ પડખા માંય, ખેંગારની ય ખાધેલ નહિ;
જેસળિયુંના માર, અધરાને શોભે નહિ. ૩૧

[હે સિદ્ધરાજ ! મારા સ્વામી ખેંગારના પગની લાત, મેં મારા શરીર પર નથી ખાધી. હું તો તારી પાટુ ખાંઉં છું, પણ સિદ્ધરાજ કહીને એક પરવશ અબળાને જોડાના માર મારે, તે સિદ્ધરાજને શોભતું નથી.]

ધરાવતી કરે ચોકાર, ગરમાં ગાજતી રાતની
સાવઝડે ને સાન, ... ૩૨

[[illegible]]

---

1. [illegible]

2. [illegible]

પીઠાત આવ્યાની વાત કરી. ધણીની પાસે ધણીના ભાઇબંધનાં વખાણ પણ કર્યાં. રાત પડી. ભોજો અને વેજી સૂઇ ગયાં.

વેજી તો ભરનિદ્રામાં પડી, પણ ભોજાની ઉંઘ ઉડી ગઇ હતી. એને અદેશો પાયો છે : કેમકે પોતાની રૂપાળી સ્રીએ એક પરપુરુષનાં ગુણગાન કર્યાં છે. વળી એ પુરુષ પોતાની ગેરહાજરીમાં આવીને રહી ગયો છે. આવા વ્હેમો જે વખતે ભોજાના અંતઃકરણને ડંખી રહેલ છે, તેજ વખતે, એની બાજુમાં જ સૂતેલી વેજી ભરનિદ્રામાં બોલી ઉઠી : "વાહ પીઠાત ! વાહ પીઠાત ! વાહ પીઠાત !"

સાંભળીને ભોજો ઢોલીઆ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયો. પગનો અંગૂઠો ખેંચીને એણે વેજીને જગાડી. કહ્યું કે "વેજી, ઢોલીઓ ત્રણ જણનો ભાર ખમી શકશે નહિ." વેજી એ મર્મવચન સમજી નહિ. પૂછ્યું "ભોજા, ત્રીજું કોણ દીઠું ?" ભોજે કહે કે "પીઠાત દાઠી : સ્વપ્નામાં ય તું જેને ઝંખી રહી છે તે ભાઇબંધ. હવે તો તું ત્યાં જ શોભીશ: માગીઆને ઓરડે."

વેજીના હૃદયમાં પીઠાતની વીરમૂર્તિ કેવે ભાવે વસી ગઇ હતી તે તો એ જ જાણે પણ વેજીએ ભોજાને ઘણી ઘણી સમજાવ્યો કે "મારા પેટમાં પાપ નહોતું. પીઠાતને મેં વખાણ્યો છે, તે તો ચોકખા ભાવથી." પણ આ બધી સમજાવટથી ભોજાના મનની ચીરાડ ન પુરાઇ. એણે વેજીને ઘરમાં સંઘરવાની ના જ પાડી. કહ્યું કે "વેજી, હવે તો પીઠાતનું જ ઘર માંડો."

વેજીના મનનો કાગ ફુંફાડી ઉઠયો. સાચેસાચ એણે ભોજા ઉપર વેર વાળવાનાં પગલાં ભર્યાં. જૂના જમાનાની રીત પ્રમાણે એણે પાણીનો હેલ ભરી, માથા પર ઉપાડી, પગપાળા ચાલવા માં ડ્યું. ચાલતી ચાલતી દાઠીના માગીઆ સામે પહોંચી. પીઠાતની ડેલીએ જઇ ઉભી રહી. પીઠાતે દેખી, ઓળખી. અચરજ પામ્યો. પૂછ્યું "તમે આંહી ક્યાંથી !"

વેજી કહે "પીઠાત, ભોજાએ તારી મારી વચ્ચેના પ્રેમ પરથી મને જાકારો દીધો છે. મેં તને શૂરવીર માન્યો, શૂરવીર

પીઠાત–વેજલ

કામળીઆ શાખના આહિરોનો જ્યાં વસવાટ છે, તે પ્રદેશને કામળીઆવાડ કહે છે. એ રસાળ કામળીઆ-વાડના ઉજળા નામે ગામડામાં ભોજો નામે બહાદૂર કામળીઓ આહિર રહે; અને જૂનાગઢ નજીકના સોરઠ પ્રદેશમાં માળીઆ (હાટીના) નામે ગામમાં પીઠાત નામનો એક હાટી કોમનો જોરાવર નર રહે. ભોજો અને પીઠાત બન્ને ગરાસદાર : નામાંકિત : જાતે જૂદા છતાં વીરતાએ કરી એક બીજાના દિલોજાન ભાઈબંધો : દૂર રહેતા તેથી મળવાનો અવસર બહુ આવતો નહિ

એક દિવસ ભોજો ઘેરે નહિ. ને તેના ગામને પાદર થઈ પીઠાત હાટી મુસાફરીમાં નીકળ્યો છે. પીઠાતે ખબર પૂછાવ્યા, પણ ભાઈબંધ ઘેર ન હોવાથી રોકાયા વગર ચાલી નીકળ્યો. ભોજા કામળીઆની સ્ત્રી વેજીએ આ સમાચાર સાંભળતા જ પીઠાત હાટીના પાછળ ઘોડાં દોડાવ્યાં, કહાવ્યું કે "મારો આહિર ઘેર નથી, પણ ભરથારનો ભાઈબંધ રોટલા ખાધા વિના કેમ જઈ શકે ?" પાછો વાળીને પીઠાતને રાત રોકયો. મીઠી મહેમાની કરી. વળતે દિવસ પીઠાત વિદાય થયો.

ભોજો કામળીઓ મુસાફરીથી ઘેર આવ્યો ત્યારે વેજીએ

હું તો તને સામે પગલે મળવા આવ્યો છું. કાઢ તલવાર. પહેલો ઘા તારો." "ના બોજાભાઇ, પહેલો અપરાધીનો ન હોય. માટે તમે તમારે ટુંકું કરો. પણ બોજાભાઇ, એક માગણી કરૂં છું. ઘેરે માના કારજનું વાળુ કર્યા વિના મહેમાનો મારી વાટ જોઇને ભૂખ્યા બેઠા રહેશે, તમે જો રજા આપો, તો હું પાછો જઇ સૌને જમાડી, પોઢાડી, શાંતિથી પાછો આવું."

ભાણેજ અવિશ્વાસુ છે. ના પાડે છે. પણ બોજો પીઠાતને ઓળખે છે. કોલ દઇને ગએલો પીઠાત, મોતથી ડરીને પાચો રહે નહિ. ભલે જઇ આવે. નીકર મહેમાનોનાં વાળુ રઝળે, પીઠાતની માનું કારજ બગડે, જનેતાના જીવની અસદ્‌ગતિ થાય. ભલે પીઠાત જઇ આવ. અમે વાટ જોશું."

પીઠાત ઘેર ગયો. ધીરજથી, ગુપ્તતાનથી, જાણે કાંઇ જ બન્યું નથી તેવો તોર રાખી તમામ વાત પતાવી દીધી. ફક્ત વેણુએ જ પીઠાતના મુખમંડળ ઉપર આફતની વાદળી પારખી હતી. સહુ ઝંપી ગયા પછી જ્યારે પીઠાત એકલો પાદર તરફ ચાલ્યો, ત્યારે પાછળ પાછળ વેણુ પણ છેટી છેટી રહીને ચાલી નીકળી.

વાટ જોઇ બેઠેલા મામાભાણેજે પીઠાતને દીઠો. બોજાનું દિલ પુલાયું: "જો ભાણેજ, મારો વિશ્વાસ સાચો પડયો. શુરવીર કોલ પ્રમાણે પાછો આવે છેઃ મરવા સારૂ."

ભાણેજ કહે "ભૂલો છો મામા, નિરખીને જુઓ. એક નહિ, બે જણા આવે છે. જુગનો ખજિપો દાઢી એ બીજા જણની મદદથી આપણને જ રાત રાખશે. મામા! વિશ્વાસે વ્હાણ બૂડ્યાં."

ત્યાં તો પીઠાત લગોલગ આવી ગયો. બોજાએ મેણું માર્યું: "પીઠાત, દગો કે ! એકના બે બનીને આવ્યા કે ?"

પીઠાતે પણ ચોંકીને પછવાડે જોયું. એણે અંધારામાં બીજો આદમી દીઠો. આદમી નજીક આવતાં પરખાયોઃ એ તો વેણુ !

વેણુ બોલી. "કામણગારા ! તમે આવ્યાની તો મને જાણ નહોતી. પણ પીઠાત ઉપર કાંઇક આફત જાણીને હું આવી છું.

તરીકે તારા ઉપર મારો ભાવ ઉપજ્યો, એ મારું પાપ કર્યું છે. ભોજાએ મને ગાળ દીધી છે. મારે વેર લેવું છે. મારી હેલ્ય ઉતરાવી લે! નહિ તો હું આંહી મારા પ્રાણ કાઢીશ."

હેલ્ય ઉતરાવવી એટલે એ હેલ્ય લઈ આવનાર સ્ત્રીને પરણી પોતાના ઘરમાં બેસારવી. પીઠાત મુંઝાયોઃ ના કહે તો પોતે બાયલો ઠરે છે અને સ્ત્રીહત્યા ચડે છેઃ પરણે તો મિત્રદ્રોહી બનાય છે અને વસમાં વૈર બંધાય છે. આ સ્ત્રીને સંઘરવામાં છેવટ વિનાશ જ છે. પણ મને મર્દને એ વિચાર શોભે નહિ."

પીઠાતે હેલ્ય ઉતરાવી. વેજી અને પીઠાતનો ઘર-સંસાર ચાલ્યો. ભોજાને જાણ થઈ. એના દિલનો વ્હેમ પાકો થયો. પોતાનું ઘર ભાંગનાર ભાઈબંધ ઉપર વેર વાળવા માટે એ નીકળ્યો.ભેગો ફક્ત એક ભાણેજ જ હતો. અક્કેક તલવાર હતી. કાઠીને માળીએ એક દિવસ સમી સાંજે છાનામાના પરોંચ્યા.

ગામની બહાર એક શિવાલય છે. પીઠાતને રોજ સાંજે ત્યાં માળાના જપ કરવા આવવાનું વ્રત છે. ભોજો અને ભાણેજ ત્યાં રહીને પીઠાતને એકલો ભેટવાનો લાગ તપાસે છે. થોડે દિવસે એ લાગ ફાવ્યો. પીઠાતની મા મરી ગએલી તેના કારજનો (ઉત્તરકાર્યનો) દિવસ છે. ઘેરે નાતીલા જાતીલા પરોણાઓની ઠઠ જામી છે. કામ-કાજમાંથી પરવારતાં ઠીક ઠીક મોડું થઈ ગયું છે. હજુ પરોણાઓને વાળુ કરાવવાની થોડીક વાર છે. પીઠાત શિવાલયનું દર્શન પતાવી લેવા માટે એકલો ને જરા અસૂરો નીકળી પડ્યો.

દર્શન કરીને પીઠાત પાછો વળે છે તે વખતે મામો ને ભાણેજ ઉઘાડી તલવારે આડા ફરી વળ્યા. અરસપરસ ઓળખાણ થવામાં તો એક ઘડીની જ વાર લાગી. "કોણ, ભોજો ભાઈ કે?" "હા પીઠાત! એજ." "ભોજાભાઈ, આવી પહોંચ્યાને? ફિકર નહિ. તમારો હક્ક છે. ખુશીથી પતાવો. હું તૈયાર છું." "ના પીઠાત, એમ નહિ હું કસાઈખાનું કરવા નથી આવ્યો. એમ હોત તો તો પડકાર્યા વિના છાનોમાનો જ તને વાઢી નાખ્યો હોત. પણ

શિયાળામાં : શત્રુઓ ઘેરી વળે છે ત્યારે:

મરવુ મેવાડા ! પીઠીઆ પાની પુંઠનું,
(એનો) લાંપે લાખાણા ! મરવું મોરીસર-ધણી ! ૭

[વેજલ કહે છે : હે પીઠાત : મરવુ તો હરેક માનવીનાં પગલાં પાછળ ચાલ્યું જ આવે છે. એટલે હે મોરીસર ગામના ધણી ! એની ખાતે મરવું તો નિર્માયું જ છે.]

ડાયરાને વસ્તે વેજલનો મર્મ-પ્રહાર

ધારે દળ વેરી તણા, જાતા ને વળતાં જોય,
કરમ તાહળાં હોય, પાણા ફૂટે પીઠીયા ! ૮

[હે પીઠા ! તું તો વેરીઓનાં સૈન્યને વાઢનાર બહાદુર છે. તારા પરાક્રમ એવાં છે, કે એના તાપથી પત્થરો પણ ચીરાઇ જાય છે. ધ્વન્યાર્થ એ છે, કે ભોળા કામળીઆ સરીખો કાળમીંઢ નર પણ તારી બીકનો પરસેવો લુછવા પોતાની પછેડી વાપરી રહ્યો છે.]

અંતનું કંઠપુર

તેં અચબો ઉઠાડિયો, કામળીઆ ! કટકે,
ઘી નામીયું ઘડે, બાડકા માહ્યું બોજલા ! ૯

[હે કામળીઆ ! તેં તો અજાયબી કરી. વેર રૂપી લાડકા વેજલે સળગાવ્યો હતો તેમાં તેં તારા સોયંડું ઘી ઘડા ભરીભરીને હલવી દીધું.]

[હે પીઠાત ! હું છેક ઉજળ આગળથી પગપાળી ચાલી આવું છું. મેં રસ્તામાં કશું વાહન નહોતું રાખ્યું. આટલી વેદના વેઠીને આવું છું કેમકે મારે તારી સ્ત્રી બનવું છે. માટે હે દાદી ! કાં તો મારું બેડું ઉતરાવીને મને સ્વીકારી લે, નહિ તો તું શીરૂ નામર્દ છે એવું કબુલ કરીને મારા પગ નીચેથી નીકળી જા !]

ગર બાધી ગોતી કરી, (મેં) સીંધી સીસોદરા !
તોંથી ત્રોવર ઓરા, પરા ન ભાળ્યા પીઠીયા ! ૪

[હે સિસોદીઆ ક્ષત્રિય ! હું આખી ગીરમાં શોધી વળી. પણ તારાથી વધુ નજીક બીજું એક પણ તરૂવર-છાયાનું સ્થાન-મેં દીઠું નહિ.]

કામળીઆ હાટી કહાં, તવીએ બેને તડાં,
મસાણુથી મઠાં, પાછાં નો જાય પીઠીઆ ! ૫

[હે પીઠાત ! હું તો કામળીઆને અને હાટીને, બન્નેને સરખાં જ મર્દ ને ખાનદાન કુળ સમજું છું. એટલે સોજાની સ્ત્રી મટી તારી થવામાં મને હીણપ નથી. ને હવે શું હું તારી સમજાવી પાછી વળીશ? ના ના, મસાણમાં આવેલાં મુડદાં પાછાં ન જાય, તેમ તારો સંકલ્પ કરીને આવેલી વેજલ પણ તને તજીને પાછી નહિ જાય.]

કાંકરીઆળા કોટ, પીઠા ! તેં કેક પાલટ્યા,
[1]ગડગડીઆળા ગઢ, વસમા છે વેજી તણા. ૬

[ને હે પીઠાત ! મને સંઘરવામાં તારા ઉપર મહાન શત્રુ હલ્લો થાય છે તે પણ સમજી લેજે. તેં શુરવીરે અત્યાર સુધી કેટલાએ શત્રુઓને ઉથલાવ્યા પણ તે બધા તો નાની કાંકરીઓના ચણેલા કોટ જેવા: જ્યારે આ સોજો કામળીઓ તો મોટા ગડગડીઆ પત્થરોના કિલ્લા જેવો ભયંકર છે.]

---

૧. 'ધાધરીઆળો ઘેર વસમો છે વેજી તણો' એવો જે પાઠ લેવાય છે, તે કદાચ કાળાન્તરે લોકરુચિમા હીનતા આવતાં ચાલતો થયો હોવાનો સંભવ છે. સં.

સાત સાહેલીઓથી સાબદો, પંડયો આવ્યો પરદેશ,
સામો મળ્યો સવારમાં, વીરા વધામણી દેશ.

અબૂધ ને અજાણ, પાડોશીને પૂછયું નહિ
કુંઇએ દીધું ફરાળ, હાલકલોળે હેમીઓ,

ગોખલ કે' સંસારમાં, ફેરા નવ ફરી
કલેજે ઘા કરી, હાથુંથી ગ્યો હેમીઓ.

આવા ત્રણ ચાર દોહાઓ મળે છે. પણ તે કથાની કે કવિતાની દૃષ્ટિએ નિરર્થક છે.

કોઈ કહે છે કે પ્રેમિકા જાતની કણબણ હતી માટે સંબંધ પડયો; કોઇ કહે છે કે એ જાતે બ્રાહ્મણી હતી ને નામ લખમાદે હતું.

આંહી સંઘરેલા દોહાઓ ફક્ત આટલું જ સૂચવે છે : કોઈ પણ કારણે ત્યાગ કરી જતા પિયુને પ્રેમિકા લગ્ન માટે વિનવે છે : પોતે ઝંખી ઝંખીને બિમાર પડે છે છતાં લોક લાજનો માર્યો પ્રેમી પાસે આવતો નથી. છેવટે પ્રેમી ચાહે લોકાપવાદના કે ચાહે પિતા માતાના દબાણને વશ બની બીજે લગ્ન કરી બેસે છે. રઝળી પડેલી પ્રેમિકા એકલ જીવન સ્વીકારી લઇ દશામાં તો હેમીઆને જ પધરાવે છે. દુહાઓ તો બન્ને વચ્ચે વિયોગ પડયા પછીનો જ પ્રસંગ ગાવાનું શરૂ કરે છે.

§

૧ : વિરહ અને ચિંતા થકી પ્રેમિકાની બિમારી

ઘર પાછળ ધમકાર, પગ વાગે પ્રીતાળનો,
ઉઠ્ઠડીને ઉભી થાય, હૈયે વાગ્યો હેમીઓ. ૧

[બિમાર પ્રેયસીને પડે પડે શંકા પડે છે કે આ મારો પગરવ? રસ્તા પર આવે પિયુનાં પગલાં સંભળાય છે. પછીતમાંથી ત્યારે વાગે

સૂરનો હેમીઓ

સાચી વાર્તા લોક-સ્મૃતિની અંદરથી લુપ્ત થઇ જણાય છે. દોહાઓ હજુ જીવતા છે, લોકો લાડથી ગાય છે, પણ ઘટનાના અંકોડા મળતા નથી. કોઇ ગાનારાઓ કહે છે કે હેમીઓ નામનો આહિર કુળનો જુવાન પોતાની સાચી પ્રિયતમાને ત્યજી એના માબાપની આજ્ઞા મુજબ બીજે પરણી ગયો તેથી ઉપજેલું આ પ્રિયતમાનું આક્રંદ છે. કોઇ કહે છે કે હેમીઓ સાતગાલોળ નામે ગામના આહિર સૂર ભેડાનો દીકરો હતો. એનું સગપણ પોતાની સુમદે નામની ફુઇની દીકરી કલાંની વેરે થએલું; પણ એનો પ્રેમ તડભીંગરોડ નામે ગામના આહિર દેવાત પોપટની પુત્રી સોમલ ઉપર ઢળેલો હતો. હેમીઓ ફુઇની દીકરી સાથે પરણવાની ના પાડી બેઠો હતો. તેથી છેવટે ફુઇએ ઇર્ષાને વશ બની ભત્રીજાને જમવા બોલાવી ઝેર દીધું હતું. અને મરતાં મરતાં હેમીઆએ પોતાની પ્રિયતમા સોમલને જોવાની ઝંખના કરી તેથી સોમલને તેડવા માટે દૂત ગયો હતો, પણ સોમલ પહોંચે તે પહેલાં હેમીઓ મરણ પામ્યો હતો: એવી વાતને આધાર આપતા બે ત્રણ દોહા આમ બોલાય છે: દૂત જઇને દરવાનને કહે છે:

દરવાણી દર ખોલ! દરવાજા કાં દઇ વાળ્યો
સૂતી સોમલને જગાડ! હાલકલોળે હેમીઓ.

ધેરા મળે ઘણા, રામડા ! રોઝાંના;
(પણ) મરગાંસુ મેળા, સરજ્યા લાધે, સૂરના ! ૫

[હે સૂરના પુત્ર ! કમઅક્કલ રોઝડી પશુઓનાં તો ટોળેટોળાં જંગલમાં મળે છે, પણ સાચાં મૃગલાંનો મિલાપ તો ભાગ્યમાં સર્જ્યો હોય તો જ થઇ શકે છે. તારા સરીખા ગુણિયલ માનવીની પ્રાપ્તિ પણ એવી વિરલ છે.]

કંઠય લગ પેરી કાછ, મેરામણ જોયો મથી,
લાધે સંખલા લાખ, છીપે રિયો તું સૂરના ! ૬

[હે સૂરના પુત્ર ! કંઠ સુધાનો કછોટો વાળીને હું સંસાર રૂપી સમુદ્રની અંદર શોધી વળી, મારા હાથમાં લાખો માનવ-શંખલા આવ્યા, પણ તુજ સમ સાચું માનવ-મોતી તો છીપમાં સંતાઇ રહ્યું. એ છીપ મારા હાથમાં આવી નહિ.]

ખારે ને ખાબોચીએ, પોકાર્યો પીવે નૈ,
ધેપને લઇ ધૂને, સેંજળ પીવે, સૂરના ! ૭

હે સૂરના ! તારો જાતવંત આતમ-ઘોડલો, તું એને થાકે તેટલો પોકારીશ, 'આપો ! આપો ! કરીશ, તો પણ એ ખારા ખાબોચીઆંના છીછરાં નીર નહિ પીવે. એને તો ઊંડા પાણીના ધૂનામાં લઇ જઇને ઉભો રાખીશ તો જ એ છલોછલ પાશે, તૃપ્તિ પામશે. ભાવ એ છે કે ખારા ખાબોચીઆ સમાં છીછરાં ને મલિન પ્રેમપાત્રોમાં નહિ, પણ ધૂના જેવાં ઊંડાં ગંભીર માનવીની પ્રીતિમાં જ આત્માની તરસ છીપી શકે.]

[1]સીંસાનાં [2]સાંગેલ, [3]ખાંભળ જળ ભાવે નહિ
ઘેપંને લઇ ધૂને, સેંજળ પીંપે, સૂરના ! ૮

[હે સૂરના ! ભેંસોએ અંદર પડીને ડોળી નાખેલું અને પોતાના મળમૂત્રથી ક્રિકું કરી નાખેલ પાણી મારા પ્રેમ-ઘોડલાને ભાવતું

૧. ઘોડાને પાણી પાવા જળાશય પર લઇ જવો તે ક્રિયાને "ધારો ઘેરવો" કહે છે ૨. સીંસા=ભેંસો. ૩. ડોળી નાખેલ. ૪. ખારાશવાળું.

ફાળ ખાઇને ઉભી થાય છે. કેમકે હૈયામાં હેમીઆની ઝંખના વેદના કરી રહી છે,]

આવ્યો હશે. પણ પાદરથી જ ખબર પુછાવીને પાછો વળી ગયો હશે.

ઉંબર લગ આવે, દઃખનો પૂછેલ દેઈનાં,
કાંઉ નગણુ સગે, હેતમઠાં જ્યાં હેમીઆ ! ૨

[હે હેમીઆ ! તું મારા ઘરના ઉંબર સુધી આવી ગયો, છતાં મારા દેહનાં દુઃખની ખબર પૂછવા પણ તું ન આવ્યો ? આવા નગુણા સ્વજન પર હું શા માટે પ્રીતિ ધરાવી રહી છું ?]

લોકુંની લાજે, આંયાં લગ આવેલ નૈ;
પરસું પૂછાવેલ દુઃખ અમારી દેઈનાં ૩

[હે હેમીઆ ! તું આ ગામમાં આવ્યો, છતાં કેવળ લોકોની લજ્જાથી ડરીને મારી સન્મુખ ન આવ્યો, ને પરાયાં લોકોની મારફત જ મારા શરીરના સમાચાર પુછાવી ચાલ્યો ગયો !]

૨ : પ્રેમીજન આવતો અટકયો તે કદાચ બીજાના દબાણથી, શીખવણીથી, પ્રેમિકાની પરજ્ઞાતિને કારણે, અથવા કોઈએ એને વિષે ઉભા કરેલ કશા વ્હેમને લીધે હશે. આમ માનીને સંદેશા કહાવે છે : પ્રેમનું તત્વ ચર્ચે છે.

ભારે ઝીલે ભાર, હળવાં વાયેથી હલે,
દોખી બોલે દાવ, સાંભળીએં નૈ સૂરના ! ૪

[હે સૂર બેડા આહિરના દીકરા ! જે ઝાડ (આંબા જેવાં) પોતે જ ભારવાળાંને તોલદાર હોય છે, તે જ બીજાનો બોજો સહન કરી શકે છે; ને જે ઝાડ પોતે જ હલકાં હોય છે તે તો થોડા પવનના ઝપાટાથી પણ હલી જાય છે; એટલે કે ગંભીર અને સમર્થ મનુષ્યો જ નિન્દા તિરસ્કારના બોજા ઉઠાવી શકે છે. માટે હે સમર્થ પુરુષ ! આપણા દુશ્મનો આપણી બદનામી કરે છે તેને તું કાન દેતો નહિ.]

[શીરજાંગની વનરાઇ લાલ લાલ ગુંદાં વડે લુંબઝુંબી રહી, પણ મ પાકલ ફળ ઉતારીને ઉપયોગ ન કરી શકાયો. પાકી ડેરીઓથી ભરેલ વધી રહ્યાં હતો, પણ હે સૂરના ! હું તો વાલ્યમાં ને વાલયમાં રહી રહી. ફળો ખવાયાં નહિ. આંહી પોતાના અણુમાણ્યા યૌવનનો અર્થ છે.]

તોંસુ ખાધી ખાંડ, હેમીયા હૈયામાં રહી,
કેંદિ વછૂટશે વાણ, ખારે દડ ઓડાણમલ ! ૧૩

[હે હેમીઆ ! તારી સાથેના વિવાહ નિમિત્તેની જે માંગલિક ખાંડ મેં ખાધી, તે તો છાતીમાં જ ચોંટી રહી. પૂરી પેટમાં ન ઉતરી. કેમકે તે સંબંધ તોડી નાખ્યો. હવે આ ખારા સમુદ્રમાં ખૂતી ગયેલ મારું જીવન-નાવ કયે દિવસ છૂટું થશે ?]

હીરાગળ ફાટ્યું હોય, (એને) તાણો લઇને તૂંણીએં,
(પણ) કાળજ ફાટ્યં હોય, (એનો) સાંધો ન મળે સૂરના ! ૧૪

[હીરાગળ નામનું કાપડું ફાટી ગયું હોય, તો તો એને દોરા વતી તૂંણીને (સીવીને) એનું છિદ્ર પૂરી દઇ શકાય, પણ કલેજામાં પડેલ ચીરાડને તો સાંધી શકાતી જ નથી, હે સૂરના પુત્ર !]

ભાણું ભાંગ્યું હોય, (એને) રેણ દઇને રાખીએં,
(પણ) [1]કરમ ફુટ્યું હોય, એનો સાંધો ન મળે સૂરના ! ૧૫

[એજ રીતે ધાતુનું વાસણ ભાંગી જાય તો રેવાણ કરીને એને સમારી શકાય છે. પણ કિસ્મત ફુટે તો તેને માટે કોઇ રેવાણ કામનો ઇલાજ નથી હે સૂરના પુત્ર !]

લાગી હુત જો લા, (તો) આડાં ફરી ઓલવત,
(પણ) દલડે લાગેલ દા, ડુંગર હડેડ્યો હેમીઆ ! ૧૬

[હે હેમીઆ ! જો બહારના જંગલમાં આગ લાગી હોત તો આડાં પડીને બુઝાવી શકાત પરંતુ આ તો અંતઃકરણની અંદરનો ડુંગર સળગી ઊઠ્યો છે.]

૧ કાચ ઉપટલ હવ.

નથી. માટે તું તેને ઉંડા પાણીના જળાશયમાં પીવડાવ, તો સંતોષથી છલોછલ પી શકાય. ભાવ એ છે કે કોઇ હલકા પુરુષનો સ્નેહ મારે નથી જોઇતો.]

કાંઉ કુઘર કરાં, કુઘરે મન ઠોળે નહિ;
એથી તો ઉઘરાં, (અણે)સોના સરખાં, સૂરનાં ! ૯

[શા માટે હું કુડા માણસની સાથે ઘર કરૂં ? સંસાર જોડું ! શા માટે પરણવાને ખાતર જ ગમે ત્યાં પરણી લઉં ? મારૂં દિલ મારા ખરા જોડીદાર વિના ખીલતું નથી. એ કરતાં તો ઘરસંસાર વિનાનું જીવન જ મારે મન સોના સરખું છે.]

ઉંચું આભ ચડી, કરલાય મન કુંજાં જેમ,
ભોં મંડળ ભમી, હંસ ન ભાળું હેમીઓ ! ૧૦

મારૂં મન કુંજ પક્ષીની માફક આકાશે ચડીને આક્રંદ કરે છે. આખા ભુમિ-મંડળ પર મારી આંખ ભમી વળી. પણ મારો હેમીઆ રૂપી હંસ નથી દેખાતો.]

૩ : વિવાહ સદાને માટે તુટયાની જાણ થયા પછીની હતાશા.

કેસરીઆ કરેલ, વાઘા વેત્રાવેલ રિયા,
પીઠીઆળે પંડયે, હાથુંથી ગીયો હેમીઓ. ૧૧

[લગનને માટે સીવડાવીને કેસરી રંગમાં રંગાવેલા પોશાક પણ પડયા રહ્યા. કેમકે એ પહેરીને પરણવાનો હતો તે હેમીઓ તો પીળા પીઠી-લેપ વડે મહેંકેલે શરીરે જ છટકી ગયો; એટલે કે બરાબર વિવાહની ઘડીએ જ ચાલ્યો ગયો.]

ગર પાકી ગુંદીઓ, ૧વનફળ વેડયાં નૈ,
આટકતે આંખે, સાખાળુ રિયાં, સૂરના ! ૧૨

---

૧ પાઠાન્તર: 'સીઝું ન ચખાણી.'

ગામની આહિરાણીઓએ સંભળાવ્યું કે આ સંઘની સાથે સંઘપતિની એક લાડણ અથવા લાડી નામે પુત્રી છે. કન્યા જુવાન અવસ્થાની છતાં ભક્તિ અને વૈરાગ્યમાં તલ્લીન છે, ભારી રૂપની છતાં પુરુષજાત પ્રતિ અણગમો બતાવે છે, અને જીવનભર ન પરણવાનાં એણે વ્રત લીધાં છે. ભલભલા પુરુષો પણ એનું અંતઃકરણ પીગળાવી શક્યા નથી.

બરાબર જોબનમાં વૈરાગ્યે ચડી બેઠેલી આ ખંભાતણ કેવી હશે! આહિર ગામેતીની વહુવારુઓને સંઘના પડાવમાં જઈ જોવાનું કૌતુક થયું. એવું જ મન થયું એ ભાભીઓના નાના દિયરને. દિયર ભોજાઈઓનો લાડકવાયો હતો. હઠીલો હતો. કહે કે મારે આવું ને આવું! પણ લાડી ખંભાતણ તો પુરુષને મળતી નથી. શી રીતે લઈ જવો! દિયર હજુ ૧૮-૨૦ વરસની ઉંમરનો છે: કિશોરી મુખમુદ્રા છે: મૂછોનો દોરો હજુ ફૂટ્યો નથી. ટીખળી ભાભીઓ કહે કે "અમારા પોશાક પહેરીને, નણંદ બનીને આવવું છે?" ભોળા નિર્દોષ દિયરે હા કહી. આના વેશ સજ્યા. બહુ રૂડી રીતે એને સ્ત્રીવેશ શોભી ઊઠ્યા. કોઈ કળી ન શકે. ઘેરો વળીને આહિરાણી યાત્રાળુઓ પાસે ચાલી.

નદીને સામે કાંઠે કન્યા લાડણ પોતાના અસવારના તંબુમાં બેઠી બેઠી આ મળવા આવનારી આહિરણોના જૂથને નદીપટ ઊતરતું જોઈ રહી છે. જોતાં જોતાં એને કૌતુક થાય છે, કે બીજી બધી સ્ત્રીઓ તો લૂગડાં ઊંચે લઈને પાણી વચ્ચે ધીરા પગ દેતી ચાલે છે, ત્યારે એ બધામાંથી એક તરુણી પાણીમાં પગ પલાળવાને બદલે છલંગો મારી મારીને આખો પાણી-પટ કાં કૂદી રહી છે? છલંગ પણ કેવી મર્દાઈભરી! જોતાંની વારે જ લાડણનું વૈરાગ્યમય શરીર, પગથી છાતી સુધી, કોઈ નવીન ઊર્મિનો થડકાર પામી રહે છે!

આહિરણો તંબુમાં આવી. જૂના સોરઠી રીવાજ મુજબ મહેમાન કન્યા સર્વે બહેનોની સાથે 'સાંઈ માંઈ' કરીને, એટલે કે બાથ ભરી ભરીને મળી. સહુને ભેટીને છેવટે નણંદવેશધારી

લોડણ–ખીમરો

જામનગર રાજને તાબે રાવલ નામનું એક ગામ છે. રાવલ ગામથી થોડે છેટે સાની નામે નદી છે, અને એની નજીકમાં 'લોડી તળાવ' નામે તળાવડી છે. ત્યાં બે ખાંભીઓ (પાવળિયા) ઉભેલ છે. રાવલ ગામના આહિરો એ બન્ને ખાંભાઓને જાત્રા જવારે છે અને સીંદૂર ચડાવે છે. એ બે ખાંભીઓ ખીમરા અને લોડણની ખાંભીઓ તરીકે ઓળખાય છે.

જૂના કાળમાં—કેટલા જૂના તે ચોક્કસ નથી–આ રાવલ ગામે રાવલીઆ આહિરોનું જૂથ રહેતું ને તેમના મુખીને ઘેર ખીમરો નામે જુવાન દીકરો હતો. દ્વારકાની યાત્રાએ જતાં તીર્થયાત્રીઓનો માર્ગ બરાબર આ રાવલ ગામને પાદર થઇને નીકળતો. યાત્રાળુઓ એ ગામને મોટું જોઇ રાત પણ રોકાતાં. ઘણા ઘણા સંઘો ત્યાં થઇને આવતા જતા.

એક દિવસ ઠેઠ ખંભાતથી ઉતરેલો એક સંઘ દ્વારિકા જતાં રાવલને પાદર રોકાયો છે. સાની નદીને સામે કાંઠે સંઘના ડેરા તંબુ ખેંચાયા છે. કોઇ કહે છે કે એ સંઘ વાણીઆઓનો હતો, બીજા બોલે છે કે આહિરોનો. રાવલ ગામના ગામેતી આહિરોએ એ આબરૂદાર અને આઘે આઘેથી આવેલા સંઘની સરભરા કરી.

વળતી સવારે તો સંઘે પ્રયાણ ઉપાડ્યો. સહુ જ્યારે પોતપોતાની તૈયારીમાં પડ્યાં છે ત્યારે નદીની ભાઠી ભેખડની ઓથે રેહાઝર ખમ રહી છે. ખીમરાને ખબર નહોતી કે પ્રીતિના અમૃતમાં ઝેરીમનું વિષ પણ પડેલું છે. એ ભાનભૂલેલો જુવાન "તું ના જા! તું ના જા!" કહી ચોધાર રડે છે. લોડણ એને મનાવે છે કે "હું ઝટ પાછી આવીશ, આજ જ દિવસે વળી આવીશ. મને જવા દે. આ સંઘના ઉચાળા ઉપડ્યા. કોઈ જાણશે તો આપણો નાશ થશે."

વેદના તો એકુને સરખી હતી: પણ સ્ત્રીજાતમાં ધીરજનું અંશ જાજેરું. મનાવી ફોસલાવીને ખંભાતણ દ્વારકાને તીર્થે જવા ચાલી નીકળી. "ખીમરા! તારા માટે હું ગોમતીજીમાંથી બે કૂંપા તીર્થજળ લેતી આવીશ!" એમ કહી ખીમરાની પાસેથી બે ખાલી સીસા લીધા. પણ આહિર જુવાન તો દૂધનું ઝાડવું: પ્રીતિનો પ્રથમ ઉગમ: સંસારની વાટ કદિ સમજેલ નહિ: વેદના કોઇને વંચાવી શકે તેવું નથી: વિદેશણ વદાડ પાળશે કે નહિ પાળે એની શી ખાત્રી? ખીમરો ઝૂરી ઝૂરીને ગળવા લાગ્યો. આઠ દિવસમાં તો એની આવરદા ખલ્લાસ થઇ.

વદાડ પ્રમાણે દોટમદોટ લોડણ પાછી આવી. ગામની નજીક આવતાં જ મસાણને કાંઠે નવો પાળિયો દીઠો. કોણ મુઉં? આહિરનો જુવાન બેટો ખીમરો: શાથી? કોણ જાણે, કોઇક કામણના વળગાડથી.

એ ખાંભી ઉપર ખંભાતણ લોડણે ગોમતી-જળના સીસા ઢોળ્યા, ને પછી પોતાનાં લોહીના સીંદૂર ચડાવ્યા.

§

આવી ઉભે દેશ, ગાંજુ કોઇ ગમિયો નહિ;
(પણ) રૂડો રાવલ દેશ, ખૂત્યો ઘટમાં ખીમરો! ૧

[હું આખો સોરઠ દેશ જોતી ચાલી આવું છું: ક્યાંયે મને કોઇ પુરુષ પસંદ પડ્યો નહિ. પણ આ રાવલ ગામના પ્રદેશમાં ખીમરો મારા દિલની અંદર ખૂંચી ગયો.]

દિયર ખીમરાની સાથે બથોબથ લીધી. પણ એ છેલ્લી ભેટા-ભેટનો સુખાનુભવ કંઇક જુદોજ થયો. વૈરાગ્યને સ્થાને શરીરના રોમેરોમમાં સ્નિગ્ધતા જન્મી. પ્રીતિની લ્હેર વાઇ રહી. આગાઉ કદિ નહિ એવા થનગનાટ એના અંગેઅંગમાં ઉપડવા લાગ્યા. આહિરાણીઓ બેઠી ત્યાં લગી આખો ય વખત લોડણ તો એ નાનકડી નણંદ ઉપર જ હેતના ઓઘ ઢોળતી રહી.

આહિરાણીઓનું જૂથ પાછું ગામ ભણી વળ્યું. નદીનો પટ ઉતરવા લાગ્યું. લોડણ એના ડેરામાંથી મીટ માંડીને જોઇ રહી છે. પણ આ વખતે તો પેલી બોજાઇઓની નણંદ ફાળ ભરીને નદી કાં ટપતી નથી? એનાં તોફાન ક્યાં ગળી ગયાં? સહુના ભેગી એ પણ પાણીમાં પગ બોળીને જ ચાલી જાય છે. અરે એટલું જ નહિ, એના તો પગ પણ પૂરા ઠરતા નથી. શેવાળવાળી શિલા ઉપર એ બે પગ લથડિયાં લઇ રહેલ છે. લોડણે ભેદ પારખ્યોઃ એ સ્ત્રી નહિઃ નક્કી કોઇ પુરુષ : એણે મારાં વ્રત ખોટાં પાડ્યાં. મારૂં હૈયું એ પી ગયો.

ભોજાઇઓએ ઝીણી નજરે જોયું કે આ તો હસવામાંથી ખસવું થઇ પડ્યું. દિયરની દશા તો અવળી થઇ. આજ લગી એને સંસારનો વા વાયો નહોતો, પણ હવે તો એને હૈયે કળજુગ પેસી ગયો. ખીમરો ઝૂરવા લાગ્યો. એનો જીવ સાનો નદીની સામી ભેખડ ઉપર ભમવા મંડ્યો. એને, પહાડોના અને સિંહ-દિપડાના એ સહવાસી આહિર જુવાનને આજ પહેલી જ વાર ખબર પડી કે શરીરની એકએક કણી ઓગળીને ઠલવાઇ જવા ઝંખે એવું બીજું એક માનવી જગત પર જીવે છે, ને જડ્યું છે.

રાત પડી. સંસારી લાજમરજાદ ઉપર અંધાર-પડદા ઉતર્યા. ખીમરાથી ન રહેવાયું. સામે કાંઠે ચડ્યો. આખો પડાવ પોઢી ગયો છે. એક જ ડેરામાં ઉતરેલ માનવી—લોડણ જાગે છે. કાળી રાતે બે ધોળાં, નિષ્પાપ ફુલો પાંખડીએ પાંખડી ભીડીને મળે છે. ન્યાતભેદના, જાહેરખાનગીના, જુદેરી જાતિના, તમામ ભેદો એકજ અભેદમાં ઓસરી જાય છે.

પછી મિલન વેળા વધુ પારખ્યો :

તું મળતે મળિયાં, [1]ભજ [2]એને ભેળાં કરે;
નારી ને નરાં, ખરાં નીવેડયાં ખીમરા ! ૪

[હે ખીમરા ! તને તો બન્ને જુલ્ફો ભેગી કરીને, એટલે કે બાથ ભરીને હું મળી, તે વખતે મને ખરી ખાત્રી થઇ કે તું નારી નહિ પણ નર હતો.]

પછી તારો કંઠ પ્રિય લાગ્યો :

મર વાંસળિયું વાય, મવરે મન માને નહિ,
સરખો તારો સાદ, ખાંટથી વાલો ખીમરા ! ૫

[હે ખીમરા ! લોકો ભલે વાંસળી બજાવે; એના સૂરથી મારું મન રાજી થતું નથી. પણ તારો સાદ તો સાકર-ખાંડ કરતાં યે વધુ વહાલો લાગે તેવો સુંદર છે.]

બધાં પાછાં વળે છે: નદીનો આરો ઉતરે છે: લોરણ સ્નેહ રડી છે: ખીમરાને બદલે તો ખીમરો હર્ષઘેલો ખાઇ રહેલ છે: ઊનાં મરતી હતી લાગ છે: લોરણ એને લપસતો દેખીને કહે છે:

પાછો પગ દઇએં નહિ, સેવાળેલ સગા !
લટપટ મા લાગ ! ખમા તુંને ખીમરા ! ૬

[ઓ મારા સ્વજન ! ખમા તને ! ઇશ્વરની રક્ષા હજો તને ! તું લપસીશ ન લે, ઓ લાડીલા ! હું સાંભળીને પમરાં મરું. સેવાળ બાઝેલ પત્થર પર તું પગ ન દેતો. રખે તું પડી જાતો.]

૨ : વિદાયની રાત્રિએ

સંઘરો સરેરયો જાય, ખમાડયો ય ખમે નહિ;
રો મા રાવલિયા !, [3]એંટી મ કર ખીમરા ! ૭

[1] ભજ ક. અન્યોન્ય ભરાયી રહ્ય [3] એંટી કરવું : રિસાણું કરવું

શી રીતે એ અંતઃકરણમાં પેસી ગયો?

[1]આવતડો આહિર, ભોજાયું ભેળો મળી;
વરત અમારાં વીર! ખોટાં કરાવ્યાં ખીમરા! ૨

[આહિર જુવાન એની ભાણીઓની સંગાથે સ્ત્રીવેશે ભળી જઈને આવતો હતો. પુરુષજાતને ન મળવાનું, એકલ જીવન ગાળવાનું મારું વ્રત, ઓ ખીમરા! તેં જ જૂઠું પાડ્યું.]

*આરો ઉતરતે, પગ પરખાણો પુરુષનો,
થડકયો થાનોલે, ખંભા સુધી ખીમરો. ૩

[લોડણને તો, એ આહિરાણીઓ નદીનો આરો ઉતરતી હતી ત્યારે જ તેમાં એક પુરુષનો પગ ઓળખાઈ ગયો હતો. સ્ત્રીવેશધારી ખીમરાની છલંગ અછતી નહોતી રહી. બીજી બધી સ્ત્રીઓ પાણીમાં ચાલીને આરો ઉતરતી હતી ત્યારે ખીમરો જ નદીના પ્રવાહની ઉપર થઈને ટપતો હતો. નદી-ઘાટ પરની એની ફાળ જોતાં જ જાણે કે મારા સ્તન ભાગમાં-છાતીમાં-છેક ખંભા સુધી એ ખીમરાનું સ્વરૂપ થડકી રહ્યું હતું. (અથવા-એ છલંગ મારતી વેળા ખીમરાનું ભરપુર શરીર છેક ખભાં અને છાતી પર્યંત થડકાર અનુભવી રહ્યું હતું. એવું માંસલ, લોહી છલકતું, સુડોળ શરીર એ છલંગોની મસ્તીથી એટલું દીપી ઉઠયું કે લોડણને મોહ પ્રગટ થયો.]

---

૧. 'આવતડો' એ 'આવતો'નું લાડકવાયું રૂપ છે.

*આંહી જેમ સ્ત્રીવેશમાંથી પુરુષ પારખવાનું તત્ત્વ છે તેમ પુરુષવેશમાંથી સ્ત્રીને પિછાનવાની એંધાણીઓ પણ લોક-સાહિત્યમાં નોંધાએલ છે : દા. ત.

"ચાલો મારા સાથી! આપણ દરિયે નહાવા જઈએ રે,
"અસતરી હશે તો એ કાંઠે બેસી નહાશે રે,
"પુરુષ હશે તો એ દરિયો ડોળી નહાશે રે."

[તેજમલ ઠાકોર : રઢીયાળી રાત ભા. ૩]

હીંપા કાચ તણા, મિતરૂં પાસેથી મળ્યા,
શાવલિયો શ્હામાં, આંતે નવરાવું ખીમરો. ૧૧

[બહેન કહે છે : ઓ ભાઈ ! આ કાચના શીશા તો મારા વ્હાલા મિત્ર પાસેથી મળ્યા છે. મારા હૃદયમાં શાવલિયો આહિર ખીમરો વસે છે, તેને હું આ શીશા ભરી ભરી રેડીને ન્હવરાવીશ.]

ચરિયે રસ્તામાં લોડણ અમંગળ શુકન દેખે છે :

ડાબી ભેરવ ઠળકળે, જમણાં જાંગળ થાય,
હોડી ખંભાતણુ ઈં ભણે, (આ) સંઘ દ્વારકા ન જાય. ૧૨

[આપણા સંઘની ડાબી બાજુએ ભેરવ (ચીબરી) નામનું પક્ષી ...સો પાડે છે; અને દરણાં જમણી બાજુ ઉતરે છે. હોડી ખંભા- ...ણ એમ કહે છે કે આવાં અપશુકનને લીધે આ સંઘ દ્વારકા નહિ ...શે એવું લાગે છે.]

આજુની અધરાત, બે બે પંખી બોલિયાં,
વાલ્યમાં તમણી વાત ખોટી હોજો ખીમરા! ૧૩

[અપશુકન પણ અપશુકન થઈ રહેલ છે : આજની અધરાતે હું ...ઠી હતી ત્યાં મેં બે પક્ષીઓની એક સામટી અમંગળ વાચા સાંભળી. ...થી વાણી પોતાના પ્રિયજન ઉપરની આફત સૂચવે છે. એવું કંઈ ...હોય, તો હે વ્હાલા ખીમરા ! તારા વિશે એ ખોટું જ પડજો ! ...ઈ બીજા સગા વ્હાલા ઉપર જ એ અમંગળ ઉતરજો.]

...દ્વારિકા પહોંચ્યા, તો ત્યાં પણ રાતે એજ અમંગળ ભણકાર !

...રકાને મંદિર, (મને) અવળું સપનું આવિયું;
...યું (હો) સગે વીરા (પણ) ખોટું તમણું ખીમરા! ૧૪

[દ્વારિકાના દેવળમાં સૂતી છું, ત્યાં પણ મને ભયંકર માઠું સ્વપ્નું ... . જાણે કોઈ આત્મજનનું મોત થયું હે પ્રભુ ! એ સ્વપ્નું ...જ પડવાનું હોય, તો મારાં સગાં બાંધવ વિષે ભલેથી સાચું ... પણ મારા પ્રિયતમ ખીમરાના સંબંધમાં તો ખોટું જ નીવડજો ! ...ઈ મરે, પણ પિયુ ન મરજો !]

[ચોધાર રડતા અને રોકવા મથતા ખીમરાને લોડણ સમજાવે છે: ઓ ખીમરા ! આમ જો, આ અમારો જાત્રાસંઘ દ્વારિકાવળથી ચાલ્યો જાય છે. એ હવે રોકાયો રોકાતો નથી. હવે રડ ના, હે રાવળિયા આહિર ! હવે મને વિલંબ કરાવ ના, મને રાજી થઈને રજા દે.]

અરે લોડણ ! તું પાછી નહિ આવે ! આવી ખારી ભૂમિમાં તને નહિ આવવું ગમે તો ?

ખીમરા ! ખારો દેશ, મીઠાબોલાં માનવી;
વળતાં વિસામો લેશ, ખોટી મ કર ખીમરા ! ૮

[હે ખીમરા ! આ બધો પ્રદેશ તો ક્ષારવાળો છે, પણ એમાં તારા જેવા મીઠાબોલાં માનવી વસે છે. માટે જ હું અહીં ચોક્કસ આવીશ, પાછા ફરતી વેળા હું આંહી વિશ્રામ લઈશ, માટે અત્યારે મને રોકી રાખ નહિ.]

તોયે ખીમરો કલ્પાંત છોડતો નથી. લોડણ ફોસલાવે છે :

વીસે દિ'નો વદાડ, આઠે દા'ડે આવશું,
રો મા રાવળિયા, ખારે આંસુડે ખીમરા ! ૯

[તું રડ નહિ. ખારાં આંસુ પાડ નહિ. મેં તને વીસ દિવસે પાછી આંહી પહોંચાડવાનો કોલ દીધો છે, તેને બદલે હવે તો હું આઠ જ દિવસમાં પાછી આવીશ.]

૩ : દ્વારકાને રસ્તે

રસ્તામાં લોડણનો ભાઈ બહેનના હાથમાં સીસા દેખે છે, પૂછે છે:

કૂંપા કાચ તણા, મારગમાં ક્યાંથી મળ્યા,
મૂકી દે મોલણ ! ખટક બેઠી ખીમરે. ૧૦

[હે બહેન ! તને રસ્તામાં આ કાચના સીસા ક્યાંથી મળ્યા ? હું છોડી દે એને. તને ખીમરાની લત લાગી છે એ ઠીક નથી.]

રોજ નહિ. નહિ. માટે હે ખીમરા ! હું તો એક પ્રચંડ ખડકને દેવાળીને આંહી તારી ખાતર ખાંભી નખાવીશ.]

પછી તો એ ખાંભી જાણે સજીવ હોય એવું ચિંતવતી, ખાંભીમાં મૂર્તિમંત ખીમરાને આલિંગન ભરે છે. પાગલ બની જઈને કહે છે:

આલીઆળાં અમ ઉર, ભીંસુ તોય ભાંગે નહિ,
બળ કરતી હું બીડું, (તારી)ખાંભી માથે ખીમરા! ૩૦

[હું તારી ખાંભીની સાથે ભેટી પડીને મારાં યૌવનભરપુર આલી-ઢર સ્તનો દબાવું છું તો પણ એ ચગદાતાં નથી. ગાઢ આલિંગન કરીને છાતી ફૂટી નાખું એવું થાય છે. પરંતુ વધુ જોર કરતાં હું ડરું છું. કેમકે રખે ને ઉલટું તારી ખાંભી ભાંગી જાય!]

ખીમરા! મોટી ખોડ, માણસને મરવા તણી,
લાગે લાખ કરોડ, ઇ જેવી એકોય નૈ. ૩૧

[ઓ ખીમરા! માનવીને બીજા તમામ ભોગ આપવાની વાત સહેલ છે, પણ પોતાના પ્રિયજનની પાછળ મરવા જેટલું સ્વાર્પણ બહુ કઠિન છે. બીજાં લાખો નુકશાન ખમી શકાય, પણ પ્રાણ દેવાની વાત અસહ્ય છે. તું મારી પાછળ મરી જઇ શક્યો. તારું આત્મ-સમર્પણ એ રીતે મેરુ છે. હું પણ એમ જ કરી બતાવીશ.]

સીંદોર ચડાવે સગાં, દીવો ને નાળીએર હોય,
(પણ)લોહણ ચડાવે લોય, (તારી)ખાંભી માથે ખીમરા! ૩૨

[હે ખીમરા! તારાં બીજા સગાં તો આંહી આવીને તારી ખાંભી ઉપર સીંદુર ચડાવે છે, દીવો પ્રગટાવે છે, નાળીએર ધરે છે. પણ લોહણ તો સીંદુરને બદલે પોતાનું લોહી ચડાવીને તારી જાત્રા પુરી રહી છે.]

ખંભાતથી હાલી ખીમરા! નાવા ગોમતી ગઇ;
અધૂરા લખ્યા'તા આંકડા, રાવલ અધવચ રહી. ૩૩

[હે ખીમરા! લોહણ છેક ખંભાતથી નીકળીને દ્વારકાના ગોમતી-તીર્થે ન્હાવા ગઇ, પણ એના ભાગ્ય-લેખ અધૂરા હતા. એટલે એ પાછી ઘેરે ન પહોંચી શકી; અધવચ્ચે રાવલ ગામમાં જ રહી ગઇ.]

*પંથી! એક સંદેસડો, ઢોલાને પહુંચાય;
જોબન-કળિયું મોરિયું, ભમર ન બેઠો આય. ૩

[ઓ મુસાફર! મારા ઢોલાને એક સંદેશો પહોંચાડજે: કે જોબન-ફુલની કળી હવે તો ખીલી છે, છતાં યે તું ભમરો આવીને એના ઉપર કાં નથી બેસતો!]

પંથી! એક સંદેસડો, ઢોલાને કહી જાય,
જોબન-હસતી જાગિયો, અંકુશ લઇ ઘર આવ. ૪

[ઓ પંથી! ઢોલાને એક સંદેશો કહેજે, કે જોબન રૂપી હાથી મદોન્મત્ત બની ગયો છે, માટે હે મહાવત! હવે તો તું અંકુશ લઇને ઘેરે આવ.]

પંથી! એક સંદેસડો, ઢોલા લગ લે જાવ;
જોબન-ચંપો મોરિયો, કળી ચુંટનકું આવ. ૫

[ઓ પંથી! એક સંદેશો ઢોલાની પાસે લઇ જા, કે જોબન રૂપી ચંપા-ઝાડ મ્હોરી ઉઠયો છે. માટે તું માળી બની કળીઓ ચુંટવા આવ.]

પંથી! એક સંદેસડો, ઢોલાને સમજાવ;
જોબન-આંબો ફાલિયો, શાખ ન ચાખે આવ! ૬

[હે ઢોલા! જોબનનો આંબો ફાલ્યો છે, છતાં તું એની શાખો ચાખવા કાં ન આવે?]

ઢોલા તુંથી ઢોર ભલ, (જે) ચરે જંગલરો ઘાસ;
દન ઉગી દન આથમે, કરે ¹પરોણી આશ. ૭

[ઓ ઢોલા! તારાથી તો પશુઓ પણ સારાં; જંગલમાં ઊગે એવું ફક્ત ઘાસ જ ચરે છે, છતાં દિવસ ઊગીને સાંજ પડે, તે વેળા તો એ ઘાસ ચરનારાં પશુઓને પણ ઘેર આવવાની-પોતાનાં વાછ-ડાંને મળવાની ઈચ્છા થાય છે.]

---

* અથવા 'પહોંચે' ¹ પરોણી.

૧ : વિવાહના બોલ કોલ

ચાર જણાં ચોપડ રમે, પારસ પીંપળ હેઠ;
નળ પીંગળ સંગી હુવા, (જે દિ') મારૂ ઢોલા પેટ. ૧

[ચારે જણાં—નળ અને એની સ્ત્રી તથા પીંગળ અને એની પત્ની—પારસ પીપળાના ઝાડ નીચે ચોપાટ રમતાં હતાં. તે ટાણે મારૂ અને ઢોલો, બન્ને પોતપોતાની માતાના ગર્ભમાં હતા. આવે રૂડે સમયે નળ અને પીંગળ વચ્ચે ભાઇબંધી બંધાઈ.]

પીંગળરાવરી પદમણી, નળરાજારો ઢોલ;
જબહીં પોઢ્યાં પારણે, તબહીં [1]બોલા બોલ. ૨

[પદ્મિની મારૂ પીંગળરાજની પત્નીને પેટ જન્મી; અને ઢોલો નળરાજની સ્ત્રીને અવતર્યો. એ બન્ને બાળકો પારણે પોઢતાં હતાં ત્યારથી જ માબાપોએ બચ્ચાંના વેવીશાળના કોલ આપ્યા હતા.

૨ : વિજોગણના સંદેશા

આટલી જન્મ–કથા અને વિવાહના બોલ કોલની વાત પછી, ઘણાં વર્ષો સુધી શાં શાં વીતકો વીત્યાં, તે દર્શાવતો એક પણ દોહો નથી. વીસેક વર્ષનો ગાળો વહી જાય છે. ઢોલાનો ઘર-સંસાર તો માલવણની સાથે લીલોસૂકો ચાલી રહ્યો છે; ત્યારે બીજી બાજુ દૂર દૂરના મરૂ દેશમાં ભરજોબનીયે ઝોલાં ખાતી મારૂ ઢોલાને માટે જ ઝંખે છે. એને તો જાણ થઇ ગઇ છે કે પારણે પોઢવાં હતાં તે દિવસથી એ ઢોલાને વરી છે. એને બીજો પરણવું નથી. કોઇક દિવસ ઢોલો આવશે એવી એને આશા છે. પણ જોબન તો હવે હોળે ચડ્યું છે. ધીરજ ઘણી તવાઇ રહી છે. આખરે વટેમાર્ગુ પંખીની સાથે, અથવા કદાચ માર્ગેથી નીકળતા મુસાફરોની જોડે મારૂ ઢોલાને સંદેશા મોકલે છે:

---

૧. 'બોલ બોલવા' એ પ્રયોગ હજુ પણ લોકસમૂહમાં પ્રચલિત છે. એનો અર્થ 'વેવીશાળ (વિવાહ) કરવું' એ છે.

મારૂ એવી પાતળી, ગોત્રો ધ્યાન ન આય;
ફુલાણી આવે ચડે, સૂકેલી નખમાં સમાય. ૧૧

[મારૂ એવી તો પાતળી છે, કે એક ગોખા એટલું પણ ધ્યાન એને નથી આવતું. એનું અંગ એટલું નાજુક છે કે હથેળીએ તો આળામાં ચડે; અને રાખોડીએ તો નખમાં સમાઈ જાય.]

મારૂ એવી પાતળી, જેવી ખાંડાની ધાર;
ચાલન્તાં પગ લડથડે, (તો) કટકા થાય હો—ચાર. ૧૨

[જેવી પાતળી તલવારની ધાર હોય છે, તેવી પાતળી મારૂ છે. જો ચાલતાં ચાલતાં એનો પગ લથડવાથી એ પડી જાય, તો એના શરીરના ચપટ ટુકડા થઈ જાય, એવી તો એ નાજુક છે.]

ચંદનરી મારૂ ઘડી, (તેનો) ભોડો રહિયો પાસ;
(તે) ભોડારો ચંદ્રિ ઘડ્યો, ચોડ્યો લઈ આકાશ ૧૩

[સર્જનહારે પ્રથમ તો મારૂને ચંદનના લાકડામાંથી ઘડી કાઢી. એને ઘડયા પછી ચંદનનું જે છોડું (ટુકડો) બાકી રહ્યું, તેમાંથી સર્જનહારે ચંદ્રમા બનાવ્યો, બનાવીને આકાશે ચોડયો.]

૪ : મારૂને મળવા ઢોલાની મુસાફરી

આવી ગુણીયલ મારૂ : જે આટલાં વર્ષોથી મારી જ વાટ જોઈ જોઈ, પોતાનાં જોબન સગાવતી બેઠી રહી છે—તેને મેં કેમ વિસારી! ઢોલાનું અંતર દ્રવવા લાગ્યું. એ અધીરો બન્યો. હવે તો આજે ને આજે, દીવે વાટ્યો ચડે તે પહેલાં જ મારૂને દેશ પહોંચે રહું. વચ્ચે વિશાળ રણ પડયું છે તેને વળોટી જાઉં. મારે આંગણે અનેક પવનવેગી સાંઢીઆ બાંધ્યા છે, તેનું આજ પારખું થશે.

ઢોલો ચિત્ત વિચારિયો, મારૂ દેશ અલગ;
આપણુ જાઇ જોઈએ, *કરલા હુંદો વગ. ૧૪

* કરલા+હુંદો (હુંદોનો) : ઉંટનો

પીળી પાંખરા પોપટા ! જઇ ઢોલાને કેહ;
મારૂ મન ઉંચું કિયું, છાંયા કાંઉ ન દેહ ! ૮

[એ પીળી પાંખના પોપટ ! તું ઢોલાને જઇ કહેજે, કે તેં મારૂનું મન અધીરૂં કરી મૂકયું છે. તું મને તારી છાંયડી કાં નથી દેતો ?]

[1]મત તું બોલે મોરલા ! ઉડી મ બેસ ખજૂર;
થાને જળથળ ઢૂકડો, માને વાલ્હમ દૂર. ૯

[ખજુરીના ઝાડ પર બેસીને ટહૂકાર કરતા મોરને મારૂ કહે છે “ ઓ મોર ! તું ખજૂરી પર બેસીને બોલ નહિ. તું શીદ પુકાર કરેછે ? તારે તો જળનું સ્થળ નજીક છે; પણ મારે મારો પ્રિયતમ ઘણો દૂર છે. તારા ટૌકાર થકી તું મને એ પ્રિયની યાદ વેધુ વેદનાભરી કરી મૂકેછે.]

૩: ઢોલાને મારૂ વિષે જાણ

ચારણ, ભાટો, કૈં કૈં મુસાફરો મારૂના દેશમાંથી ફરતા ફરતા ઢોલાને ગામ આવે છે. મારૂ અને ઢોલા વચ્ચેના વિસરાએલા બાળ–વિવાહની જાણ કરાવે છે. મારૂનાં શીલ, તપ અને તલખાટ કેવાં તીવ્ર છે તેનું ભાન આપે છે. ઢોલાના અંતરમાં પ્રીતિનો ઉદય થાય છે. એ પ્રીતિમાં વધુ રસ પૂરવા માટે પ્રવાસીઓ મારૂનાં રૂપની સ્તુતિ કરે છેઃ

મારૂ એસી પાતળી, જેસી રાણુ ખજૂર;
થોડાબોલી ઘણુચવી, (તેને) કેમ વિસારી દૂર ! ૧૦

[મારૂ શરીરે કેવી પાતળી છે : ખજૂરી અને રાયણના ઝાડ જેવી : એવી સુડોળ, થોડું બોલનારી અને ઘણું ચાવનારી (ઉંડો વિચાર કરનારી) ગુણીયલ સ્રીને તેં શા માટે વિસારી છે ઓ ઢોલા !]

---

૧. આવો જ દોહો બીજી એક કથામાં છેઃ

કોયલ સરવે સાદડે માઝમ રાત મ ઝૂર !
તારે આંબા ઢૂકડા, મારે દેશળ દૂર.

ઢોલો અંતરની વાત કહી શકતો નથી. મુંઝાઇને ઉભો રહે છે. ઉભો ઉભો નખ વડે ભીંત ખોતરે છે. મારવણ એને પંપાળીને પૂછે છે:

ઢોલા! કેમ દયામણા, [1]નખસું ખોદો [2]ભીંત,
અમથી તે કુણ આગલી, ચડી તમારે ચિત ? ૧૮

[હે ઢોલા! આમ દયામણું મોં કરી ઉભા ઉભા નખ વતી દિવાલ શા માટે ખોતરી રહ્યા છો? કોનું ચિંતન કરો છો? મારાથી અધિક પ્રિય એવી કોણ સ્ત્રી તમારા ચિત્તમાં ચડી છે ?]

ઢોલો બાંધે પોતીઆં, મારવણ ધાન ન ખાય,
ખોટો થાને કેહેલિયા! ઢોલો ગામ ન જાય. ૧૯

[મુસાફરીએ ઉપડવા માટે ઢોલો માથા પર પોતીયું (પાઘડી) બાંધી રહ્યો છે, એ દેખીને મારવણ અન્ન ખાતી નથી. ઉટની પાસે જઇને મારવણ કહે છે કે "ઓ ભાઇ ઉંટ! તું પગે હંગડો બની જવાનો રોગ કરને! તો મારો ઢોલો મુસાફરીએ ન જાય.]

ઉંટ જાણે કે ઉત્તર આપે છે:

ખોટો *થાં તો ‡ડાંભ ખાં, બાંધ્યો ભૂખ મરાં,
જાઉં ઢોલારે સાસરે, (તો) હરિયાં [2]મુંડ ચરાં. ૨૦

[ના, ના, હું હંગડો બનવાનો રોગ કરું, તો તો મારે ડામ ખાવા પડે. અને પછી ચલાય નહિ એટલે ખીલે બંધાયા બંધાયા મારે ભૂખે મરવું પડે. તે કરતાં તો હું મારા ઢોલાને સાસરે-મારવને પિયર-જાઉં તો ત્યાં મને લીલી લીલી મગની શીંગોનો ચારો ચરવા મળશે.]

---

[1]. 'નખથી ભીંત ખોતરવી' એ કોઇ ઊંડા વિચારની, મનની મૂંઝવણની-કોઇના સ્મરણની નિશાની છે.

*થાં (થાઉં), ખાં (ખાઉં), મરાં (મરું), એ બધાં સોરઠી ભાષાનાં રૂપ છે.

‡ખોટ અંત: પદને એના પગ ઉપર કનકના કેડા વડે ડામ દેવાનો ઉપચાર ચાલે છે.   [2] મુંડ : મગ

[ઢોલાએ ચિત્તમાં વિચાર્યું કે મારૂનો મરૂ દેશ તો ઘણો દૂર છે. માટે હું જઇને મારા ઉંટની મદદ મેળવું.]

બધા ઉંટો બાંધ્યા છે તે સ્થાને જઇને ઢોલો પૂછે છે:

કુણ ગળ બાંધું ઘૂઘરા, કુણ શિર સાજું સાજ,
કિયો ઢોલારો કેહેલિયો, (જે) મારૂ મેળે આજ ? ૧૫

[આજ હું કોને ગળે ઘૂઘરા બાંધું ? તમો સહુમાંથી હું કોને મસ્તકે રૂડા સાજ સજાવું ? ઢોલાના ઉંટોમાંથી એવો કયો એક ઉંટ છે, કે જે મને આજ ને આજ મારૂ સાથે મેળાપ કરાવે ?]

જાણે કે એક વેગીલો ઉંટ ઢોલાનો બોલ ઝીલેછે :

મુજ ગળ બાંધો ઘૂઘરા, મુજ શિર સાજો સાજ,
મેં ઢોલારો કેહેલિયો, (થાને) મારૂ મેળાં આજ. ૧૬

[મારે કંઠે ઘૂઘરા બાંધો. મારા પર સુંદર સાજ સજો. હું ઢોલાનો ઉંટ, હું તેનો આજે ને આજે મારૂ સાથે મેળાપ થાય, એવી ઝડપે હું મજલ કાપીશ.]

ઉંટ ઉપર સાજ સજાયા છે. ઢોલો ક્યાં જવાનો છે તેની કોઇને જાણ નથી પણ એની સ્ત્રી માલવણ આ બધો ભેદ પામી ગઇ છે. એ ઢોલાને રોકી રાખે છે:

ઢોલો હાલું હાલું હાલું કરે, ધણ હાલણ નવ [1]દેહ;
ઝબ ઝબ ઝૂએ પાગડે, ટપ ટપ નીર ભરેહ. ૧૭

[illegible] અને [illegible] મહત્વ [illegible] અને [illegible]

[1] [illegible]

૫ : માલવણ રોષે ચડે છે

ખાનામાંના નારી ફરેલા ઢોલાના સંગડ એની એની માલવણ
ખાની વેલડી દંડાવી પતિનો પિછો લે છે. રસ્તા રણમાં, એક
બના'ડાને લીલુંછમ દેખાને. માલવણ એને પૂછે છે:

હિ થળ જળ વેગળો, તું કિમ લીલી બાળ!
ઈ તો સીંચી સજ્જણે, (કે) મે વૂઠો અણુગાળ ૩૦

[એ: બાળ! આ થળનું તળ તો ઘણું ઊંડું છે: પાણી તો વારાથી
ઘ દૂર છે: છતાં તું લીલીછમ ક્યાંથી થઇ ગઇ! કાં તો કોઇ
જ્જને તને આંહી પોતાની મશકમાંથી પાણી સીંચ્યું હશે, અથવા
આંહી ઓચીંતો વરસાદ વરસ્યો હશે.]

ડાળડી બાળ જવાબ ઉત્તર આપે છે:

ના તો સીંચી સજ્જણે, મે ન વૂઠો અણુગાળ;
આંહીથી ઢોલો પરવર્યો, કરશે ઝાલી ડાળ. ૩૧

[નથી મને કોઇ સજ્જન પુરુષે પાણી રેડ્યું, કે નથી મારા પર
વરસાદ વરસ્યો. પણ હું સુકાએલી હતી તેમાંથી લીલી તો એ કારણે
ની ગઇ છું કે આંહીથી ઢોલા નામનો પ્રેમીજન નીકળ્યો હતો તેના
રે મારી ડાળીને મ્હોંમાં લીધી હતી. એના સ્પર્શથી હું નવપલ્લવિત
ની ગઇ.]

માલવણ આગળ વધે છે: પણ પછી તો સૂકી કઠણ ધરતી પૂરી
થને કાદવ વાળો પ્રદેશ આવે છે: પોતે હતાશ બને છે:

'મે' તાં વાઇ ઉતાવળી, [2]ટાકરડી તળિયાંહ;
કરશે કાદવ રુંધિયા, ચળવટરી થળિયાંહ. ૩૨

[ટાકરડી (કઠણ) જમીન ઉપર તો હું ઉતાવળી ચાલી શકી.
કે અત્યાર સુધીમાં ઢોલાના ઊંટ તો આ થળ પ્રદેશનો કાદવ
ળંઘી નાખ્યો છે. હવે હું એને નહિ પહોંચી શકું.]

---

૧. હું તો બહુ ઉતાવળી ૨. કઠણ તળ વાળી જમીન

મારગે કોઈ મુસાફર મળે છે, ઢોલો એને પૂછે છે : હે ભાઇ, કે
છે મારૂનાં રૂપ? મુસાફર એને ખોટો જવાબ દઈને ટીખળ કરે

મારૂરો ચમકો ગિયો, ગિયો બાલપણ વેશ,
નેણાંરી વાંકપ ગઈ, પંજર હૂવા કેશ. ર

[મારૂના રૂપનો ચમકારો તો ચાલ્યો ગયો. એનું બાળ એ
તો ગયું. એનાં નયનોની ભમરોની બંકી છટા પણ ગઇ. એના માથા
કેશ પણ ધોળા બની ગયા. એવી મારૂને મળવા તું શું મૂર્ખ બને
દોડી રહ્યો છે!]

સાંભળીને ઢોલો થંભી રહે છે :

ઉભો થળવટ એકલો, એવડ માંહ અમન્ન;
મારૂને મળવા તણું, લાગું પલ પલ મન્ન. ર

[થળ (પારકર)ના રણમાં અસ્વાર એકલવાયો ઉભો થઇ રહે
મારૂને મળવા માટે એનું મન પલેપલ આતૂર છે.]

બીજો વટેમાર્ગુ મળે છે. ઢોલો પુછે છે : ઓ ભાઇ! મારૂ કે
દીઠી? મુસાફર કહે છે :

ઉંચે ટીંબે અજવાસડો, જાણે વીજળિયાંહ;
મારૂ ધનરી દામની, ઝળકી પાંસળિયાંહ. ર

[ઉંચા ટકરા ઉપર (એક ઉંચા ગઢને ગોખે) મેં અજવાળા
ઝબકારા દીઠા. મેં જાણ્યું કે એ આકાશની વિજળી હશે, પણ
વિજળી તો મારૂ હતી. ને એ તો એનાં અંગની પાંસળીઓ ઝબકા
કરી રહી હતી.]

સાંભળીને ઢોલો પંથે પડે છે. સાંજને પહોરે રણને સામે પા
ઉતરે છે. મારૂનાં ધામ એની નજીક આવી રહ્યાં છે. તે વખતે રણ
પાછળે કહિ શું થઇ રહ્યું છે :

[આ પરિહાસ કરીને ઉત્તર આપે છે : "હું તો ગોપી હતી. કૃષ્ણાવતારમાં હું ગોકળ મથુરાની મહીગોપમાં મ્હાલતી હતી. કૃષ્ણના હાથમાંથી છટકીને હું નાસતી હતી, નાસીને દૂર નીકળી ગઈ; પછી તો થાકીને આ જગની મરુભૂમિમાં રહી ગઈ.]

એ મિલન-સુખની વચ્ચે ઢોલો અને મારુ પોતાના ખરા ઉપકારક મિત્ર ઉંટને તો છેક જ ભૂલી ગયાં. એને તો પગમાં દામણું નાખીને બાંધી જ રાખ્યો છે. ભાનભૂલ્યા પ્રેમીજનોને ઉંટ મેણું આ છે :

કાળે માથે માનવી, બગરે માથે ઉંટ;
નગુણા નરને ગુણ કિયા, (તણ) બાંધી કરિયા ટૂંટ. ૪૭

[હું ઉંટ બિચારો ભૂરા રંગના માથાવાળો, કાળા રંગના માથાવાળાં (કાળી) મનુષ્યોની કૃતઘ્નતા શું સમજી શકું ! આવાં નગુણાં માણસ ઉપર મેં ઉપકાર કર્યો, તો એણે તો મારા પગ બાંધીને મને ઠુંઠીઓ જ કરી મૂક્યો.]

અને મારુ ! તેં તો મને કાંટાનો ચારો નાખ્યો; પણ

કરહો કાંટા નહ ચરે, ચરે જ ફૂલાં ઉંટ;
લવેરા લાંઘણ કરે, (જે) ચાખેલ ચંદણ રૂખ. ૪૮

[હું કેરેલિયા જાતનો ઉંટ : હું કાંટાનો ચારો ન ચરું. એ તો બીજા હલકા સાંઢીઆ ચરે. હું તો ચંદનનાં ઝાડ ચાખનારો—જૈસા થા ! ન મળે તો ભૂખ્યો રહું.]

સોરઠી ગીત-કથાઓમાં સુખદ અંતવાળી આ એકજ છે. એનો અંત શૃંગાર તરફ ઢળે છે. અંદરનું કાવ્ય પણ મારવાડી ઢબના દોહાઓનું છે, સોરઠી સોરઠાઓનું નથી. કથાનું વાતાવરણ પણ સોરઠી નથી. આખી જ રચના કોઇ એકજ હાથની—ને તે પણ કોઇ રાજ-આશ્રિત મારવાડી ચારણની હોવા સંભવ છે. લોકસમૂહના હાર્દમાંથી પ્રકટ થએલ આ કૃતિ નથી. સં.

[હાથમાં દીવો પ્રગટાવીને મારૂ મહેલ પર ચડે છે. હનુમાન જાણે લંકા સળગાવીને ચાલ્યા જાય છે.]

મારૂ સૂતી અટારીએ, રતડો પલંગ બિછાય;
તારા તરવરિયું કરે, ચંદ રિયો લલચાય. ૪૨

[અટારી ઉપર લાલરંગી ઢોલીઓ બિછાવીને મારૂ સૂતી છે. એને દેખીને જાણે આકાશેથી તારલા ઝબૂકી ઝબૂકી એને મળવા માટે વરવરાટ કરી રહ્યા છે, ચંદ્ર પણ જાણે લોભાય છે.]

નવા મો'લ ને ધણ નવો, નવી જવાની નેહ;
ઠાકર ઘેર પધારીઆ, મોતી વરસ્યા મેહ. ૪૩

[નવા મહેલ, નવી સ્ત્રી, નવી જુવાની ને નવો સ્નેહ : પતિ ઘેર પધાર્યા. મોતીના જાણે મેહુલા વરસ્યા.]

કોરી ગાગર મદભરી, હેમ કટોરો હાથ;
રાણી ભરે રાજા પીયે, ધન આજુરી રાત. ૪૪

[મદિરાથી ભરેલી નવી ગાગર છે. સ્ત્રીના હાથમાં સોનાનો કટોરો છે. ભરી ભરીને સ્ત્રી આપે છે, ને પુરૂષ પીવે છે, આજની રાત ધન્ય છે.]

મરૂભોમની પુત્રીના મુખ સામે નિહાળતો નિહાળતો સોરઠ—બાળ અચંબો પામે છે : પૂછે છે :

ખીજડ ઝાડ ને ભુરટ ખડ, ઉંડા નીર અથાહ;
*ઢોલો પૂછે મારૂને, (થારો) એવડો રૂપ કથાહ. ૪૫

[ઓ મારૂ ! તારી જન્મભોમમાં તો ભુંડાં ખીજડાનાં ઝાડ છે : ભુરાં ઘાસ છે : ને અથાગ ઉંડાં પાણી છે : છતાં તારૂં આવડું મોટું રૂપ કયાંથી ?]

*મેં મથુરામાં મ્હાલતી, ગોકળરી ગલિયાંહ;
સ્રાન કુંવરથી નાહુરડું, થાક રહી થલિયાંહ. ૪૬

---

*આ દોહાઓ બતાવે છે કે મારૂ જ મરૂભૂમિની પુત્રી હતી અને ઢોલો ચાહે તો સોરઠનો, ચાહે કચ્છનો પણ વાસી હોય.

ની નજીક વહેતા ઢૂંઢે આવેલી વાવમાંથી પાણીનાં બેડાં ખેંચી લાવે. એ વાવના થડમાં તળાવ હતું ત્યાં નહાવાધોવા જાય, અને બેત્રણ દિવસે માખણ ભેગું થાય તેનું ઘી ઉતારી, તાવણ ભરી સવીઆણા શહેરમાં વેચી આવે. સારે સારે મેંગો સાર કપાસીઆ, ઘર સારૂ દાણા, ગોળ, તેલ કે મસાલા લેતી આવે.

એક દિવસ એ નવ નેસની બીજી કેટલીક બાઈઓની સાથે આ આહિર-બાળ નાગમદે પણ પોતાની તાવણ વેચવા સવીઆણા શહેરમાં આવે છે અને એક વાણીઆને હાટડે સહુ નેસડીઓ એક પછી એક પોતાની તાવણના તોલ કરાવે છે. કુમારિકા નાગમદેનો વારો આવે છે. વાણીઆનાં ત્રાજવાં માંહેના વાસણમાં પોતાની તાવણમાંથી ધાર કરીને પોતે ઘી રેડી રહી છે તેજ ઘડીએ બજારે અવાજ પડયો કે નાગવાળો આવે છે. પવિત્ર રાજપૂત જુવાન નાગ સહુ ગામલોકોના રામરામ ઝીલતો ઝીલતો બજાર સોંસરો ઘોડે ચડીને નીકળે છે, અને એક દુકાને જુવાન વહુદીકરીઓનું જૂથ બેઠું જોઇ પરનારી સામે ન જોવાય એ ભાવે એ બાજુએ પોતાના મ્હોં આડે હાથ ઢાંકી દે છે.

નાગમદેએ કચ્છમાંથી આવતાં આવતાં મારગે અનેક ઠેકાણે તેમજ આંહી નેસડાંમાં આ નાગવાળા વિષે મીઠી મીઠી વાતો સાંભળી હતી. જોવાની ઇચ્છા ઝાઝા દિવસની હતી. આજ મીટ માંડીને નિહાળવા રહી ત્યાં પેલું પોતે રેડતી હતી તે તાવણનું ઘી ઠામમાં પડવાને બદલે ભોંય ઉપર ઢોળાયું. પલકમાં પ્રેમ પ્રગટ્યો.

ફરીવાર તળાવકાંઠે મળ્યાં. નાગનું અંતર પણ અર્પણ થયું. યાદ ન રહ્યું કે એક રજપૂત છે ને બીજું આહિર છે: એક ગામ-ધણી છે ને બીજી ગરીબ માલધારીની દીકરી છે: બેઉનાં નોખ-નોખે ઠેકાણે સગપણે ય થઇ ચુક્યાં છે. બેમાંથી એકેયનાં માબાપ કબૂલે જ કેમ! ઉલટું આ તો અનર્થ થશે એમ સમજી નાગ-મદેના બાપે ત્યાંથી ઉચાળા ઉપાડયા. શીધારનો નેસ એક દિવસ પ્રભાતે સૂનસાન પડ્યો. નાગ આવીને એ ખંડિયેરમાં ભટ-કતો હતો. મળ્યા વગર કે ખબર પણ કહાવ્યા વગર જે ચાલી ગઇ છે તેને સંભારતો હતો. એવે ટાણે ભમતાં ભમતાં ત્યાં એક

નાગ–નાગમદે

ગોહિલવાડમાં ગિરકાંઠાનું રાજૂલા ગામ છે. ત્યાંથી ત્રણ ચાર ગાઉ ઉપર સરોવરડું નામે નાનું ગામડું છે. અસલના કાળમાં ત્યાં એક સતીઆણા નામનું નાનું શહેર હતું; વાળા રજપૂતોનાં ત્યાં રાજ હતાં. ગામધણીનું નામ ધમળવાળો બોલાય છે. એને ઘેર નાગવાળો નામે જુવાન દીકરો હતો. નાગનાં રૂપગુણ અને વીરત્વ વિખ્યાત હતાં.

સતીઆણાથી એકાદ ગાઉ આઘે એક ડુંગરાની ધાર પડી છે. અત્યારે એ ધારને સરધાર નામે ઓળખે છે, પૂર્વે એને શીધાર કહેતા. ત્યાં માલધારીઓના નેસ પડતા. એને શીધારના નેસ કહેતા. નેસવાસીઓ ઢોરને પાણી પાવા માટે સતીઆણા શહેરના મોટા તળાવ ઉપર હાંકી જતાં.

એક વખત એ શીધારની તળેટીમાં એકસામટા નવ નેસ પડ્યા. એક નેસ *મેડા શાખાના આહિરનો હતો. મેડા આહિરને ઘેર નાગમદે નામની ભરજુવાન દીકરી હતી. નાગમદે પોતાના બાપના નેસડામાં રોજ પ્રભાતે ભેંસોનાં મહીનું વલોણું ઘુમાવે, નેતરાં તાણતી તાણતી પ્રભાતીઆં ગાય, શીધારથી છેટે સતીઆણા-

*લોકો એનું નામ માનસુરો મેડો કહે છે. એ કચ્છથી આવેલો એવું બોલાય છે

[ધોધારના નેસવાળું સવીઆણું શહેર સાથેસાથ સહુ નગરોની અંદર સારું નગર હતું. એની બજારો બહોળી હતી. એનું રાજ પણ રિદ્ધિસિદ્ધિથી ભરપૂર હતું.]

સવીઆણું સરધાર, બેય [1]તરોવડ ટેવીએ,
એકે વણજ વેપાર, બીજે મરમાળાં માનવી. ૨

[સવીઆણું શહેર અને ધોધારનો નેસ, એ બન્નેને એકસરખા જ સમજજો. કેમકે એકમાં જેમ ધીકતા વાણિજ્ય વેપાર હતા, તેમ બીજામાં, એ નાનું ગામડું છતાં, મર્માળુ, રસિકડાં, હેતાળવા (નાગમદે સરીખાં) માનવીનો વાસ હતો. એકમાં સ્થૂલ દ્રવ્યસંપત્તિ હતી, તો બીજામાં સૌંદર્યની ને સ્નેહની સમૃદ્ધિ હતી.]

જે સવીઆણે શોખ, સરધારે નહિ શોખ તે;
લાડકવાયાં લોક, પથારીએ ફુલ પાથરે. ૩

[સવીઆણા શહેરમાં જે મોજ અને વિલાસ છે, તે સરધારના નેસમાં નથી. સવીઆણાના રસિક લોકો તો ફુલ પાથરીને સુવે છે.]

એવું એક મર્માળ માનવી માથા પર ઘીની તાવણ લઈ એક દિવસ સવીઆણાની હાટબજારે વેચવા આવ્યું. એના વીરત્વ અને રૂપશીલ સાંભળ્યાં હતાં તે નવજુવાન નાગને દીઠો. આંખો ત્યાં ચોંટી રહી એટલે વાણિયાના વાસણમાં ઘી રેડનારા કંકુવરણા હાથ થંભી ગયા: વાણિયો કહે કે "બાઈ, સાચું ધ્યાન તો રાખ! તારું ઘી ઢોળાય છે!" મોઢ ચમેલી નાગમદે જવાબ વાળે છે:

ધોળ્યાં જાવ રે ઘી, આજૂના ઉતારનાં!
ધન્ય વારો ધન્ય દી', નિરખ્યો વાળા નાગને. ૪

[ભારી, આજના એક દિવસની કમાણીનું ઘી ભલે ઢળતું હોય તો ભલે ઢળે. એટલું નુકસાન શી વિસાતમાં છે? કેમકે આજ તો મેં નાગને નિરખ્યો. આજનો દિવસ અને આજનો ઘી ઉતારવાનો વારો તો ધન્ય બન્યો.]

---

[1]. તરોવડ = સરખાં. 'ધોળ્યાં જાવ!' (બ. વચ!) એ પ્રયોગ અતિશય જોરદાર અને હૃદયંગમ છે.

પગમાંગલો ઓડો પાડો બેઠેલ દીઠો. પાડાની ડોકે ચિઠ્ઠી બાંધી હતી. લખેલું કે નાગ! હું ફલાણે દિવસે આવીને તને સરોવર-પાળ્યે શંકરના દેવળમાં મળીશ. મારા બાપે તે દિવસે મારાં લગ્ન કરવાનું ઠરાવ્યું છે, પણ હું તો તારી થઇ ચુકી છું.

માવતરે તજેલો જુવાન નાગવાળો રાજરિદ્ધિ અને રજપૂતાણી સાથેના ઘરસંસારની લાલચ છોડી નાગમદેની વાટ જોતો દેવળમાં બેઠો. બહુ બેઠો. વદાડ પ્રમાણે પહાડ—કન્યા હાજર થઇ નહિ. હવે એ ક્યાંથી આવે? નહિ આવે. બાપે પરાણે પરણાવી દીધી હશે. મારે હવે જીવીને શો સ્વાદ કાઢવો છે? પોતે પેટમાં કટાર નાખીને દેવળમાં જ આત્મહત્યા કરી. પગથી માથા સુધી કાળીઉં ઓઢી સીંચેલું શબ પડ્યું રહ્યું.

માવતરના પંજામાંથી નાસી છૂટતાં નાગમદેને થોડું મોડું થયું. પણ એ વેગ કરતી આવી પહોંચી. રાત હતી. મંદિરનાં બારણાં અંદરથી બંધ હતાં. બંધ કરીને જ નાગ મુવો હતો. નાગમદે માને છે કે હજુ નાગ આવ્યો નથી. પછી અંદર નજર કરતાં નાગને પિછોડી ઓઢીને સુતેલો દીઠો. સમજી કે ઢોંગ કરે છે. કદાચ ફરી બેઠો હશે! ઘણાંઘણાં મેણાં ને વિનવણાં કર્યાં. પછી લાગ્યું કે ભરનીંદરમાં પડ્યો છે. જગાડ્યો જાગતો નથી. પ્રભાતે લોહીનાં પાટાડાં સુઝયાં. નાગમદે પણ પોતાની ખાતર પ્રાણ છોડનારની સોડમાં જ સદાને માટે સુતી.

સરોવરડા ગામની નજીક આ સતીઆણી શહેરના, વડલા ટેકોની વાવના, તળાવના ને શિવાલયના અવશેષો, તેમજ શીપાર (સરધાર)ની ટેકરીઓ મેં જોઇ છે. સ્થાનિક લોકો આ બધાં સ્થળોને વાર્તાનાં સ્થળો તરીકે બતાવે છે.

૬

સતીઆણું સરધાર, નગરામાં નેહજળ ભર્યું;
ભરતાં હાટ બજાર, રજવાડું રસિયે ભર્યું. ૧

૧. નેહજળ નિર્મળ

નાગ તો નગરશેઠ ઉપર ગામની વ્હેનદીકરીઓનાં નખ દેખાયા નજર કર્યા વિના જ ઓઢી ચાલ્યો જાય છે; એટલે પ્રેમમાં પાગલ બનેલી નાગમદે મનમાં ને મનમાં બોલે છે:

સામસામીયું સગા ! મીટું કાં માંડો નહિ?
પડીઓ તો વાળા ! નેણુંમાંકે નાગડા ! ૮

[હે સ્વજન ! સામસામી મીટ કાં નથી માંડતા ? માંડો, તો નયનેનયનનું પ્રેમ-દ્વંદ્વ રમીએ ચાલો.]

ત્રાંબાવરણું તળાવ, પદમણીયું પાણી ભરે;
નજર કરોને નાગ ! ધમળ સરધારાં ધણી ! ૯

[એ ત્રાંબા સરીખા ઉજ્જ્વળ ને નિર્મળ તળાવની અંદર સુંદરીઓ પાણી ભરે છે. નાગમદે ન્હાય છે. ઓ સરધારના ધણી નાગ ! નજર તો કરો !]

નાગડા ! નાગરવેલ્ય, થડમાંથી લઈ થૂંબીયે;
કાંક કાંક કૂંપળ મેલ્ય, (અમે) આશા ભરિયાં આવિયાં. ૧૦

[હે નાગ ! માળી જેમ નાગરવેલ્યને થડની આસપાસ જરા ખોદીને ખાતર પૂરી બનાવે છે, તેને પરિણામે એ વૃક્ષ સદેવાઈથી પોષણ પામીને ફાલે છે; તે રીતે તું પણ તારી પ્રીતિ રૂપ વેલડીને પોષી બનાવ ! એમાંથી સ્નેહનાં કૂંપળ ફુટાવ. સખત ને અક્કડ ન રહે. કેમકે હું આશા-ભરી આવી છું.]

નાગ નીસરણી નાખ, કયે ઓવારે ઉતરીએ !
આમાંથી ઉગાર, (તો) વરીએ વાળા નાગને ! ૧૧

[ઓ નાગ ! હું આ તળાવમાં ન્હાઈ રહી છું. પણ કયે આરેથી હું બહાર નીકળું ? ડૂબી મરાય તેટલું ઊંડું આ તળાવ છે. માટે તું જો અંદરથી નીસરણી નાખે, તો હું નીકળીને તને વરું. (આંહી મર્મમાં, વ્યંગમાં નાગમદે સમજાવે છે કે જીવનનાં-માબાપ, સગાં, સંસારવ્યવહારનાં-ઊંડા નીરમાં હું ડૂબી રહી છું. તારા પ્રેમની નીસરણી વડે તું મને કિનારે ઉતાર.)]

—

પરનારીઓને દેખીને પવિત્ર શીલનો પુરુષ નાગ એ બાજુ પોતાના મ્હોં આડે ઢાલ ઢાંકે છે. નાગમદે એથી નાગનું મ્હોં જોઇ શકતી નથી; એટલે પોતે મનમાં ને મનમાં લવે છે:

બાધી જોવે બજાર, પ્રીતમ ! તમણી પાઘને;
અમણી કીં અભાગ ! ધમળના ! ઢાલું દિયો ! ૫

[હે પ્રિયતમ ! બધી યે બજાર—તમામ લોકો-તમારી પાઘડીને જોઇ શકે છે; તો પછી મારાં શાં દુર્ભાગ્ય, કે ઓ ધમળવાળાના પુત્ર ! તમે મારા આડે ઢાલનો અંતર્પટ કરો છો !]

૨ : જળાશય પર મેળાપ

વડલા હેઠળ વાવ, હાલે ને હિલોળા કરે;
નાગમદે નાની બાળ, ભેડાની પાણી ભરે. ૬

[સવીઆણાને પાદર વડલાની ઘટામાં વાવ આવેલી છે. વાવનું ભરપૂર પાણી દિવસરાત હિલોળે ચડી રહ્યું છે.(કારણ કે ત્યાં થોકે-થોક પનીઆરીઓ બેડાં બોળી બોળી પાણી ભરે છે.) એ પનીઆરીઓના મેળામાં શ્રીધાર નેસથી ભેડા આહિરની નાની વયની પુત્રી નાગમદે પણ હેલ્યો ભરવા આવે છે.]

નાગ ત્યાં થઇને શંકરને દેવળ જવા નીકળે છે : નાગમદે નિરખી રહે છે: સભ્યતા સાચવી શકતી નથી. ભલે લોકો ઘીણું ભાખે ! હું શું કરું ? અંતરમાં લવે છે :

પાગે બેડી પેરીએં, હાથે ડહકલાં હોય;
(પણ) નાગડા ! નેવળ નો'ય, આંખ્યું કેરે ઓડડે. ૭

[પગને તો બેડી પહેરાવીને રોકી રાખી શકાય છે: હાથ કશું તોફાન કરતા હોય તો તેને પણ હાથકડી જડીને કાબુમાં રખાય. પરંતુ ઓ નાગ ! આ આંખોને માટે તો કોઇ બેડી કે કડી ક્યાં છે ! હું શી રીતે મારી દૃષ્ટિને દબાવી રાખું !]

બાધી : બધી તમણી : તમારી અમણી : અમારી
ધમળના : ધમળના પુત્ર

નદી કિનારે નેસ, માળીંગાં માંડયાં રિયાં,
વાલાં વળ્યાં વિદેશ, ચાળો લગાડી ચિત્તને. ૧૬

[નદીકાંઠાના આ નેસ(ઝુંપડા)માં, જીંતરાં ને માંડછાંડ એમનાં એમ રહી ગયાં છે. એટલી બધી ઉતાવળથી, ઓચીંતાં અમારાં પ્રિયજન, દિલને માયા લગાડીને વિદેશ ચાલ્યાં ગયાં.]

નાગમહેને નેસ, (મન) ખૂલક ખરસુ [1]વારે
પરદેશી ગ્યાં પરદેશ, પોડીદા પલાણ્યે. ૧૭

[એ પરદેશી તો પોઠીઆ પલાણીને પરદેશ ચાલ્યાં ગયાં. પણ મારું અંતર અહીં નાગમહેના નેસમાં લાકડાંની માફક ખૂતી રહેલ છે.]

નાગમહેને નેસ, *ભાંગલ પગ ભીંસો તણો;
વાલાં ગિયાં વિદેશ, અવધે આવાણું નહિ. ૧૮

[આ એક ભાંગેલ પગવાળો ભેંસો (પાડો) અહીં પડ્યો છે. વહાલાં વિદેશે ચાલ્યાં ગયાં છે. અવધિ નક્કી કરી હતી તે મુજબ વેળાસર માયાથી અવાયું નહિ.]

પારા સારુ વઢતિયું, દિ'માં દસ દસ વાર;
[2]વુઢી કયાં વઢનાર, [3]નીંધા! [4]નીંધલીઆણીયું? ૧૯

[ધાન ખાંડવાનો એક ખાણીઓ (નીંધો) ત્યાં પડ્યો છે. નાર એને પૂછે છે : ઓ નીંધા! પોતપોતાનું ધાન ખાંડવાના વારા માટે વારા : સારુ દિવસમાં દસ દસ વાર લડી પડનારી એ નીંધલેલ- નવજોબન રૂપાળી આહિરાણીઓ ક્યાં વહી ગઈ?]

1. વારે : માફક 2 વુઢી : વહી 3 નીંધો : ખાણીઓ. 4 નીંધલિયાળી : ઢોબનવતી (કુંવારી કન્યાના અંબોડાને જ્યારે ફૂમતાં ગૂંથે છે તેને 'નીંધલું' કહે છે)

* [illegible] ભાંગેલ પગવાળો [illegible] નાગમહેના [illegible] કાગળ બાંધી [illegible], પણ [illegible] નથી.

નાગ નજર કર્યે, (મારા) પંડ માથે પાલવ નહિ;
અછતનાં અમે, દુબળ ક્યાં જઈ દાખીએ ! ૧૨

[હે નાગ ! નજર તો કર ! મારા દેહ ઉપર વસ્ત્રો નથી. હું આ મારી રંક દશા ક્યાં જઈને દેખાડું ?—આહીં પણ એ જ મર્માર્થ ચાલુ રહે છે.]

આવ્યાં ઉભે દેશ, ગાંજુ કોઈ ગમિયલ નહિ;
નાગ ! તમારે નેસ, [1]બાંધલ મન બચળાં જી. ૧૩

[આખો પ્રદેશ જોતી જોતી હું ચાલી આવું છું. પણ બીજું કોઈ ગામ મને ગમ્યું નથી. પણ ઓ નાગ ! આંહી તારા નેસમાં મારું મન નાનાં બચ્ચાંની જેમ મમતા વડે બંધાઈ ગયું.]

૩ : વિદાય

બન્નેના સ્નેહ-સંબંધની જાણ થયે ચેતી જઈને નાગમદેનો બાપ પોતાનો પડાવ ઉપાડી ચાલી નીકળે છે. કદાચ સવીઆણાના ગામધણી ધમળવાળાએ પણ ધમકી આપીને ચાલ્યા જવા કહ્યું હશે.

જાતાના જુવાર ! વળતાનાં વોળામણાં;
વાળા ! બીજી વાર, આવાશે તો આવશું. ૧૪

[નાગમદે મળી શકતી નથી. સંદેશો કહાવે છે : ઓ નાગ વાળા ! ચાલ્યાં જનાર પ્રિયજનના પ્રણામ સ્વીકારજે. બીજી વાર તો હવે અવાશે તો આવીશ.]

રાતમાં નેસ ઉપડી ગયો છે. પ્રભાતે નાગ નિત્યની પેઠે મળવા આવે છે. શું જુવે છે :

નહિ વલોણું વાસમાં, નહિ પરભાતી રાગ;
નાગમદેના નેસમાં, કાળા કળેળે કાગ. ૧૫

[પ્રિયજનના નિવાસમાં વલોણાનો ઘેરો નાદ નથી સંભળાતો. પ્રભાતિયાં ગીતોના રાગ પણ કોઈ ગાતું નથી. નાગમદેના સુનસાન નેસડામાં કાળા કાગડા જ બોલી રહેલ છે.]

---

૧. બીજો પાઠ : " મનડે માળો ઘાલિયો."

વગાડું છત્રીશ રાગ, કાંપે જંતરડું કરી;
નીકળ બા'રો નાગ! વેશ જોવા વાદણ તણો. ૨૩

[હે નાગ! ખભા ઉપર જંતર (બીન) ઉઠાવીને હું છત્રીસ રાગિ-ણીઓ બજાવી રહી છું હું વાદણનો વેશ કેવો બન્યો રહી છું તે જોવા તો બહાર નીકળ!]

છું હું મારાથી ફરી બેઠો છે? જાતવંત હોય તે શું બદલે કદિ?

નવ કુળ માયલો નાગ, કૂણપ માંડી પાછો ફરે;
જાય ભાગ્યો જળસાપ, નોળી વાટે નાગડા! ૨૪

[ઓ નાગ! વાદી પકડશે એવા ડરથી વિમુખ થઈને ચાલ્યો જનારો સાપ જો નવ ઉચા ઓલાદના સાપ માંહેલો કોઈ હોય, તો તો વાદીની મોરલી વાગતાંની વારે જ સંગીત ઉપર આકર્ષાઈ, ફુલાઈ, ફેણ ચડાવી, પાછો વળશે; સંગીતને ખાતર જાન ખોવા પણ તૈયાર થશે. પણ મોરલી સાંભળતાં છતાં ય જો એ ભાગી જાય તો સમજવું કે એ કોઈ કુલિન સાપ નહિ પણ પાણીનો વાસી, દેડકાં જેવાં પામર જળચરો ઉપર જ જીવનારો હલકો સાપ હશે. એ જ રીતે મારી પ્રેમમોરલી ઉપર તું ન આકર્ષાય તો, તને ય હું સાચો પ્રેમીજન નહિ પણ પામર મોહાસક્ત મનુષ્ય માની લઈશ.]

પણ નાગ તો નથી જ જાગતો. નથી જવાબ દેતો. એ તો મુડદું થઈ ગયો છે. આણુજણુ નાગમદેનું દિલ દુભાય છેઃ

નવ કુળનો નૈ નાગ, (મારી) વિનતિયે ય વળ્યો નહિ,
સેલી નીકળ્યો સાપ, પાણીમાં પારું હઈ. ૨૫

---

૧ બીજો પાઠ :

નવકુળ માયલો નાગ, ખીખલીયો ય ખસે નહિ;
જાય ભાગ્યો જળસાપ, દેડાં ઉપર દાંખરો.

અથવા

સરપોલીયાં સહાય, મોરલીએ મંડાય નહિ;
જાચો કોઇ ન જાય, નોળી વાટીને નાગડા!

૪ : મંદિરમાં મૃત્યુ

માણાપાથી તજાએલા ને હીણાએલા નાગ પરદેશાવાસી નાગમદેએ *મોકલેલ સંદેશા મુજબ શંકરના મંદિરમાં વાટ જોવે છે. પણ એ રાત્રિના મુકરર સમયે નાગમદે આવી પહોંચતી નથી. અધીરો નાગ આશા છોડીને આત્મઘાત કરે છે. નાગમદે મોડી મોડી આવી પહોંચે છે. દેવાલયનાં બીડાએલાં દ્વારની જાળી સોંસરવું જોતાં, ચંદ્રમાના અજવાળામાં એ નાગને અંદર સૂતેલો દેખે છે:

સૂતો સોડય કરે, પાઢેરી પછેડીએ;
બોલાવ્યો ન બોલે, નીંભર કાં થયો નાગડા! ૨૦

[સફેદ પિછોડીનું પગથી માથા સુધીનું ઓઢણ કરીને પિયુ સૂતો છે. ઘણું ય બોલાવું છું, પણ બોલતો નથી. મારો નાગ આવો નઠોર કાં બની ગયો છે!]

નાગ નામધારી એ પુરુષને નાગ (સાપ) પ્રાણીનું રૂપક આપે છે. પોતે જાણે કે વાદણ (ગારૂડણ) બની સ્નેહની મોરલી બજાવે

નીકળ વાલા નાગ! રાફડ કાં રૂંધાઈ રિયો!
(માથે) મોરલીયુંના માર, (તોય) નીંભર કાં થયો નાગડો! ૨૧

[હે વહાલા નાગ! (ઉંચી જાતના સાપ!) તારા ઉપર હું મારી પ્રેમ-મોરલીના સંગીત-પ્રહારો કરી રહી છું તોયે તું રાફડામાં (ભોણમાં) કેમ રોકાઇ રહ્યો છે? તું મોરલીને સ્વરે તો મોહાયા વિના કેમ રહી શકે?]

*મનની કીધી મોરલી, તનના કીધા ત્રાગ;
જોવા જનમની જોગણી, નીકળ બારો નાગ! ૨૨

[હે નાગ! મેં મનની મોરલી બનાવી. શરીરને તારનું વાજિંત્ર બનાવ્યું. હું જોગણ બની છું. એવા મારો જોગણવેશ જોવા તું બહાર તો નીકળ.]

---

*વાદી, વાદણ વગેરે ગારૂડીઓ સાપને પકડવા માટે સંગીતનાં અનેક વાદ્યો રાખે છે. આંહી નાગમદે નાગને વશ કરવા પોતાનું વાદણ-સ્વરૂપ અનુભવે છે.

[હે નાગ! સવારે તો સહુ કોઈ અર્ધા-આખો મુલક વિલાપ કરવા આવે. પણ પ્રિયતમના શબ ઉપર સારી રાત તો સાચી પ્રિયતમા સિવાય બીજું કોણ રોવા બેસે? હું આખી રાત રડી છું.]

માટે હવે તો

અગર ચંદણનાં રૂખડાં, ચોકમાં ખડકું સ્હે!
હું કારણ નાગડો મુવો; (હવે) બળશું અમે બે. ૩૦

[એ દુનિયાનાં લોકો! અગર ચંદનનાં કાષ્ઠ મગાવીને ચરચોટામાં અમારી ચિતા ખડકો. મારે કારણ નાગ મર્યો છે, માટે અમે બન્ને જણાં હવે એમાં જ બળશું.]

આ કથામાં એક આલણદે નામનું સ્ત્રીપાત્ર લાવવામાં આવે છે, ને એને નાગની પરણેતર સ્ત્રી તરીકે ઓળખાવાય છે. એ નાગમદેની ઈર્ષ્યાએ સળગે છે. મને એમ લાગે છે કે આ આલણદે નામની સ્ત્રી લોપને બદલે બીજી જ એક નેસવાસી કન્યા—નાગમદેથી વધુ રૂપવંતી; રૂપની અભિમાની, નાગના પ્રેમની ઉમેદવાર અને આખરે તિરસ્કાર પામેલી—હોવી જોઈએ. નાગનું મન હરવા માટે એ પોતાના રૂપનો ગર્વ કરે છે:

આભામંડળ વીજળી, ધરતીમંડળ મે,
નરાંમંડળ નાગડો, (એમ) અસ્ત્રીયાં આલણદે. ૩૧

[આભમાં જેમ વીજળી શ્રેષ્ઠ, ધરતીમાં મેહ શ્રેષ્ઠ, પુરુષમાં નાગ સુંદર, તેમ સ્ત્રીઓમાં આલણદે રૂપવંતી].

પણ નાગ એના રૂપગર્વને તિરસ્કારે છેઃ

આલણદે! એંકાર, કાયાનો કરીએં નહિ;
ઘડેલ કાચો ઘાટ, માટીમું જાશે મળી. ૩૨

[એ આલણદે! દેહના સૌંદર્યનો અહંકાર ન કરવો ઘટે. કેમકે એ તો કાચી માટીના ઘડેલા વાસણ સમાન છે. આખરે તો માટીમાં જ મળી જશે.]

[ના, ના, આ ઉંચ કુલનો જાતવંત નાગ ન્હોય; મારી આજીજી પર પણ પાછો ન વળનારો આ તો પાણીનો સાપ; પાણીમાં ડુબકી દઇને સરી ગયો.]

એમ મેણાં મારતાં તો પરોઢ થયું. ચંદ્ર આથમ્યો :

વાળા! જોતાં વાટ, નખતરપતિ નમી ગયો;
અંતર-થાય ઉચાટ, નરખું ક્યાં જઇ નાગડા! ૨૬

[હે નાગવાળા! તારી વાટ જોતાં તો નક્ષત્રનો નાથ ચંદ્ર પણ આથમી ગયો. અંતરમાં ઉચાટ થાય છે. હું ક્યાં જઇ તને નિહાળું!]

કદાચ આ દેવાલયમાં સૂતો છે તે નાગ નહિ હોય. નાગ તો હજુ આવવાનો હશે. ચાલ્યો આવતો હશે:

દિ' ઉગ્યે દેવળ ચડું, જોઉં વાળાની વાટ;
કાળજમાં ઠાગા કરે, નાડયુમાં વાળો નાગ. ૨૭

[દિવસ ઉગ્યો. હું દેવાલયના ઘુમ્મટ પર ચડીને જોઉં છું, કે આઘે આઘે ક્યાંય નાગ આવતો દેખાય છે! મારા કલેજામાં ને મારી નસોમાં વ્હાલો નાગ ઘા કરી રહેલ છે. ઠાગા=પ્રહાર]

પ્રભાતના અજવાળામાં સાચા બનાવની જાણ થઇ. અંદર જાય છે. મૃતદેહનું માથું ખોળામાં લ્યે છે. વિલાપ કરે છે:

તમે પાણી અમે પાળ્ય, આઠે પો'રે અટકતાં;
તેદુની ટાઢાળ્ય; વરવું વાળા નાગને. ૨૮

[હે વહાલા! પ્રેમરૂપી જળાશયમાં તું પાણીસ્વરૂપ હતો; હું કિનારાસ્વરૂપ હતી. નિરંતર તું ને હું એક બીજાને અફળાઇ, ગાઢ શીતળતા અનુભવતાં. એટલે હવે તો તનેજ વરવું રહ્યું.]

સવારે સૌ કોય, મોકાણે આવે મલક;
(પણ) રાત્ય ન રોવે કોય, નાંધુ વણુની નાગડા! ૨૯

અને મળતી હોય, ત્યાં સુધી મોતી ખરીદવી ન જોઈએ. ... રીઝા ભાવને પણ એવી જ ખરીદીએ કે એના જેવો બીજો ન હોય : મારે ઊંચા દામ આપીને પિયુ પ્રિયજન રચવાની, કે એના અને પ્રીત (પ્રેમ અને વિરહ) જાણતા હોય. તેથી મારે તે તો બાકી જ ન જોઈએ.]

પોપટ હોય તો પઢાવિયે, સુઘને નોય સાન,
અપદવિયે બેઠી કર્યાં બાનરા! કેનાં બાન! ૮

[પોપટને પઢાવી શકાય, પણ સુડાને શબ્દો શીખવાની આવડ નથી હોતી; તેમ સાચા પ્રેમીને તો પ્રેમના મર્મ શીખવી શકાય, પણ તારા જેવા અભણને હું શું કહું ? ઓ નિર્દય બાનરા ! અપવાદે રખડાવીને તેં મને કોને સોંપી દીધી ?]

બાહર ત્રટે બરાય, હવલી કાંટારડાધણી !
નહિ તું ભેળામાંય, બાનરા ! કેસું બોલીયેં ? ૯

[બાહર તીરે મેળો ભરાય છે : હે કાંટારડાના વાસી ! હું ત્યાં ચડી આવી. પણ તું તો મેળામાં જડ્યો નહિ. એટલે હું બીજા કોની સાથે બોલું ? હું નિરાશ થઈને પાછી ચાલી આવી.]

બીં બીજી બાળેલ ને, કોં જાવું કિસે,
તેં મેલ્યાં તિસે બેઠાં છૈયેં બાનરા ! ૧૦

[બીજી કોઈ ભૂમિ તો દીઠી નથી. કહે, હું બીજે ક્યાં જાઉં ? તેં મને જ્યાં રઝળતી મૂકીને વિસારી છે ત્યાં ને ત્યાં જ હું તો બેઠી છું એ બાનરા !]

સગા ! સાર કરે, વે'લી વરતાવાં તણી;
તેં મેલ્યાં તિસેં બેઠાં છૈયેં બાનરા ! ૧૧

[હે સ્વજન ! હવે તો આશારે આવેલની વહેલી સંભાળ લે. તેં વિસારી છે ત્યાં જ હું બેઠી રહી છું.]

તું કહે છે કે મારે હવે બાજ કોઈ ઉપર મન ઢોળવું ! ના, ના, એ તો કેમ બને ? તું બીજે રચ્યો, પણ હું સ્ત્રી કેમ નીચી ઉતરું ?

[સસલાની જેમ અંગો સંકોડીને હું મારી વિશ્વાસ રૂપી બખોલ ખોદી તેમાં લપાઇ બેઠી હતી. એમાંથી ઓ બાનરા, તેં મને આશ્વાસની ના સંભળાવીને ફફડાવી મૂકી.]

કોઇ વછુટલ વા'ણ, સંધ આરો સૂઝે નહિ,
મધદરિયે મેરાણ! બારે બૂડયાં બાનરા! ૧૭

[મારી સ્થિતિ કોઇ કાફલામાંથી વિખૂટા પડેલા એકાદ વ્હાણ જેવી થઇ પડી છે. મારાં બારે વ્હાણ તો મધસાગરે ડૂબી ગયાં છે; ને મારી એકાકી જીવન-નૌકાને હવે કિનારો સૂઝતો નથી.]

જાણ્યું હત તું જીસ, મારગ તઠ મેલે કરે;
(તો) અવડી પ્રીત આહિર! બાંધત નેં અમે બાનરા! ૧૮

[ઓ બાનરા! તું મને આમ રસ્તાને કાંઠે અંતરિયાળ મૂકીને ચાલ્યો જઇશ એવું જો મેં જાણ્યું હોત, તો આવી ગાઢ પ્રીતિ હું તારી સાથે બાંધત જ શા માટે, ઓ આહિર!]

બજારે બેસાય નહિ, ઘરમાં ઘર્યું ન થાય,
મન મસાણે જાય, બળવા સારૂ બાનરા! ૧૯

[હવે તો નથી બજારમાં તારી વાટ જોઇ બેસી શકાતું—શરમ લાગે છે; કે નથી ઘરમાં પેસીને જીવ જંપતો. ઘર ખાવા ધાય છે. હવે તો મન સ્મશાને બળી મરવા માટે દોડી રહ્યું છે.]

ગર સળગી ગઝબ થિયો, સળગ્યાં સાતે વન,
લાખું બાળ્યાં લાકડાં, બળ્યું બરીને બાનરા! ૨૦

[હે બાનરા! આ તો જીવનની અંદર મોટી પહાડી બાળી સળગી રહી હોય, એક સામટાં સાત જંગલમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય, અને જાણે કે એ લાખો લાકડાંને મેં મારી જાતમાં લઇ લઇ સળગાવ્યાં હોય, એવી જ્વાળાઓ મારા અંતરમાં જલી રહી છે.]

જીસ: જાણ્યા. (ચારણી). મારગ તઠ: માર્ગ કાંઠે. મેલે કરે: મેલી કરી

આંબેથી ઉઠયે, બાવળ મન બેસે નહિ;
કાંઉ કણુ ખૂટયે, બીડ ખાવું બાનરા ! ૧૨

[મારું મન-પંખી અત્યાર સુધી આંબાનાં મ્હોર મંજરી અને શાખો ખાનારું-તે હવે આંબાડાળ્યેથી ઉડીને બાવળના ઝાડ પર નહિ બેસી શકે. ઓ બાનરા ! અન્નના દાણા ઘરમાં ખૂટી ગયે, બીડ (ઘાસના કણ) શીદ ખાવાં ? શી રીતે ખાઇ શકાય ? અનાજ આરોગનારને બીડ ઘાસનાં બીયાં ભાવે જ શી રીતે ?]

આંબેથી ઉડેલ, બાવળ મન બેસે નહિ,
ચંદણુથી ચૂકેલ, વન કોઇ વિસામો નહિ. ૧૩

[સ્વાદિષ્ઠ આંબા પરથી ઉડેલ પક્ષીનું દિલ બાવળના ઝાડ પર કેમ ઝંપે ? સુગંધી ચંદન-વૃક્ષથી વિખૂટા પડેલા પંખીને વનમાં કયાંયે વિસામો નથી વળતો.]

કાઠા કેળવતે, કળથીએ મન કોળ્યું નહિ;
કાંઉ કણુ ખૂટયે બીડ ખાવું બાનરા ! ૧૪

[કાઠા ઘઉંને કેળવીને સુંવાળી રોટલી ખાનારનું મન કળથી જેવા કુચાળા ધાન્ય ઉપર શી રીતે ઠરે ! અનાજ ખૂટતાં હવે બીડનાં બીયાં ખાવાં કેમ ગમે ? તારા પરની ઉંચી પ્રીત ત્યજીને બીજા પુરુષ પર કેમ દિલ ઠરે ઓ બાનરા !]

ટાઢયું ને તડકા, લૂ અમને લાગેલ નૈ;
વાંસા વળી ગયા, બેવડ થઇ ગ્યાં બાનરા ! ૧૫

[હે બાનરા ! તારી શોધમાં ચાલી ચાલીને અમારા બરડા બેવડા વળી ગયા. અમને આવી ટાઢ ને આવા તાપ, આવો ઉન્હો પવન કદિ યે નહોતા લાગ્યા.]

બેઠલ બઢય ગાળી, [1]સંસાજી સંકેલો કરે;
ઉથડકના ઉઠે, બાનરસી ! બીવું પડયું. ૧૬

---

૧. સંસા જી : સસલા જેમ

ગાયકવાડી ફોજદાર શંખપાળ હસ્તક થયેલ.

આસોજ અત્યાચાર કેસ.

૪૭૨ પાનાં અને ૧૦૧ મજુરોનાં ગ્રુપ ઉપરાંત બીજા લગભગ ૧૦૦-૧૨૫ ફોટો-ચિત્રોથી ભરપુર.

કિંમત રૂા. ૨-૮-૦ અઢી. [પોસ્ટેજ વધુ]

ધાંગધ્રા તાબે સતાપુર ગામના સ્ત્રી, પુરૂષો અને બાળકો મળી ૧૦૧ મજુરોની ટોળી મજુરી અર્થે ગુજરાતમાં નીકળેલ. આસોજના તળાવમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો. ત્યાં રાતના બાર વાગે તેઓ સુતેલા હતા, તેમને બંદુકના ભડાકાથી ફોજદાર શંખપાળ અને તેના સાથીઓએ જગાડયા. તે સઘળા જ સ્ત્રી, પુરૂષો અને બાળકોને ત્યાંથી કરપીણ રીતે મારતાં, મારતાં, આસોજ ગામનાં ચોરામાં મધ્ય કાળી રાત્રીએ લાવવામાં આવ્યા.

બાજુના સોખડા ગામે થયેલી ચોરી બાબતમાં તેઓને મનાવવા માટે આખી રાત ચોરામાં તેઓના પર ન કરવાના અનાચારો, મારો, અને સીતમો ગુજારવામાં આવ્યા.

બાઇ ઝબુ તથા પારવતીની ઇજ્જતો લેવામાં આવી, ૧૧ વર્ષની નાની છોકરી સકી ઉપરનાં અમાનુષી અત્યાચારથી તેનુ મરણ થયું. તે ઉપરાંત સઘળા સ્ત્રી અને પુરૂષોને એકજ રૂમમાં બંદુકના ભડાકે તદન નગ્ન કરાવવામાં આવ્યા. અરસપરસની વ્હાલી સગાઇઓ ભુલી તે નગ્ન સ્ત્રી પુરૂષો વચ્ચે તદન અમર્યાદ વર્તન કરાવવામા આવ્યું. વીગેરે અનેક પ્રકારના ગુજારેલા અમાનુષી અત્યાચારોની સંપૂર્ણ વિગતવાર હકીકત. વડોદરા કોર્ટમાં ચાલેલા કેસમાં રજુ થએલી; તે, સત્તાવાર કાગળો પરથી તેઓ સઘળાઓના ફોટો-ચીત્રો સહીત આ પુસ્તકમા આપવામા આવેલી છે.

[હિંદ બહાર મ. ઓ. મોકલનારે પોસ્ટેજ સહિત રૂ. ૩-૦-૦ મોકલવા.]
મળવાનું ઠામ ધી બોમ્બે ક્રોનીકલ —ગુજરાતી પ્રકાશક કાર્યાલય.
ચામુંડા માર્ગ ૫૨, ૫૨ ન ૧૩, મધવાનગર રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

[illegible] ! ! !

[illegible]—[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]